

૧૬ મુદ્રણની રીત મુજબ
વતનસર રેકર્ડ બુક્સ રીવિઝન કમિટીએ
૨૦૧૬ તૈયાર કરેલી. ૩૩

સાતમી ચોપડીના અર્થ

જેની અંદર શબ્દો વ્યુત્પત્તિ અને ૩૬ પ્રમાણે
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વ્યુત્પત્તિ; કવિતાનું વિવરણ-
સ્ફુટીકરણ; સમાસ પ્રકરણ; આરબેક્સની ડિગ્રી
વિગેરે.

રચનાર—મેસર્સ. સી. ડી. શાહ, એન્ડ કો.

રચનારનું ઠેકાણું—શાહપોર-મુરત.

પ્રસિદ્ધ કર્તા—C. M. Shah.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠેકાણું—શાહપોર-મુરત.

આ પુસ્તક સને ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા આઠ મુજબ
રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

છાપનાર—નારાયણરાવ હર્શમજરાવ નીકમ.

છાપવાનું ઠેકાણું—શંકર પ્રી. પ્રેસ ચંદ્રાના પુલપર-મુરત.

કિંમત ૦-૧૦-૦.

૨૦૪૨૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાત કાપીગાંડિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૧૮ વર્ગિક

पुस्तकानुं नाम २११८२० २०१३०१ २११

[illegible]

સાતમી યોપડીના અર્થ.

પાઠ ૧

નાગરિક=એક ગામ કે નગરમાં વસ-
નારા લોક

દેશજન=એકજ દેશમાં અને એકજ
રાજ્યના અમલ નીચે વસનાર લોક

આચરણ=ગામ; વર્તન (આ=મર્યાદા
વાચક ઉપસર્ગ+ચર=ચાલવું+અ
ન=ક્રિ. વા. પ્રત્યય)=મર્યાદામાં
ચાલવું તે

રાજ્યના અંગની=રાજ્ય તરફની;
રાજ્ય પ્રત્યેની

નગરવાસી=પોતાના ગામ, શહેર
વગેરેમાં રહેનાર. (નગર=શહેર+
વાસી=રહેનાર)=શહેરમાં રહેનાર

આણુ=(ફા) દુવાઇ

પ્રતાપ=કીર્તિ; મોટાઇ

નાગરિક ધર્મ=દેશજન તરીકેની ફરજ

લે તેજન=મદદ; આશરો

ધોડો=તુકસાન; હાનિ

સ્વાર્થ=પોતાનું મલું; (સ્વ+અર્થ)

ભંગ કરે છે=પાળતા નથી

શાખ=આખર; વટ

બટ્ટો=નામોશી; હીણપત

બહાને=નામે; નિમિત્તે

જનમંડળ=પ્રજા; રૈયત; નાગરિક

જનો (જન=માણસો+મંડળ=ટોળું

માણસોનું ટોળું)

લોપ=નાશ; અદૃશ્ય (સં. લુપ્ત

ઉપરથી લોપ થયો છે. લુપ=ધાતુ=

લોપ કરવો)

વફાદાર=(આ) નીમકહલાલ

(વફા=ફાયદા; ગુણ+દાર=વાળો)

ગુણ કરનાર; વિશ્વાસુ

દ્રેષ=અદેખાઇ

અંદોઅસ્ત=(ફ) સલાહશતિ; ગોઠવણ

અદાલત=(ફા) કોર્ટ; ઇન્સાફની કચેરી

પંચ=કજીઆનો નિહાલ કરવાને પાંચ

કે વધારે માણસોની જે ટેળી

કરાવી હોય છે તે; (તેમના એક માણસ પણ પંચ કહેવાય) ન્યુ-રી એમના દરેક માણસ એસે-સર કહેવાય છે.

જુખાની=સોગન લાઇને જે કંઈ કહેલું કે લખાવેલું તે

સ્થાનિક કર=રહેવાની જગ્યા સંબંધી જે કર આપવા પડે તે, (મ્યુનિ-સિપાલિટીના કર તે સ્થાનિક કર કહેવાય) સ્થ=ધાતુ=રહેવું સ્થાન =રહેવાની જગ્યા+ઇક=સં. સંબંધી

રાજ્યના કર=રાજ્ય તરફથી જે કર નાખવામાં આવે છે તે

મ્યુનિસિપાલિટી=જહેરની કે કસ્ટા-ની તંદુરસ્તી, કેળવણી, સફાઈ વગેરેનો કારભાર ચલાવવા માટે નિમાયલું સરકારી અને પ્રજા-કીય સભાસદોનું મંડળ;

લેકલખોર્ડ=ગામો માટે લેકલખંડની વ્યવસ્થા કરનાર મંડળ

લેકલ ઈન્ડ=બિલ્લામાં રસ્તા સમ-રાવવા, તળાવ, કુવા, વગેરે

બંધાવવા તથા કેળવણી આપવા માટે દરેક ખાતેદાર પાસેથી રૂપીએ એક આના પ્રમાણે જે કર લેવામાં આવે છે તે

ગામપંચ=ગામમાં થતા ગુના વગેરે નિકાલ કરવા માટે સારા આખરદાર ગૃહસ્થોનું જે મંડળ નીમવામાં આવે છે તે.

(ગામ પંચ જરૂરઆતો પુરી પાડે છે અને તે બદલ દર ધર દીઠ અમુક કર લેવાની તેમને સત્તા હોય છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં ગામ પંચ નથી. પણ હાલમાં ગાયકવાડ સરકારે કેટલાક ગામોમાં એવાં મંડળો નીમ્યાં છે એનો હેતુ રાજ્ય પ્રકરણ બાબતમાં લોકોને ભાગ લેતા કરવા એટ-લે જ બતાવવામાં આવે છે.)

જરીર સુખાકારી=તંદુરસ્તી

પ્રતિષ્ઠિત=આખરદાર

સહે=શરમ; ડર; ધારતી

પાર્લામેન્ટ (ધ) બ્રિટિશ રાજ્ય સભા

(સાધારણ માણસોની, અમીરોની 'ખ્યાલ=(દા) વિચાર; ચિંતાર
અને રાજની સભા એ ત્રણે સર્વોપરિ=અંક (સર્વ+ઉપરિ)
મળીને પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે) સર્વથી ઉપરિ

સવાલ—નાગરિક ધર્મ એટલે શું તે દાખલો આપી સમજાવો.
નાગરિક ધર્મ ન પાળવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ? સ્થાનિક કર
અને રાજ્યના કર આપણે શા માટે આપવા જોઈએ ? મ્યુનીસીપા-
લિટી, લોકલબોર્ડ, લોકલકાઉન્સિલ, અને ગામ પંચ એટલે શું તે સમ-
જાવો. નાગરિક ધર્મ કયાંના લોકો અરોઅર સમજે છે ?

પાઠ ૨.

પ્રાચીન=પહેલાંનો (પ્રાચી=પૂર્વ દિ-
શા+ન=કિ વા. પ્ર.) પૂર્વની
ક્રિયા અત્તાવનાર, એથી ઉલટો
અર્વાચીન.

અગોળવિદ્યા=આકાશના ગોળા સં-
બંધી વિદ્યા (અ=આકાશ+ગોળ
=ગોળા+વિદ્યા=જાણવું+વિદ્યા=ચોખ્ખ+
આ=નારી જાતિનો પ્રસય)

સંશોધન=શોધખોળ (સં+શોધન)

અભ્યાસ=મહાવરો (અભિ+અસ
=હોવું) વિશેષે કરીને કામ
બાબતના જ્ઞાનનું આપણામાં
હોવાપણું)

ઋગ્વેદ=સ્તુતિનો વેદ (જે વેદમાં
ધણા મંત્રો આવેલા હોય છે
તે. એમાં ૧૦૨૮ મંત્રો છે)
(ઋક્=મંત્રો+વેદ) એ ધણો પ્રા-
ચીન ગ્રંથ છે. હિંદુઓ અને
ખ્રિસ્તી રચિત માને છે.)

અંધ એસતું=ભાગ્ય પડતું
યજ્ઞ=દેવોની પૂજા કરી હોમ કર-
વામાં આવે છે તે (યજ્ઞ ધાતુ=
પૂજા કરવી)

નિરીક્ષણ=તારીકીથી જોવું તે;
અવલોકન (નિર+ક્ષ=જોવું+
અન=કિ. વા. પ્ર.)

મંડળ=પ્રદરશ્ય, ઋગ્વેદનો એક ભાગ,

નક્ષત્ર=આકાશમાં ક્રાંતિવૃત્તના પ-
ટાના તારાઓના જે ૨૭ ભાગ તે;
(નક્ષત્ર ૨૭ છે. અશ્વિની, બરણી
કૃતિકા વગેરે)

સત્ર=૬૪ પશુ પ્રાણીને કાપીને
હોમવામાં આવે એવા માદ
હોમ (સદ્ ધાતુ=કાપવું)

સમાપ્ત=પૂર્ણ (સમ+આપ્ત=અંધ
કરેલું તે

અવલોકન=ખારીકીથી જોવું તે
દક્ષિણાયન=સૂર્યનું વિપુલવૃત્તથી
(દક્ષિણ દિશા તરફ જવું તે.
દક્ષિણ+મ=જવું+અન=કિં વા પ્ર.)

દેવકાર્ય=દેવના સંબંધનું કામ;
દેવોને પ્રસન્ન કરવાનું કામ

અશુભ=મોઠો; બાયક નહિ તે
વિપુલ=વચ્ચે દિવસ

રાશ્ચિ=ક્રાન્તિવૃત્તના પટાના જે સ-
રખા ખાર ભાગ કરેલા તેમાંનો
દરેક ભાગ જેમકે કુંભ, મીન,
મેષ વગેરે

જ્યોતિષ શાસ્ત્રી=આકાશી પદાર્થનું

જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ (જ્યોતિ-
ષ=આકાશમાં તારા, ગ્રહો વગેરે
જે જ્યોતિષો છે તે+શાસ્ત્રી=સારું
જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ)

પાટલી પુત્ર=પટલા (ગંગાને શોણ
નદીના સંગમપર શહેર છે એ
અસલ મગધ રાજ્યની રાજધાની
હતું હાલમાં અશીષના વેપારને
માટે પ્રખ્યાત છે.

આર્યમદીય=આર્ય ભાટે બનાવેલો તે.

દૈનિક=દિવસની (દિન+ઇક)

વિવરણ=વિવેચન; ખુલાસો (વિ=
વિશેષે કરીને+વર્ણ=વર્ણન કરવું
વિશેષે કરીને વિસ્તારપૂર્વક સ-
મજાવવું તે

બૃહત્ સંહિતા=મોટીમાં મોટી સં-
હિતા (બૃહત્=મોટી+સંહિતા=
વેદ મંત્રોનું તારણ)

ભારતવર્ષ=ભરત રાજાનો દેશ
(ભારત+વર્ષ)

ભૂષણ્ય=શણગાર; અલંકાર (ભૂષ=
શણગારવું)

સહ્યાદ્રિ=સહ્ય પર્વત, પશ્ચિમધાટ
સહ્ય=વિશેષ નામ છે+આદ્રિ પર્વત)

સમકાલીન=એક સમયમાં થએલા
(સમ+કાલીન=વખત+મન)=સરખા
વખતવાળા; સાથે થએલા

વૈષ્ણવ=વૈષ્ણવે માનનાર
વિષ્ણુ=અણ્ણુઓમાં પણ જે વ્યાપી
રહેલો છે તે (વિ+પ્રધાતુ=આપવું)
મહેશ્વર=મોટા ઇશ્વર (મહા+ઇશ્વર)
શિરોમણી=શ્રેષ્ઠ (શિર+પ+માયું+મ-
ણી=માયાનો મુકુટ)

સિદ્ધાંત શિરોમણી=સર્વથી શ્રેષ્ઠ
સિદ્ધાંતો જેમાં કહેલા છે તે
દંતકથા=મોઢાની ચાલતી વાત
(દંત=દાંત+કથા=વાર્તા) દાંતની
વાર્તા મતલબ કે મોઢાની ચા-
લતી વાત

જન્મકુંડળી=જન્મ વખતની કુંડળી
(જન્મ થયાનો વખત નોંધી રાખી
તે ઉપરથી તે જન્મનારનું
અવિષ્ય કેવું નીવડશે તે તપા-
સવા માટે જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ જે
કુંડળી કાઢે છે તે)

બાળાવધવાયોગ=નાનપણમાં વિ-
ધવા થવાનો વખત આવે તે
(બાળ+વિ=વિના+ધવ=ધણી+આ
=નારી જાતિનો પ્રત્યય+યોગ
=વખત

અમર=મરે નહિ તે (અ=નહિ+
મર=મરવું)

સંસ્કૃત=જે સારી રીતે રીતે સંસ્કારા-
યલી છે તે (સં+મ=સારી રીતે+
કૃત એમાં કૃ=કરવું, કરેલું)
જેનું સાહિત્ય પૂર્ણ છે તે

ભાષાંતર=બીજી ભાષામાં ઉતારો
કરવો તે

ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા
તે (ભૂ=પૃથ્વી+મિતિ એમાં મા
ધાતુ=માપવું)

ગણિતાધ્યાય=ગણિતવિદ્યાસંબંધીનું
જે પ્રકરણ તે (ગણિત+અધ્યાય=
પ્રકરણ; અંથનો એક ભાગ)

ગોળાધ્યાય=આકાશ સંબંધીનું
પ્રકરણ (ગોળ=આકાશ+અધ્યાય=
પ્રકરણ)

નિરીક્ષા=ખાતરીકીધી જેવું તે (નિર-

દક્ષ=એવું+આ=નારી જાતિનો
પ્રત્યય)

નિરૂપણ=સંપૂર્ણ વિવેચન; યથાર્થ
ખુલાસો; વર્ણન; વર્ણવવું તે
ખંડન કરવું=તોડી પાડવું

કરણકુતુહલ=એ નામનો ગ્રંથ
(કુતુહલ=કૌતુક; વિસ્મય; અજ્ઞ)

સવાલ—હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ના આરંભથી આજ સુધીમાં

કયા કયા મહાન ખગોળવેત્તાઓ થઈ ગયા? તેઓ કયા સનમાં
અને કયાં જન્મ્યા હતા? તેઓએ કયાં કયાં પુસ્તકો ખનાવ્યાં તે
કહો. ભાસ્કરાચાર્ય વિષે જે જાણતા હો તે કહો.

પાઠ ૪

દ્રવ્ય=જે જે વસ્તુ માણસને જરૂર
રની અથવા ઉપયોગી હોય
અને જે મહેનતથી મેળવી શકાય
તે

કિંપાદન=પેદાશ; ઉત્પત્તિ. (કિંપ=
ખદાર+પન=પડવું+અન)

સૃષ્ટ=સર્જાવેલું (સૃજા ધાતુ=ખનાવવું)

મુડી=સંગ્રહ કરેલું દ્રવ્ય; બંડોળ;
પુણ; થાપણ

ગણેશ દૈવજ=નસીબનો જાણનારો,

(ગણેશ+દૈવ=નસીબ+જ=જાણનાર
નસીબનો જાણનાર જોશી; ગણેશ
વિશેષ નામ છે)

નિપુણ=હોશિયાર; પ્રવીણ

કરજ=દેવું

દેણુદાર=દેવાવાળા (દેણુ=દેવું+દાર
=વાળો)

દ્રવ્યવાન=પૈસાવાળા (દ્રવ્ય=પૈસો
+વાન=વાળા)

ભોંયભાડું=જમીન (ભોંય=સારી
જમીન+ભાડું=રેતાળ જમીન)

રાચરચીકું=સરસામાન

ઢોરઢાંકર=ઢોર વગેરે

ખનીજ=ખાણમાંથી પેદા થયેલું તે
(ખન ધાતુ=ખોદવું. ખની=ખાણ)

જનન-મવું, પેદા થવું) ખાણ-
 માંથી પેદા કરનાર
 ઝોજર=સાહિત્ય; હથિયાર
 લુગડાંધત્તાં=લુગડાં અને ઝેવું ખીજું
 વાસણકુસણુ=વાસણ વગેરે
 પ્રત્યક્ષ=નજર આગળ (પ્રતિ=સામે+
 અક્ષ=આંખ) આંખ સામે
 પરોક્ષ=નજર ન પડે તેમ, ગુપ્ત
 પણે (પર=પાછળ+અક્ષ=આંખ)
 આંખથી પાછળ

ઉત્પન્ન (સં) પેદાશ
 ઉપભોગ (સં) ભોગવટો; વહીવટ
 કરવો તે
 અનાયાસે=વગર મહેનતે (અન+
 આયાસ=મહેનત) મહેનત વગર
 સમ્ય=સમ્યતાવાળા; સારા વિવેકી
 લક્ષણ (સં) ચિહ્ન (લક્ષ્ ધાતુ
 તાકીને જોવું)

સવાલ—છગનલાલે પેલા કણુખીને બિખારી શા માટે કહ્યો ?
 અને તેમાં જોટું શું ? દ્રવ્યવાન કોને જાણવો ? ભોંયમાંડું, ધરખાર
 ઢોરઢાંકર ઝોટલે શું ? પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ઝોટલે શું ? દ્રવ્યનું ઉત્પા-
 દન શી રીતે થઈ શકે ? સૃષ્ટિના અને કુદરતના પદાર્થોની વ્યાખ્યા
 આપો ? મનુષ્ય માત્રને નિર્વાહને માટે કયાં સાધનો જરૂરનાં છે ?
 દેણુદાર અને લેણુદાર કોને કહે છે ?

પાઠ ૫

વિભાગ (સં) જુદા જુદા ભાગ
 (વિ=વિશેષ કરીને+ભાગ, ભાગમાં
 ભજ્ ધાતુ=ભાગવું)

શીકલ=ધાટ

રવીડ=રવીડનનાં રહેવાશી

સમૂહ (સ) જથ્થો; ટોળું (સમ=

સાથે+ઉહ=વાહ) વાહ ધાતુ ઉપરથી
 સપ્રસારણ રૂપ=વહેવું) સાથે
 વહેવું

આર્ય ભાષા=પોતાના દેશની ભાષા

અરબ=અરબસ્તાનના રહેવાશી

યાહુદી=એ અસલ તુર્કસ્તાનના જો-

ડીયા પ્રાંતના રહેવાશી હતા, પણ

મુસલમાનોએ મારી કાઢ્યા પછી
જુદા જુદા દેશમાં વેરાઈ ગયા છે
તેઓ મારવાડી વાણીઆને મળતા
આવે છે મતલબ કે જબરા
વેપારી છે.

વર્ણ=રંગ

ધર્મ વર્ણો=જેની ચામડીનો રંગ
ધર્મના રંગ જેવો છે તે

ગોત્રી=કુળના; વંશના, ગોત્રના
મોગોલ-મોગોલિઆના વતની
તથાપિ=તોપણ (તથા=તો+અપિ
પણ)

દ્વીપ (સં) બેટ (દ્વિ=બે+અપ=
પાણી. સંધી થતી વખતે અ-
પનો ધ્રુવ થાય છે એટલે દ્વીપ
શબ્દ થયો છે)

બહુધા=બહુ કરીને

અરણ્ય=બહુ ઝાડોના સમુદાયનું
અથવા ઝાડ વિનાનું જે મોટું
મેદાન તે; જંગલ; રાન

પાઠ ૬.

સૃષ્ટિ (સં) દુનિયા (સજ ધાતુ=
બનાવવું)

રમણિક (સં) શોભાયમાન

અપસરા (સં) સ્વર્ગમાં ગાયન

વૃત્ય કરનારી સ્ત્રીઓ (એ રૂપ,

મોહીની ને ચતુર્ય એથી સંપન્ન

છે, એમની સંખ્યા આઠ કરોડ-

ની છે પણ તેમાં રંભા, હર્વસી

તિલોત્તમા, મેનકા એ મુખ્ય છે.

ઋષિઓના તપ ભંગ કરાવવા

ઈંદ્ર અપસરાઓ મોકલતો. અપ-

સરા સમુદ્ર મથન કરતાં દાસીસહ

વર્તમાન નીકળી હતી. (અપ=

પાણી+સર ધાતુ=સરી જવું)

(પાણીની પેઠે જે સરી જાય તે

મતલબ કે એમની ગતિ પાણીના

રેલા જેવી છે.

સ્વર્ગવાસી=સ્વર્ગમાં રહેનાર; દેવ

આ શહેરનું પહાડોને લીધે પરમે-

શ્વર તરફથી રક્ષાય થયેલું હતું

=મતલબ કે શહેરની ચારે બાજુએ

કુંગરો આવેલા હોવાથી એને

કૃતિમ કોટની જરૂર નહોતી;

એવા કુદરતી કોટથી કોઈ દુશ્મન

આવી શકતો નહિ.

શોભિતો (સં) શોભાયમાન (શોભ
ધાતુ=શોભતું)

વગ=સવડ

યથાસ્થિત=જેવું હોય તે પ્રમાણે
યથા=જે પ્રમાણે+સ્થિત એમાં
સ્થા ધાતુ છે.

સૂર્યસ્તિ=સૂર્યનું આયમવું તે
(સૂર્ય+અસ્ત)

મનોહર=મનનું હરણ કરે એવી

શ્રમ=મહેનત

નાટકશાળા=નાટક કરવાનું મકાન;
નાટકને માટે શાળા

નિરંકુશ (સં) દામ વગર (નિર=
નહિ+અંકુશ=દામ)

રાજ્યપદ=રાજ્યનું પદ; રાજ્યપણું
ઠવયિતજ=જવલ્લેજ

પક્ષીઓ=પાંખવાળા જાનવર (સં-
સ્કૃત પક્ષિન્ ઉપરથી પક્ષ=પાંખ+
ધન=વાળાં)

નાદ=અવાજ; રવ

રંગભેરંગી=જુદી જુદી જાતનાં
રંગવાળાં

વિરિમત થતું=આશ્ચર્ય પામતું

(વિ+રિમત. રિમધાતુ=હસવું)

આસ્થાવસ્થા=નાનપણ (અસ્થ=નાન-
પણ+અવસ્થા=સ્થિતિ

વક્રીભવન=વાંકા થવું તે (વક્રી=
વાંકા+ભવન એમાં ભૂ ધાતુ=થવું)

ખાઈઓ=કુંડા કાતર

મેઘગર્જના=વરસાદની ગર્જના;
વરસાદનું ગાજવું તે

ભયાનક=ભય ઉપજાવે તેવો

ખાવા ધાતા હોય=ભયંકર લાગે છે.

લીલું કુંજર=કુંજની જેવું લીલું;
ધણું લીલું; લીલુંછમ

સજીવન=જીવન સહિત; જીતાં
(સ=સાથે+જીવન)

પ્રદુષિત=પ્રસન્ન; આનંદી, (પ્રદુષ
ધાતુ=ફૂલવું)

અગણિત=ગણાય નહિ તેટલા
(અ+ગણિત)

કુંગરા દૂરથી રળિયામણા=કુંમર
દૂરથીજ શોભાયમાન લાગે છે
પણ પાસે જઈએ તો ઉપર મોટા
મોટા પથર વગેરે આવેલા હો-
વાથી શોભિતા લાગતા નથી;

પણ ભયંકર લાગે છે (આ
વર્ણનમાં એથી ત્રિશ્વ ગુણ
દર્શાવ્યા છે)

વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હતી=થોડી
મુદતમાં ઘડપણ પ્રાપ્ત થયું હતું
મતલબ કે જીવંતીનો વખત
જલદી પુરો થઈ ગયો

કાળચક્ર=કાળતું ચક્ર; વખતનો
ફેરફાર

સર્વાંગે=આખે શરીરે (સર્વ+અંગે)
હીસો=હઠ કરે ખવો; પોતાની જક
છોડે નહિ તેવો

પાઠ ૮.

ભક્તકવિ=જે કવિએ પોતાની કવિ-
તામાં ભક્તિ રસને પ્રાધાન્ય
આપ્યું હોય તે (ભક્ત+કવિ)
ખ્યાતિ=માન; આખર; કાતિ (ખ્યા
ધાતુ=વખાણુ થવું)

મથહુર=ગણીતું
ભાયાત=ભાષના સગપણમાં હોય
તેવું

કૃષ્ણભક્તિ=કૃષ્ણની ભક્તિ
લીન=એકતાર; મથગુલ

દુનિયાદારી=ગૃહસંસાર
અભાવ=અણુગમે; પિચ્છાર (અ+
ભાવ)

લોકનિંદા=દુનિયાની નિંદા (લોક+
નિંદા)

સૂર્યવંશ=સૂર્યના વંશજ. જે વંશની
સૂર્યથી ઉત્પત્તિ થએલી છે તે
વંશ (સૂર્ય+વંશ)

શિવભક્ત=મહાદેવને ભજનાર;
મહાદેવને માનનાર (શિવ+ભક્ત)

વિરક્ત=જેણે સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ
ઉઠાડી દીધી હોય તે; ત્યાગી

પતિપતિન=ધણિધણિઆણી
(પાત+પતિન)

કુળદેવી=કુળની અધિકારી દેવી
(કુળ+દેવી)

રધામાણું=ખૂશ ખખર; (લગ્ન અ-
થવા એવા શુભ પ્રસંગ કુળદેવીની
સહાયતાથીજ નિવિધને પાર પડે
છે એવું હિંદુ લોકો માને છે.
એવું કાર્ય પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી
માતાને તે વધાઈ આપવા માટે
આંઓ વરકન્યા સાથે કર્શન

કરવા જાય છે.)

પાર્વતી=પર્વતની દીકરી તે પાર્વતી;
દિમાલય પર્વતની દીકરી માટે.

માયું નમાવવાની ના કહી=મીરાં
કૃષ્ણ ભક્ત હતી એટલે વૈષ્ણવ
હતી તેથી તેણે પાર્વતીન માલમ
કે અન્ય દેવને માયું નમાવવાની
ના પાડી. આ ઉપરથી તેની
એકજ કૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રત્યે
કેવી દૃઢ ભક્તિ હતી તે માલમ
પડે છે;

જન્મજન=સંસારી ખટપટ

મુક્ત=છુટી

નિર્ગમન કરીશ=ગુજરીશ (નિર્ગ-
મન ધાતુ=જનું+અન)

મના=ના

સંતો=જેમના હૃદય ભક્તિ રસથી લાડણી=લાડીલી સ્ત્રી

ભાના યએલાં હોય એવાં મનુષ્યો;

મદિઅર=માતાનું ઘર; પિતૃર

(સંસ્કૃત માતૃગૃહ)

એઅ=હિષ્ણપત; બટ્ટો

ગોવિંદ=શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા

કૃષ્ણ કીર્તન=કૃષ્ણનું ભજન (કી-
ર્તનમાં કીર્ત ધાતુ=ભજન કરવું)

વૃત્તાંત=અનેલો બનાવ (વૃત
ધાતુ=હોવું)

દોષ=પાપ

સુધુમણ્ડા=મધ્ય નાડી

જગજીવન=જગતનું જે જીવન છે
તે શ્રીકૃષ્ણ

કોશ=ગાઉ

નાવલીઓ=ધણી

ચુએ=ટપકે

દુળે=ખીજે

લાડણી=લાડીલી સ્ત્રી

સમજીતી—તમે (ખપીઆ) “આ કાગળ મીરાં રાણીના હાથમાં

આપજો” એમ કહી રાણાજી કાગળ મોકલે છે. તેમા લખે છે કે
હે ! મીરાં, તમે સાધુ વેરાગીની સોજત છોડી દો, અને અમારી સાથે
રહો આના જવાબમાં મીરાં કાગળ લખી મોકલે છે કે (આ લો) એને
તમે રાણાના હાથમાં આપજો. એ કાગળમાં પોતે લખે છે કે હે !

રાણાજી, તમે રાજગાદી છોડી દધને સાધુઓની સાથે રહો; (કારણ કે એમાંજ તમારું કલ્યાણ રહેલું છે. રાજપાટ કાંઈ કામ આવવાની નથી.) આ હકીકત બન્યા પછી રાણાએ (ગુરુસે થકને) વિષનો પ્યાલો (નોકર સાથે) મોકલ્યો અને કહ્યું કે તમે મીરાંના હાથમાં એ આપજો. હાથમાં આપવાનું કારણ એ કે રાણાએ આ તમારે માટે મોકલ્યો છે (લો પીઓ) એ પ્યાલો મીરાં, જેને જગતનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સદાય છે તે, અમૃત જાણીને પી ગયાં મતલબ કે એ ઝેરના પ્યાલાથી એમને ઝેર ચઢ્યુંજ નહિ, અમૃત જાણી કહેવાનું તાત્પર્ય એવું કે ઝેર એ અમૃત છે. એવી તેજી (મીરાંએ) ભાવના કાંધી અને પછી ઝેર પીધું; એથી ઝેરના ગુણ નાશ પામી અમૃતના ગુણ ઝેરમાં આવ્યા. આ ઉપરથી દૃઢ ભાવનાનું કેટલું પ્રાપ્ત્ય છે તે સમજાય છે. આ પ્રમાણે ઝેરનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો એટલે મીરાંને બહુજ માફુ લાગ્યું, અને તેથી તેણે સાંઢવાળાને હુકમ આપ્યો, કે હે સાંઢવાળા તું તારી સાંઢ શણગારજે. કારણ કે આપણે સો કાશ જવું છે કારણ કે હવે રાણા જેણે મને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઝેરનો પ્યાલો મોકલ્યો, તેના રાજ્યમાં મારે પાણી પીવું એ પણ પાપ છે. અર્થાત્ મીરાંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે હવે રાણાના રાજ્યનું પાણી પણ પીવું નહિ, આ હુકમથી સાંઢવાળાએ સાંઢ શણગારી, તેનાપર મીરાંએ બેસીને મેવાડદેશ (રાણાનો દેશ) ગયો મેલ્યો, (ગાંધા હાથ તરફ મૂક્યો, અથવા ત્યાગ કર્યો,) અને તે પશ્ચિમ દિશામાં (હારકમાં) ગયો. એ પ્રમાણે જેનું સંસારી બાબતમાં (વિષયમાં) કાંઈ પણ મન નથી તે મીરાં બધું (રાજપાટ, પતિ વગેરે) છોડીને દેશમાંથી નીકળ્યાં. હવે મીરાંએ નવું સગપણ બાંધ્યું, તેનું

વર્ણન કરે છે કે જગતમાં અમારી સાસુ સુપુત્રી છે, (સુપુત્રી એટલે જે નાડીમાં બેઠે નસકોરામાંથી શ્વાસ સરખો આવે તે વખતે નાડી જેવી ચાલે છે તે. આ સ્થિતિ લખવાનું કારણ એ કે એ પ્રમાણે સુપુત્રી નાડી જ્યારે મનુષ્ય એકતાન થાય ત્યારે જ ચાલે છે; માટે એથી મીરાં એકતાન થઈ હતી એવું સિદ્ધ થાય છે) પ્રેમ એ અમારો સસરો છે, સંતોષ જેઠ છે, મારો દોષ રદિત નાવલીઓ-પ્રાણનાથ-જગજીવન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે, હવે મીરાં કહે છે કે જો હું ચુંદડી એહું તો તેનો રંગ કાચો હોવાથી ટપકે અને એથી રંગ બદલાઈને બેરંગ થાય. અર્થાત્ જો હું હવે રાણા ઉપર પ્રીતિ રાખું તો તે પ્રીતિ તેના તરફ પશ્ચ દો; એથી ઉપરની ચુંદડીની પેઠે હું બેરંગી (બેરંગ-વાળી) થાઉં, એક શ્રીકૃષ્ણ તરફની પ્રીતિ અને બીજી રાણા તરફની પ્રીતિ મારે થાય. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મીરાંએ વેરાગણના વેશનો શાંગ લીધેલો અને ચુંદડી પડતી મૂકેલી કારણકે જો ચુંદડી ઓઠે તો તે રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય, અને એથી તે (મીરાં) બેરંગી ઉપર કહ્યું તેમ થાય, આથી તેમ ન થાય માટે તે કહે છે કે હું કાળો કામળોજ એહું કે જેથી બીજો કામળ જાતનો અને કામળ ન લાગે. મર્મર્થ એવો છે કે વેરાગણ થાઉં. તો મને રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખતા બંધ પડે. છેવટે કહે છે કે હુરિની લાડણી-માનીતી સ્ત્રી મીરાં સંત સાધુની પાસેજ રહે છે, કારણ કે તેને સાધુઓ સાથે ધણો સ્નેહ (પ્રીતિ) છે; અને પેલા કપટીથી (રાણાથી) તેનું દીલ (મન) દૂર છે, અર્થાત્ તેના ઉપર તેને બીલકુલ પ્યાર નથી.

મામિઝ-ઉંડા અર્થવાળો.

મીરાંબાઈ જીવા ગોસાઈ જે વૃંદાવનમાં રહી સ્ત્રીનું મુખ જોતા નહોતા તેમને કહે છે, કે આજ સુધી હું એમ જાણતી હતી કે વ્રજમાં એક કૃષ્ણજ પુરુષ છે. અર્થાત્ બીજી બધી સ્ત્રીઓ છે, આમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે મૂળ પુરુષ અને પ્રકૃતિથી આ સ્વરૂપ (દેહ) રચાયેલો છે. કૃષ્ણની ગોપીઓએ-પ્રકૃતિએ પુરુષરૂપે ભક્તિ કરેલી છે, આથી મીરાં કહે છે કે વ્રજમાં સર્વ પુરુષની વહાલી પ્રકૃતિઓજ (સ્ત્રી પુરુષ સર્વે) છે અને તે નારી જાત એટલે પુરુષ એકલા શ્રીકૃષ્ણ છે, અને બાકીનાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સર્વે તેની પ્રકૃતિરૂપે છે. પછી કહે છે કે તમે વૃંદાવનમાં રહીને દંતુ સુધી પુરુષરૂપે રહ્યા છો, એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! એવું કહેવા માગે છે કે વૃંદાવનનાં સર્વ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો છે અને તે સર્વ તેની પ્રકૃતિઓ છે, એટલે તે સર્વ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયાં છે. જતલજ કે સ્ત્રીરૂપ વગર કૃષ્ણ સાથે એકલીન થઈ શકાયજ નહિ. તમે વૃંદાવન જેવા પવિત્ર સ્થળમાં રહી પુરુષ રહ્યા; અર્થાત્ કૃષ્ણ માથે એકતાન ન થઈ શક્યા એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! પુરુષરૂપે ગદીપણ કૃષ્ણ સાથે એકતાન થઈ શકાયજ નહિ, માટે ઉપરનું માનિક વચન થયું છે. કહેવાનું એવું કે તમે પુરુષ હો તો કૃષ્ણરૂપ થયા નથી, એટલે આ તમે દમામ રાખો છો તે જુઠો છે; અને જો કૃષ્ણ સાથે એકતાન થયા હો તો તમે પણ સ્ત્રીરૂપ છો. કારણ (પ્રકૃતિ) વગર તેની સાથે કોઈ એકતાન થઈ શકતુંજ નથી, તો તમને સ્ત્રીનું મુખ જોવાનો કોઈ જાતનો વાંધો નથી; કારણ તમે પણ સ્ત્રીજ છો.

તાત્પર્ય=ભાવાર્થ
સ્વામી=પણી

યાત્રા (સં) જાત્રા (યા પાતુ=જવું તે)
તે દરમિયાન=તે અરસામાં;

તે વખતમાં
 ભક્તિભાવ=ભક્તિ કરી એક તાર
 થવું તે (ભક્તિ+ભાવ=હેતુ)
 પ્રેમરસ=કૃષ્ણ સાથે પ્રેમરૂપી રસમાં
 મરત થઈ ભક્તિ કરવી તે;
 મતલબ કે કૃષ્ણની જી તરીકે
 ભક્તિ કરવી તે

રાધાકૃષ્ણ=રાધા કૃષ્ણ
 રાધા=બ્રીજુમાન નામના ગોવાળની
 પુત્રી એ ભક્તિનો અવતાર
 હતી+કૃષ્ણ)
 સમતોલ=અરાધર; સંતે
 તુલ્ય=કડી; હેતુ=ચરણ

હે ! પ્રાણી તું રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈપણ જોલ નહિ.
 જોલ નહિ, જોલ નહિ સાદર અને શેરડીનો મીઠો સ્વાદ છોડી દહને
 તું કઢવા લીમડાનો રસ (પીવા માટે) ઘેળ નહિ (અર્થાત્ હરિ
 ભક્તિરૂપી સાકર ને શેરડી જેવો મિષ્ટ રસ છોડી સંસાર ાગી
 (માયારૂપી) કઢવા લીમડાનો રસ પીવા માટે ન ઘેળ, (મતલબ કે
 ભક્તિ છોડી માયામાં ન લપટા.) રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈ
 પણ જોલ નહિ ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાનું તેજ છોડી દહને તું
 આગીયા સાથે પ્રીત જોડીશ નહિ. (ચંદ્ર સૂર્યના તેજને હરિરસ સાથે
 અને સંસારને આગીઆ સાથે સરખાવે છે, ચંદ્ર સૂર્યના તેજ આગળ
 આગીયાનું તેજ જેમ ક્ષુદ્ર છે, તેમ હરિરસ આગળ સંસાર ક્ષુદ્ર છે
 મતલબ કે અસ્થિર છે.) રાધાકૃષ્ણ હે ! પ્રાણી, જીવ, તું તારા આ
 મનુષ્ય દેહરૂપી મણિને હીરા માણેકરૂપી હરિ ભક્તિને મૂકી દહને
 કથિરરૂપી સંસાર સાથે તોલ નહિ. અર્થાત્ દેહ છે ને મણિ જેવો
 છે તેની સાથે હીરા માણેક વગેરે જવેરજ તોળાય (અદ્વૈત થાય)
 કંઈ કથિર સાથે તોળાયજ નહિ. મતલબ કે અદ્વૈત થાયજ નહિ,
 (કારણકે લાયકને લાયક વસ્તુ સાથેજ સરખાવવી. મીરાં કહે છે કે

ગિરિ (ગિરિ=પર્વત+ધર=ધારણ કરનાર) પ્રભુએ તને શરીર સમતોલમાં આપ્યું છે (અર્થાત્ દેહને બકિતની સાટોસાટ આપ્યો છે અર્થાત્ દેહની સાટે તેઓને તે બકિત આપવાની કહી ત્યારે તને મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે.) માટે રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલ નહિ.

પાઠ ૯.

અધિકાર=સત્તા; હુકમ

અમલ=હુકમ

દોર=તોર

સફળ=ફળવાળો; સાર્થક

દાનત=ધન્ય

છોડું કછોડું થાય પણ માઆપ

કમાઆપ થતાં નથી=છોકરાં માઆપ

પની અવગણના કરે, સામું બોલે,

દુઃખ પણ દે; પણ માઆપ કદાપિ

કમાઆપ થતાં નથી એટલે છોકરાં

ઉપરથી પોતાનો પ્રેમ ઓછો

કરતાં નથી. છોકરાઓનાં ગુનાહને

તેઓ દરગુજર કરે છે, તેમના

વર્તન સામું જોતાજ નથી પણ

ઉલટું તેમના તરફથી આવતું

દુઃખ ખમી લઈ તેમને સુખ

થાય તેમ કરે છે; અર્થાત્ તેમનું

| બલું થાય એમ ઇચ્છે છે

વિદ્વાન=વિદ્યામાં નિપુણ (વિદ્ વાત

જાણતું)

ઉદ્વેગ=અસંયતતા; તોછડાઈ (ઉ-

દ્વેગમાં ઉદ્વેગપરજનનવાતુ=મારી

નાંખવું, હનનો ભૂતકૃદંત હત એ

ઉપરથી ઉદ્વેગની સંધી=ઉદ્વેગ)

નિષ્પક્ષપાતપણે=ન્યાયની રીતે; પ-

ક્ષપાતવગર

કુસંપ=કળમે.

નમાધાની=સલાહ શાંતિ

રાજ્યાધિકારીઓ=રાજ્ય ચલાવનાર

અમલદારો (રાજ્ય+અધિકારીઓ)

રાજ્ય ધર્મ=રાજ્ય પ્રત્યેની દરજ

ગેરઉપયોગ=ખરાબ ઉપયોગ (ગેર

+ઉપયોગ)

વર્તમાનપત્રદ્વારા=ચાલુ ખબર આ-

પનારા પત્ર માંદગરે (વર્તમાન=વર્ત

ધાતુ=હોવુંનો વર્તમાન કૃદંત+પત્ર+
હારા=મારફતે

કાયદાની તરવાર ઝૂંમે છે=કાયદા
રૂપી તરવાર તેમને માથે હાલ
હાલ કરે છે. જેમ ઝૂંમતી
તરવાર પડવાથી તરત મરણ થાય
તેમ એવા અમલદારો કાયદાથી
વિરુદ્ધ ચાલે તો તુરત કાયદારૂપી
તરવાથી તેમનો નાશ થાય;
એટલે સત્તા જાય

ચક્ર=પૈડું

ઇતિહાસ (સં) બનેલા બનાવ
તેના બરા રૂપમાં વર્ણવવા તે.
(ઇતિ=એ પ્રમાણે+હ=નિશ્ચય;
ખરેખર+અસ=હોવું+અ=કિ. બ.
પ્ર.)

સવાલ—નાણાંને બદલે પહેલ વહેલો શેનો ઉપયોગ કરવા
માંડયો ? તેમાં શી શી અડચણો પડવાથી કોડી સીપનો ઉપયોગ કરવા
લાગ્યા ? કોડી સીપનો ઉપયોગ કયા કામમાં થયો ખપ લાગતો
નહિ ? હાલ કોડીની લેવડ દેવડ કયા ચાલે છે ? ભોલાના સિક્કા ન
બનાવતા રૂપા અને સોનાનાં બનાવવાનાં ખાસ કારણો સમજાવો.

પાઠ ૧૨.

ધર્મ (સં) કરજ (ધૃ ધાતુ=ધારણ

ઇતિહાસ (સં) જેમાં જુની વાર્તા
હોય તે. (ઇતિહ=જુની વાર્તા+
અસ=હોવું+અ=કિ. બ. પ્ર.)

ટપ્પો=ટોણો

ચીથરે હાલ=ગરીબ; જેની ચીથરાં
પહેરવાની હાલત હોય તે
દશાંત=દાખલો

પાઠ ૧૦.

વિનિમય=એક જથ્થા આપી બીજી
લેવી તે; બદલો બદલો

અંકાયબનેકી કરાય (અંક ધાતુ=

ચિહ્ન કરવું)

કણીઓ=દાણા વેચનાર (કણુ=દાણા)

મૂલ્યવાન=કીંમતી (મૂલ્ય+વાન)

નાણું=એક જથ્થા વડે બીજી બધી
ચીજોનો બદલો કરી સ્વપ્ન તે
જથ્થા

કરવું)

તારાગણુન્તારાનો સમુદાય (તારા+

મણુ=સમુદાય; જયો)
 નીતિ નિયમ=નીતિનો નિયમ
 પરમાત્મા (સં) મોટો આત્મા;
 પરમેશ્વર, (પરમ=મોટો+આત્મા,
 આત્મા એ આત્મનું શબ્દ ઉપરથી
 =જીવ)=મોટો જેનો જીવ છે તે;
 જે ઉદાર છે તે
 અદ્ભુત=નવાઈ ઉપજાવે એવી
 પ્રેમવૃત્તિ=પ્રેમ ભરી નજર (પ્રેમ+
 વૃત્તિ)
 વિમુખ=મોડું પાછળ ફેરવેલું એવું;
 પૂઠ કરી હોય તેવું. (વિ=ફેરવેલું
 +મુખ=મોડું)
 નિષંતા=નકી કરનાર; બનાવનાર
 આચાર વિચાર=પવિત્ર વિચાર;
 (આચાર=અ+ચર=ચાલવું. ધર્મ
 શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાની
 રીત+વિચાર)
 બલકે (કા) બળું કરીને; વિશેષે
 પ્રાણ પાંચ છે. પાન, અપાન,
 આન, સમાન, ઉદાન
 દારણુ=ભયંકર
 મંપલાળ્યો=વગર વિચારે ઝોકાળ્યો

તીક્ષ્ણુ=તીણી; તીખી
 પુષ્પમાળ=ફૂલની માળા
 ધર્મ માટેની એની બૂખ સર્વથી
 મોટી છે=ખીજી બૂખ થોડું
 આધારી જરાતરા શાંત થાય,
 પણ આ ધર્મરૂપી બૂખ ધર્મ
 પાળેજી એવી પ્રયત્ન ધર્યા
 એટલી બળવાન છે કે તેમાં
 ધણા કાળનો ભોગ આપવામાં
 આવે તોપણ તે શાંત થતી નથી.
 અલૌકિક=(સં) ભોક સંબંધી
 નથી તે. (અ=નહિ+લૌકિક=
 દુનિયા)=ભોક વહેવારમાં ન હોય તેવું
 સંતોષે છે=સંતોષે છે. (સમ+
 તુષ્ ધાતુ=ધરાવું)
 નાસ્તિક (સં) જે પરમેશ્વરને નથી
 માનતો તે (ન=નથી=આસ્તિક
 =જમતને બનાવનાર પરમેશ્વર
 છે એમ માનનાર)
 રાજ્યસત્તા=રાજ્ય તરફથી મળેલી
 પદવી (રાજ્ય+સત્તા)
 વાસના=સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
 આત્માને ડુખાડે છે=જીવને હિંચ

સ્થિતિએ ન લાઇ જતાં અધો-
 ગતિએ લાઇ જાય છે
 અવગણના (સં) અનાદર (અવ=
 અનાદર+ગણનામાં ગણધાતુ=
 ગણવું. ગણના=ગણતરી) એ
 કોણ છે? એમાં શું છે?
 એવી રીતે જે ખોલવું તે
 અસાધારણ=જે સામાન્ય નથી
 એવું; ધણુંજ (અ+સાધારણ=
 સામાન્ય)
 અમૂલ્ય=કીમતી (અ+મૂલ્ય)
 જેનું મૂલ્ય થઇ શકે નહિ તે
 દૃઢ=મજબુત; દૃરે નહિ તેવો
 આસરો=આધાર
 મૈત્રી=દોસ્તી (મિત્ર ઉપરથી મૈત્રી)
 ઉત્પતિ=(સં) મોટાઇ (ઉદ્=ઉત્પન્ન
 +ત=વળેણું+ઇ=વાળું) નત્ એમાં
 નમ્ ધાતુ=નમવું ઉચ્ચ; ઉચ્ચ
 સ્થિતિ; ચઢતી
 રપટ=ખુલ્લું
 ઉદય (સં) ઉચે આવવું (ઉદ્+
 ધ=જવું)
 જગૃત=જાગૃતો; ઉત્તેજીત

ઉત્સાહી (સં) ઉમંગી; આતુર
 (ઉત્+સહ=ખમવું)
 સ્વાભાવિક (સં) પ્રચરકૃત; કુદરતી
 (સ્વભાવ+ઇક=વાળો) સ્વભાવવાળો
 રમ્યાપરમ્યા=ગુંથાઇ ગયેલા
 અનંતકાળ=લાંબો વખત (અન=
 નદિ+અંત=છેડો+કાળ=વખત)
 જેનો છેડો નથી એવો વખત
 પાઠ ૧૩.

માસીક=મહીનાનો (માસ+ઇક)
 વૈદિક=વેદને માનનારા; સ્માર્ત
 (વેદ+ઇક)
 આરંભ=શરૂઆત (આ+રમ્=રમવું)
 અભ્યાસ (સં) મહાવરો (અભિ+
 અસ=હોવું)=વારે વારે તેનું
 તેજ કામ કરવું તે
 કમતે=મન વગર; ઇચ્છા વિરહ
 પાઠશાળા=કોલેજ
 કાવ્ય (સં) કવિતા (કવ ધાતુ
 ઉપરથી કહેવું; વર્ણન કરવું)
 લેખાણા=ગણાયા
 પ્રયત્ન (સં) મહેનત (યત્નમાં
 યત્ ધાતુ=મંડવું)

બુદ્ધિવર્ધક=બુદ્ધિને વધારનાર
 (બુદ્ધિ+વર્ધ+અક)
 સફળ થયા=ફાવ્યા; (સ+ફળ)
 ગૃહસ્થ (સ) ઘર માંડીને રહેલા
 ગૃહ=ઝી; ધ+સ્થ=રહેલા)
 અગ્રેસર (સ) આગેવાન; પહેલ
 કરનાર (અગ્ર=પ્રથમ+સર=જનાર)
 શ્રીમંત (સ) પૈસાવાળા (શ્રી=
 લક્ષ્મી+મંત=વાળા)=લક્ષ્મીવાળા
 રહેણી=રહેવાની રીતિ
 કહેણી=કહેવાની રીત
 મુખમુખરા=મુખમુખમાં વસનારા
 ચડસાયડસી=પડાપડી
 ઉદર (સ) પેટ; અનાજન; જઈર
 રસ્તો બદલ્યો=ખીજે ધણી સ્વીકાર્યો
 તારે ખોળે છું=તારાપર મારો
 આધાર છે. (મા જેમ ખોળામાં
 લઈ રક્ષણ કરે છે તેમ હું
 તારા ખોળામાં હોવાથી તું મારી
 માની પેઠે મારું રક્ષણ કરજે)
 કમાવવાને=પ્રાપ્ત કરવાને
 સભા પ્રચારક=સભાઓ ભરવાના
 રિવાજનો ફેલાવો કરનાર

(સભા+પ્રચારક+ફેલાવો કરનાર)
 ઉદયકાળ (સ) ચઢતીનો વખત
 (ઉદય+કાળ)
 મધ્યખાણ=નિખંધ રૂપ લખાણ
 નર્મમધ=નર્મદાશંકર કવિતું બના-
 વેલું=લખેલું વાંચન પુસ્તક.
 (નર્મ+કાશ=શબ્દ સંગ્રહ)
 ધર્મવિચાર=ધર્મ સંબંધી જેમાં
 વિચાર વર્ણવેલા છે તે
 હિમાયતી=મદદગાર; હિમાયત કર-
 નાર; પક્ષ કરનાર
 ડાંડીયો=કોઈની પરવા વગરનો
 (ડાંડ=લુચ્ચો, નામ પ્રમાણેજ એ
 પત્રમાં લેખ પણ લખતા હતા)
 મમપ્રકાર=મસ્કરી રૂપ અથવા
 સામાની લાગણી દુખાય એવા
 ગૂઢ અર્થવાળા લખાણના ફટકા
 (મર્મ=માનિક+પ્રકાર=ફટકા)
 મહાભતો=ફરતો; ભાગ લેતો
 અરસો=વખત
 તૂટયા=વેપારમાં પડી બાગ્યા;
 દેવાળું કાઢ્યું
 કરજ=દેવું

આશ્રિકા (સં) ગુજરાન (આ+
જવ ધાતુ=જવતું, જવિકા=જવ
વાનું સાધન)

મહારાજ્ય=મોટા રાજ્ય (મહારાજ્ય)

તારવણી=સાર

રાજ્યરંગ=રાજ્યોનો રંગ;

(જુદાં જુદાં રાજ્યો કેવી
રીતે ક્યાં કારણોથી ચઢતી
પડતીમાં આવ્યાં તે સંબંધીની
હકીકત)

પુખ્ત=કરેલ; આજુબાજુનો

વિચાર કરી શકે તેવાં

દીનતા (સં) ગરિયાષ (દીન=

ગરીબ+તા=પણ)

પ્રેમઐર્વ્ય=પ્રેમ અને શૂર

પાઠ ૧૪.

ધનાઢય=પૈસાદાર

સુશીલ=સારા સદાચારવાળી; ડાહી;

ગુણવાન (સુ=સારા+શીલ=સદા-
ચરણ)

ખાળી મૂકવું=મનમાં તેને ધણીજ

લાગણી થાય તેવું કરવું

ધુટકા ગળી જતી=મનમાં વાત

રાખતી. કોષને કહેતી નહિ.

(જેમ આપણે ધુટકાગળી જપ્ત

છીએ તેમ તે પોતાને માથે

આવેલી આફત સહન કરતી.)

જુદ ચલાવ્યું=કણ્યો કર્યો; વાગ્યું

ચલાવ્યું

બેશ્વરમાધ=નિર્લજ્જતા

મોષ બેંસના મોટા ડોળા=મરેલી

બેંસના ડોળાના તેના મુઆ પછી

વખાણ થાય છે કે એની આંખો

કેવી હતી. પણ જ્યારે તે જવતી

હોય છે ત્યારે ખાવાનું જોઈ

પડવાથી અથવા ખીજ કોષકાર-

ણથી ડુંદાડા મારી માલિક

સામી બાળે, તો તે કહે કે “બળ્યા

તારા ડોળા” આ ઉપરથી

સમજવાનું છે કે જે ડોળા

જવનાં બળ્યા કહેવાતા તેજ

મુએ વખણાય છે. અર્થાત્ જે

મનુષ્ય જીવતા નિંદાતું હોય તેને

મુઆ પછી ભોકો વખાણે છે;

આથી દુનિયામાં સાધારણ

રિવાજ છે.

ઐરમાન=શોકનો છોકરો (સંસ્કૃત

અપરમાતૃ) સાવકોનો છોકરો

પ્રસંગદારા=મેળાપ વખતે; જોગ

મળતાં (પ્રસંગ=મેળાપ; સંપ્રધન

દારા=વડે)

વિદારસ (સં) વિદ્યા એજ રસ;

વિદારપી રસ

મધુર=મીઠું; દેખાવે પ્રિય; મનોહરી

આશ્રિત=(સં)જેને આશરો આપેલો

છે તે (આ ઉપસર્ગ+શ્રિ ધાતુ

આશ્રય લેવો તેનું ભૂત કૃદંત શ્રિત,

જેણે આશ્રય લીધેલો છે તે

વિદ્યાર્થી (સં) વિદ્યા મેળવવાને ઇચ્છ-

નારા (વિદ્યા+અર્થિન્=મેળવવાને

ઇચ્છનારા)

વિદ્યારસિક=વિદ્યાનો રસીઓ; વિદ્યા

ભણવામાં જેને રસ પડે છે એવો

વિદ્યા રસિક ક્યો=રમનો એવી

રમાડી કે જેથી વિદ્યા ઉપરનો

શોખ જગૃત થયો; નાની વયમાંજ

વિદ્યાનો શોખ લગાડ્યો એટલે

નાની વયમાંથીજ વિદ્યા ભણવા

લાગ્યો. અથવા નાની વયમાંજ

વિદ્યા ભણવનું શરૂ કર્યું.

પુશામત (કા) હાજીશ

અધમ=હલકી

સંગતિ (સં) સોખત (સં=સારી

ગતિ=જવાની ક્રિયા ગતિ એમાં

ગમ ધાતુ=જવું)

ગમ શ્રીમંત=ગર્ભમાંથીજ જેના

ઉપર શ્રીમંતાઈની છાપ પડેલી

હોય છે તે

સમોવડીઆ=સરખા (ઉમરે સરખા)

લઘુવયમાં=નાની ઉંમરમાં (લઘુ+

વયમાં-ઉંમરમાં

સહાધ્યાયી (સં) સાથે અભ્યાસ

કરનાર તે (સહ=સાથે+અધ્યાયી)

ગાઢ=ગાઢી; મજબુત; વજ્રલેપ

સરી પડી=ધુટી ગઇ

વજ્રલેપ=મજબુત (વજ્ર=ઇંદ્રનું

હથિયાર. એ એટલું બધું મજબ.

બુત છે કે પર્વત ઉપર ફેંકવાથી

પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડે છે+લેપ)

નગર સુધારક=શહેરને સુધારનાર

(નગર+સુધારક)

કાપડ વણવાનું ચંત્ર=મીલ
 અગ્રેસર (સં) આગેવાન
 ગુપ્ત (સં) છાનો (ગુપ્તમાં ગુપ્ત
 ધાતુ=સંતાડવું. ગુપ્તું જૂત કૃદંત
 ગુપ્ત=સંતાડેલું; છાનું
 લોકપણા=લોકોનાં વખાણની ઇચ્છા
 (લોક+એપણા=વખાણની ઇચ્છા
 ઉપજ (સં) પેદાશ (ઉદ્ ઉપસર્ગ
 એના દનો સંધિમાં ત થાય છે)
 ઇવનિંમ પાટિ=સાબનો મેળાવડો
 આમંત્રણ (સં) તેડું (આ+મંત્ર=
 ખોલાવવું+અન=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય)
 =ખોલાવવાની ક્રિયા કરવી તે
 પ્રતિષ્ઠા (સં) આબરૂ
 સ્વશાંતિ (સં) પોતાની નાતના
 (સ્વ=પોતાની+શાંતિ=નાત)
 વિદ્યાર્થી અવસ્થા (સં) વિદ્યાર્થી
 તરીકેની સ્થિતિ
 વસી મયા=વસો કરીને રહ્યા.
 (એ ગુણ્યોએ એના મનપર અસર
 કરી અને તે અસર કાયમ રહી)
 શિખત બંધું=મંદમંદ હસતું
 શિખત=એમાં મંદમંદ હસતું બરેલું

છે એવું)
 રમણીય (સં) શોભાયમાન (રમણાતુ
 રમવું+અનીય નિધ્યર્થનો પ્રત્યય=
 યોગ્ય) રમવા યોગ્ય
 વદન (સં) મોં (વદ=ખોલવું+અન
 ક્રિયા વાચક પ્રત્યય) ખોલવાની
 ક્રિયા કરનાર સાહિત્ય
 હુવો તે વિવાહ=જન્મ થતાં ભાગ્યો
 વિવાહ થવો તે
 પરખાવો=તપાસવો
 પારણામાંથી પરખાવો જોઈતો હતો=
 ધાવણો હતો ત્યારથીજ વિવાહ
 થવો જોઈતો હતો
 વિવાહ (સં) સગાઈ (વિ=વિશેષ
 કરીને+વહ=વહેવું; લઈ જવું)
 વિશેષે કરીને લઈ જવું તે
 સૌ કોઈ આજુ બંધું રહેતું=
 વિવાહ કરવા માટે આવનાર
 સધળા માણસ વિવાહ કર્યા
 સિવાય જતાં રહેતાં (આજુ=
 આવેલાં માણસો)
 લક્ષ્મી (ફા) બધા; ધર્મી; પુણ્ય
 પ્રસન્ન=અવતર્યો

માયું ફરી ગયું=મિળન જતો
રહ્યો; ગુસ્સે થયા

ફટકાર=ધિકાર

મેણુ દીધું=લાગણી થાય એવા
શબ્દ કહ્યા

સ્વીકાર્યું=કમુચ કર્યું

લેવી=એક પ્રકારનો મેળાવડો; એમાં
મોટા મોટા લોકો ગવર્નર સાહેબને
સલામ કરવાને ભેગા થાય છે

પાઠ ૧૬.

પ્રાચીન=પહેલાંના (પ્રાચી=પૂર્વ
દિશા એ ઉપરથી પ્રાચીન)

પુરાતન કાલના=પહેલાંના વખતના
(પુરા=પહેલું)

આધુનિક (સં) હમણાંના અધુના
=હમણાંનું)

અધાપિ (સં) આજ સુધી પણ
તથાપિ (સં) તો પણ (તથા=
તો+અપિ=પણ)

મીસરીઓ=મીસર દેશના વતનીઓ
સાંભરણુ=યાદગાર

પ.પણુ=પત્થર

કપરો (કા) ધોરો (કપ્પ ઉપરથી
કપર

શબ્દ (સં) મુઝફ્ફ; મરી ગયલું
પ્રાણી (શબ ઉપરથી સમ)

ચિત્રલિપિ=ચિત્રવડે લખવાની અને
સમજવાની કળા

કુશળ=હોશિયાર (કુશાન લાતી
કુશાલ; જે વિદ્યાર્થી કુશ=દર્બ
લાવવામાં હોશિયાર હોય તે
કુશળ કહેવાય એ ઉપરથી લક્ષા-
શ્ચિક અર્થે હોશિયાર. અસલના
ઋષિ પાસે જ્યારે કોઈ નવો
શિષ્ય અભ્યાસ કરવા જતા ત્યારે
પ્રથમ તે કેટલા સંસ્કારવાળો
છે તે જોવા માટે ઋષિ તેમને
દર્બ લાવવાનું વજોરે કામ સો-
પતા; દર્બ એ એક જાતનું
ધારવાળું ઘાસ છે તેને જો
આપણે ખેંચીએ તો તુરત આ-
પણો હાથ કપાય અને લોહી
નીકળે, આ ઉપરથી ઋષિઓ
પરીક્ષા કરતા કે જે વિદ્યાર્થી
હાથ કપાયા વિના દર્બ લાવે
કે કુશળ એટલે હોશિયાર)

કૈરી=ધંધરના અતાર; ધંધરના

અંશવાળા; દેવતાઇ
 સંભારણું=યાદગીરી
 પુરાણી=જીની (સંસ્કૃત પુરાણ=
 જીનું ઉપરથી પુરાણી=જીની)
 ઇજનેરી=ઈજનેર લોકનાં કામનાં
 (અમુક મહેલ. નહેર, સડક
 વગેરે કેવા પદ્ધતિસર કરતાથી
 કાયદો થાય. જોછો ખર્ચ થાય,
 સારા દેખાય છતાંકિ કામના
 માહિતગાર તે ઇજનેર)

ખંધ=પુસ્તા

પુરોહિત (સં) ઝાર (પુરુષ સંસ્કૃત
 અવ્યય=આગળ+પ્રા=મુઃવું એ
 ધાતુનો ભૂતકૃત્વ દિત મુદેલું=
 આગળ મુકેલું) જે દરેક કામમાં
 આગળ પડેનો ભાગ લે છે તે

આધિન=તાબે; વહે (સં) અ-
 ધિન=તાબે)

પ્રવીણ=હોશિયાર; માહિતગાર
 નિર્વાહ=ચુજરાન (નિર+વાહ ધાતુ
 =વહેવું)

પુનર્જન્મ=ફરીથી દુનિયાપર પેદા
 થવું તે (પુનર=ફરીથી+જન્મ

ધાતુ=પેદા થવું)

અસંખ્ય=અગણિત (અ+સંખ્ય)
 સંગ્રહસ્થાન=એકઠું કરવા માટેની
 જગ્યા (સંગ્રહ=એકઠું કરવું+
 સ્થાન=જગ્યા)

અભિમાન=અહંકાર (અભિ+મન-
 ધાતુ=માનવું તે) પોતાનેજ માનવું
 તે; મમત્વ

સુધારણા=સુધારાનો પ્રવાહ; સુધાર-
 રાની પ્રાણાલિકા

મકદુનિયા=ગ્રીત દેશનો એક ભાગ

પાઠ ૧૭.

પાણી પાવું=લોહાને ગરમ કરી
 પાણીમાં ભોળવું તે. (આથી લોહું
 સખત થાય છે)

ક્રિયા=કામ ખંડલ=જીથ

વિભાગ=ભાગ; વહેંચણી

કરાઈ=લાકડાં વહેરનાર

લક્ષ (સં) ધ્યાન

મયન=મહેનત (મય+નાતુ=વલોવવું)

પરડી લઈ=નડડી કરી

નિશાચત (આ) સ્વદેશ; જન્મ

જામિ આ ફેકાણે ઈંગ્રાંડ

કારખાનું (કા) કામ કરવાની
જગ્યા; કારીગરી કે કાંઈ મોટું
કામ જેમાં ચાલતું હોય તે
ઠેકાણું (કાર=કામ+ખાનું=ઠેકાણું)

પાઠ ૧૮

પરોણાગત=પરોણાયાકરી
પરોણા=મેમાન (સંસ્કૃત પ્રાણુયુઃ)
સત્કાર=આદરમાન (સત્+કૃ ધાતુ=
કરવું. સત્ એ અસ=ધાતુનો વર્ત
માન કૃદંત, અસ=હોવું)
યોગ્યતા=લાયકી (યોગ્ય+તા)
ગૃહસ્થધર્મ=સંસારિક ફરજ
મેમાનગીરી (કા) પરોણાગત
સંપ્રદાય=રિવાજ
વૈશ્વદેવ=નિત્ય હોમ; આત્મજી હોડો
જમતા પહેલાં અગ્નિને બળિદા-
નની આહુતિ આપે છે તે ક્રિયા
અતિથિ (સ) અન્યાગત (અ=નહિ
+તિથિ=દિવસ. અથવા અત્=હં-
મેશાં ફરનારો) જે માણસ દર-
રોજ આવતો નથી તે અથવા
ફક્ત તિથિએજ આવનાર
ખોડશીપચાર=સોળ પ્રકારે પૂજા

કરવી તે ખોડશ=સોળ+કપચાર
=વિધિ; પ્રકાર)

સંકાય=હરકત; તંગી; સંકડામણ
મજમાન=ચણ કરનાર; જજમાન
નોખી=જુદી

ત્રાસ=અકળામણ; કંટાળો

ઉદ્દેશ (સ) મુખ્ય ધારણા (ઉદ્+દેશ)

સ્તુભિ=વખાણ; ગુણગાન (સ્તુ-
તિમાં વખાણ હોય છે તે પ્રાચ-
નામાં કંઈ માંગણી હોય છે)

ભિક્ષા (સ) બીખ (ભિક્ષ ધાતુ=બી-
ખ માગવી)

શ્રદ્ધાળુ=આરથાવાળો (શ્રદ્ધા+આળુ)

મધ્યમ=વચલી

ખર્ચાળ=ખર્ચ કરનાર; ઉડાઉ

ગરાસીઆ=ભરણ પોષણ માટે દર-
બારમાથી કાંઈ પણ વાંટો મળતો
હોય તેવા માણસ (સંસ્કૃત
ગ્રાસીઆ ગ્રાસ=કોળીએ)

રોહીમંડળ=સંમંધીનું ટોળું; સં-
બંધી વર્ગ

ઉમળકું=ઉભરાઈ જતો પ્રેમ; હોંસ

વળાવા=ઝક્ષણ કરનાર. મૂકવા
આવનાર

પ્રવાસ=મુસાફરી (પ્ર+વસૂ ધાતુ= રહેવું)

ભાથું=મુસાફરીમાં ખાવાનું

મોટમ=મોટાઇ

આગ્રહ=ખંત

ગોષ્ઠિ (સં) વાતચીત

મધુ=મીઠું

શયિ=ભાવ; પ્રીતિ

સમજૂતી—કવિ કહે છે કે એક સારું કુટુંબ બુદ્ધિમાં અને તરસ્યાં માણસોને આનંદ આપે છે, બુદ્ધિ પામું અર્થાત્ જે જીવાર બાબરીનો રોટલો મળે છે તેમને (પરોણાને) ખવડાવે છે, તેની સાથે ધીમું ધીમું એટલે નરમાશથી બોલે છે, અને વાતોમાં રમુજ આપી તેને હસાવે છે. આ પ્રમાણે ચાકરી કરીને તથા કંઈ કંઈ નવી નવી વાર્તાઓ તથા આનંદદાયક દુરંદાઓ કાઢી, થાકેલા (પરોણા) નો થાક મટાડી દે છે; (દુઃખ મટાડી દે છે;) અને તેને શાંત પાડે છે. વળી પરોણાને મધના જેવું ખત્ર અર્થાત્ નિષ્કાળ જમાડે છે, અને પોતે પણ જમે છે, અને તે ઉપર (તે બોજન પર) પરોણાને શયિ ઉત્તમ કરાવે છે. અર્થાત્ તેને તે શયિ પૂર્વક ખવડાવે છે.

પાઠ ૨૦.

લહેજત (કા) સ્વાદ

ઉષ્ણ કટિમંધ=જ્યાં હંમેશાં તાપ

પુષ્કળ પડે છે એવો પૃથ્વીનો

ભાગ (ઉષ્ણ=ગરમ+કટિમંધ=ટાઢ

તાપ જળવા માટે પૃથ્વીના

પાંચ વિભાગ પાડ્યા છે તે)

અરબસ્તાન=આરબ લોકોને રહેવાની

જગ્યા; ઇરાનની પશ્ચિમમાં છે.

(અરબ=આરબ+સ્તાન=રહેવાની

જગ્યા)

મસાલાનાં દ્રવ્ય=મસાલાની ચીજો

દીપ=જેની ચારે બાજુએ પાણી

અને વચ્ચે જમીન હોય તે

((હ=મેન+અપ=પાણી, જે પાણીની

વચ્ચે આવેલો જમીનનો ભાગ)

અક્ષાંશ=નિધુવટતથી કિતર કે દક્ષિણ
માં કોઈ જગાનું જે અંતર
હોય તે

રેખાંશ=કોઈ મુકરર કરેલા રેખાંશ
વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશામાં
કોઈ જગાનું જે અંતર હોય તે
(મુખ્ય રેખાંશ ગ્રિનિચથી શરૂ થાય
છે. ગ્રિનિચની પૂર્વ દિશાએ આવે-
લાં સ્થળ પૂર્વ રેખાંશ પર કહેવાય
અને પશ્ચિમે આવેલાં સ્થળ
પશ્ચિમ રેખાંશ પર કહેવાય)

સુવાસિક=સારી વાસવાળું (સુ=સા
રી+વાસ=ગંધ+પ્રક=વાળું)

ગુણકારી=ફાયદો કરનારી (ગુણુ=
ફાયદા+કાર=કરનાર+ઇ)

વાનીઓ=જુદી જુદી ખાવાની
વસ્તુઓ

મુખવાસ=ખાધા પછી મોં સાફ
કરવા માટે કોઈ પદાર્થ ખાવા તે
(મુખ=મોં+વાસ વસ્તુ ધાતુ રહેલું
પરથી જેની ગંધ મોંમાં રહે
છે તે)

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ=અમેરીકામાં આવેલા

ખેટો જેવા કે જમેકા, ક્યુબા
વગેરે (વેસ્ટ=પશ્ચિમ+ઇન્ડીઝ=
હિંદુસ્તાનને લગતા પશ્ચિમ હિંદુ-
સ્તાનને લગતા) જ્યારે કોલં-
બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે
તેને એવી ખાતરી હતી કે આ
નવો શોધી કાઢેલો દેશ હિંદુસ્તાન
(ઇન્ડીયા) છે. કારણકે તે વખતે
અમેરિકાની કોઈને ખબર જ
નહોતી; આથી અમેરીકાને જ
હિંદુસ્તાન કહ્યો; પાછળથી ખરો
હિંદુસ્તાન જડ્યો ત્યારે મહત્તમ
પડયું કે આ હિંદુસ્તાન તો
ખોટો છે, પણ જે ચાલતું
આવેલું તે કાયમ રાખવા માટે
એ ટાપુઓને વેસ્ટ=પશ્ચિમ
હિંદુસ્તાનને લગતા દ્વીપો, ને
ઇસ્ટ=પૂર્વ હિંદુસ્તાનને લગતા
દ્વીપો એવું નામ આપ્યું)

સુગંધીદાર=સારી ગંધવાળો (સુગંધી
=સારી ગંધ+દાર=વાળો) (મૂળ
શબ્દ સંસ્કૃત સુગન્ધિત છે. તેનું
પ્રથમ એકવચન સુગંધી એકલે

સારી ગંધવાળો એવો શુદ્ધ શબ્દ
ગુજરાતીમાં વપરાય છે, અને
સંસ્કૃત શબ્દને ફરીને ઉપસર્ગ
દારવાળો લાગેલું છે એથી પુન
રક્તિ પણ થયેલી ગણાય)

વહાણવટી=વહાણનો ધંધો કરનાર;
દરિઆઈ વેપારી (વહાણ+વટી
પ્રત્યય=ધંધો કરનાર)

દરીઆ માર્ગે=દરીઆ રસ્તે

પોતાને હસ્તક=પોતાના હાથમાં;
તાબામાં

પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની આજુબાજુ
પરિક્રમણ કરવું તે; પૃથ્વીની
આજુબાજુ ફરવું તે

અઝકલ હેરાન થઈ જાય=અઝકલ
આંસે નહિ; અઝકલ કહ્યું કરે નહિ;
આશ્ચર્યમાં ગરક થવાય.

સંગ્રા=સારી રીતે જાણી શકાય
તે નામ

જ્વાળામુખી=જેના મોંમાંથી(શિખ-
રમાંથી) ધુમાડા નીકળે છે તેવો
પર્વત (જ્વાળા=અગ્નિ+મુખ=
=મોં+ધ+વાળો)

પરિપક્વ=પ્રમાણ પાડેલું (પરિ=
પૂર્ણ+પક્વ=પાડેલું) =પુરેપુરું

ચિરાડ=ફાડ

પ્રગટ=પેદા

કુંજ=મિનાશમાં હોયેલો છોડ; જે
ધણેજ લીધો હોય છે.

ઉત્તેજક=ઉત્તેજન આપનાર; ઉત્કે-
રનાર

હિંચુતા=ગરમી (હિંચુ=ગરમ+તા=
પણું)=ગરમપણું

દસ્ત કમજ કરે છે=અંધકાશ કરે છે;
ઝાડો અંધ કરે છે.

એકત્ર=એકઠું

રેચક=જીલ્લા થાય તેવું

વાયુનાશક=વાયુનો નાશ કરનાર

વાળા=તાંતુ; તાંતણા

પાઠ ૨૧.

જય=ફતેહ; જીત (સંસ્કૃત જિ
હાતુ પરથી)

મનન=ધ્યાન પૂર્વક વાંચન; મનમાં
વાંચવું તે; મનમાં વિચારી જતું તે

વૃત્તિ=વસણ

મહાવિદ્યાલય=વિદ્યા ભણવાનું

મોટું ઠેકાણું; કોલેજ (મહા=મોટું;

વિધા+આલય=ઠેકાણું)
 પાઠશાળા=મોટી નિશાળ
 નિરાભિમાન=અભિમાન વગર નિર્-
 =નહિ+અભિ ઉપસર્ગ+મન્ ધાતુ
 =માનવું, ઉપરથી માન)
 હરણ કીધું=ખેંચ્યું; આકર્ષ્યું
 ધર્મેપદેશક=ધર્મનો બોધ કરનાર
 (ધર્મ+ઉપદેશ=બોધ+અક=કરનાર
 દષ્ટિવિધા=પ્રકાશ સંબંધી શસ્ત્ર
 (દષ્ટિ+વિધા)
 વિસ્મય=આશ્ચર્ય; નવાઇ
 પૃથકરણ=જુદું કરવું તે (પૃથક=
 જુદું+કરણ=કૃ ધાતુ પરથી
 કરવું તે)
 પાયો નાખ્યો=શરૂઆત કરી
 છિદ્ર=કાણું (સંરક્ત છિદ્ર ધાતુ
 પરથી)
 વેરણ સેરણ=જુદાં જુદાં
 શ્વેત=સફેદ
 ઉપદ્રવ=રોગ
 સંભાષણ=ભાષણ
 ગુરુવાકર્ષણ (સં) પૃથ્વી અથવા
 પદાર્થોને ભારના પ્રમાણમાં ખેંચે

છે તે (ગુરુ=ભાર+ત્વ=પણું+આ+
 ધૃષ ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયાવાચક
 પ્રત્યય)
 ગતિમાર્ગ=જવાનો રસ્તો; ફરવાનો
 રસ્તો (ગમ્+ધાતુ=જવું+તિ=પણું
 +માર્ગ=રસ્તો)
 ભરતી (સં) પાણીનું ભરાવું તે
 (ભૂ=ભરવું+તિ=પણું) જીવાળ
 ઓટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે.
 ભરતીઓટ=દરીઆનું પાણી દિવ-
 સમાં બે વાર ચઢે છે, અને બે
 વાર ઉતરે છે, તેને ભરતીઓટ
 કહે છે
 હાથભીડમાં હતો=પૈસાની તંગી હતી
 મુક્ત (સં) મુઝાએલું; છુંડું થએલું
 (મુ=મૂઝવું+ત=ભૂ. ધૃ. પ્ર.)
 નિવારણ કરવું=મટાડવું
 પદાર્થવિજ્ઞાન=પદાર્થ સંબંધી વિશેષ
 ગુણો જેની અંદર બતાવેલા હોય
 છે તે શાસ્ત્ર. એમાં પદાર્થના
 ગુણોનું વિવેચન કરતા શીખ-
 વાનું હોય છે.
 અસાધારણ=અણીજ; હંચા પ્રકારની
 રાજતંત્રીઓ=રાજ ચલાવનાર પુરૂષો

તંત્રી=તમ ધાતુ=ખેંચવું પરથી)

ટંકશાળ=ચલણી નાણું પાડવાની

જગ્યા

સમાગમ=મેળાપ

ખામોશ (શ) ધીરજ

મહાસાગર (સં) મોટો સમુદ્ર (મહા

+સાગર, સાગર રાજના છોકરા-

ઓએ યજ્ઞનો ઘોડો ખોળવા માટે

ખોદેલો, માટે સાગર)

સત્યરૂપી સમુદ્ર=સત્ય એજ સમુદ્ર;

સત્યનો બંડાર

સંશોધન=ખોળ; તપાસ

પાઠ ૨૨.

ખુદ્ધિસાગર=મોટી ખુદ્ધિવાળો (ખુદ્ધિ

+સાગર=મોટી)=મોટી અકુશવાળો;

ખુદ્ધિમાન; ખુદ્ધિસાગર આ ડેકાણે

વિશેષનામ છે)

સંતતિ=છેલ્યા છોકરાં (સમ્=સારી

રીતે+તત્પ્રાતુ=ખેંચવું પરથી તંતિ

=વંશને ખેંચનાર અથવા

આગળ ચલાવનાર

નામ પ્રમાણે ગુણ હોવથી અર્થાત્

નામ ખુદ્ધિસાગર હતું તે પ્રમા-

ણેજ તે મોટી અકુશવાળો હોવાથી

દત્તકપુત્ર=કરી લીધેલો છોકરો

વિશ્વંચ=વાર

પ્રાતઃકાળે=સવારમાં

રાત્રિ સમય=રાતનો વખત

ઘોર ખોલતી સંબળાઈ=નસકોરાં

ખોલતાં સંબળાયાં મતલબ કે

ઉઘી ગયેલાં જણાં

ખાતર (સં) માટે; વારતે (ખન-

ધાતુ=ખોદવું પરથી ખાતર)

ભવતી ભાવટ=જન્મની પીડા (ભવ

જૂત ધાતુ ઉપરથી)

ઉજમાળો=આનંદનો

વારસ=મુઆ પછી ચનાર માલીક

આધા=પતિગ્રા

કોટી કરવી=કોટે આઝવું

મસબત=ગોઠવણ

સામગ્રી=જોઈતી ચીજો

નૈવેદ્ય=દેવને ધરાવવાનો ખોરાક

બહુ તન્તવો બલવન્તઃ=ધણા તાંતણા

બળવાન હોય છે, એ પ્રમાણે

વાણીએ જીતે દહિયું બાવાઈ

એવો કે એમ કહીને તેણે યૈરીને

સમજવી કે એની આબુખાબુ
ખૂબ તાંતણું વોરજે કાઢ્યું કે
બહુ તન્નવો બસવન્તઃ
તદખીર=યુક્તિ
સ્વાધિન=નાખે

પાઠ ૨૩.

મૂળસ્થિતિ=અસલ સ્વરૂપ; (પાકેલી
સ્થિતિમાં)
રૂપાંતર=રૂપમાં ફેરફાર (રૂપ+અંતર)
કમાવે છે=પકવે છે; તૈયાર કરે છે
બહુધા=ધણું કરીને
ચોજના=ધડી કાઢેલો ખરડો
હથોડીવાળા=જેનો હાથ ખેરી
ગયેલો હોય તેવા; ચાલાક; ચપળ
મનપર લે=ધારે; પોતાના મનને
એ વાતમાં ખુંચવે.

પાઠ ૨૫.

વાસના=મનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ ઈચ્છા
અંકુર=ફણગો
અનુકૂળ=લાયક (અનુ+કૂળ=ફિતારો)
મળતું આવવું તે
પ્રખળ=ખેરાવર (પ્ર+ખળ)
હુન્નશક્તિ=મન

મહારક્તિ=મોટી શક્તિ (મહાન
+શક્તિ)

બહે=વધારે

મદ્દા પ્રયાસ=મોટી મહેનત

(મદ્દા=મોટું+પ્ર=ઉપસર્ગ+પ્રયાસ
યાં ધાતુ પર્યા)

ઉપરાંત=વિશેષ

ગ્રંઝવાનું જળ=મૃગજળ; કાલ્પનિક
જળ; ખારી જમીનમાં તાપને
લાવે જણાય છે તે

અગાધ (સં) ઘણી (અ=નદિ+
ગાધ=છાછર) છાછર નદિ તે.

લાગ=દાવ

પર્યત=જેડા સુધી (પરિ=સુધી+અં-
ત=ડો)

જન કલ્યાણુ=માણુસોનું બહું

પ્રશંસા=વખાણુ; તારીફ પ્રત્યક્ષ
ધાતુ=વખણુ)

અસલ્ય=સદન ન થઈ શકે એવું
(અ+સલ્ય સંસ્કૃત સહ=સહન
કરવું)

સુમર્ગ=સારો રસ્તો (સુ=સારો+માર્ગ)

પાઠ ૨૭.

પાઠ ૨૬.

સાત્રાજ્ય=મહારાજ્ય; બળવાન
રાજ્ય

ભવ્ય=મહાકાશ

પુરોહિત=ગૌર; રજવાડામાં આગળ

પડતું કામકાજ કરનાર

નિરીક્ષા (સં) બારીકાણી જોવું
તે (નિરન્નક્ષ=જોવું)

ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા
(ભૂ=પૃથ્વી+મિતિમાં મા ધાતુ=
માપવું)

લેખનપદ્ધતિ=લખવાની રીત; લખ-
વાની શૈલી (લિખ ધાતુ=લખવું.)

લહીઆ=લખનાર (સંસ્કૃત લેખક)

વિકરણ=ભયંકર

નિર્દય=દયા વગરના; ક્રૂર; ધાતકી
(નિરન્નહિ+દય=દયા)

આશુરી=સિરિઆ કે અરબીના
વતનીઓ

સૈનિક=લશ્કરમાં જવાવળો (સૈન
=લશ્કર+નિક=વાળો)

ભૂમધ્ય=ભુગોળી દુનિયા એટલે એ.

શિઆ પુરાપ અને આફ્રિકાની
વચ્ચે આવેલો. (ભૂ=પૃથ્વી+મ-
ધ્ય=વચ્ચે)=પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલો
હરીજો ખેડવો=હરીઆમાં લાંબી
લાંબી મુસાફરી એટલે સફરો
કસ્વી તે

આરાધના (સં) ભજન; સ્તુતિ;
(આ+રાધ=પ્રસન્ન કરવું+અન
=આ)

સ્વતંત્ર (સં) મરજી મુજબ રાજ
ચલાવનાર (સ્વ=પોતાનું+તંત્ર=
રાજ) જેને પોતાનું જ રાજ છે તે

ધીટપણું=મજબુતપણું
શુરાતન=એસો; જવાંમદી

પાઠ ૨૭.

વાયુપુત્ર=વાયુનો છોકરો; હનુમાન
બળિનિધાન=મહુ બળવાન (બળ+
નિ+ધા=મુકવું. બળ મુકેલું છે.
એટલે રહેલું છે એવો) બળના
સ્થાનરૂપ. મહુ બળવાનને માટે
એ જગદ વપરાય છે

શ્રદ્ધાળ=મહાદેવનાં હૃદયોની હારની
હાર છે એવું સ્થાન (શ્રદ્ધ=મહા

દેવ+ગ્રાણ=ગ્રાણા; હારની હાર)

ઉપનામ=ખીજીનું નામ; નાનું નામ
(ઉપ=પાસે; નાનું, ખીજી+નામ)

પરાક્રમ=સામર્થ્ય (પરા=ઉલટું+ક્ર-
મ=ઝોળંગવું) ઝોળંગવાથી ઉ-
લટું; નહિ ઝોળંગાય એવું

શત્રુના વાળાં આવી અહીંઆ=
ગમડશે=શત્રુઓ રૂઢમાળપર ચઢી
આવશે. વાળાં ગમડવાનું કારણ
બરકરને શૂરાતન ચઢાવવાનું છે.

ભરમ=રાખ

હનુમાન=વાંદરા; દાદીવાળો (હનુ=
દાદી+માન=વાળો)

આલસ્ય (સં) આળસ

દેલ=રાક્ષસ; કસ્યપ પ્રજાપતિને દિતિ
નામની સ્ત્રીથી થએલા પુત્રો

કાં=જા માટે

નિરાધાર=નિશ્ચય (નિર્ ઉપસર્ગ+
ધા+સંસ્કૃત ધાતુ=ધારણ કરવું)
નક્કી કરવું તે; નક્કીપણું

મંત્રેશ્વર=સર્વ પ્રધાનોમાં મોટો

મંત્ર=વિચાર કરવો+શ્વર=મોટો)

વિચાર કરવામાં મોટો વિચાર કરવો

ઐ કામ રજવાડામાં પ્રધાનોનું જ છે

અનિત્ય (સં) હંમેશનું નહિ તે,
(અ+નિત્ય=હંમેશ)

પૂર્ણિમા=જો તિથિએ માસ પુરો
થાય તે તિથિ. ઉત્તર હોંદુસ્તા-
નમાં હજી પશુ પુનેમે મહીનો
બદલાય છે (સંસ્કૃત પૌર્ણિમાસી
ઉપરથી પૂર્ણિમા)

કળાહીન=તેજ વગરનો (કળા=તેજ;
પ્રકાશ+હીન=વગરનો)

પ્રલય=મહાનાશ્વ= (લી ધાતુ પરથી
લય=નાશ)

વિષ્ણુ=વ્યાપક ઇશ્વર (વિષ્=વ્યાપવું
+આણુ=કણ)=જો કણે કણમાં
વ્યાપી રહેલો છે તે

કામ=સ્ત્રી પુરુષમાં પરસ્પર પ્રેમ
ઉત્પન્ન કરાવી સંબોગ કરાવનારો દેવ
પામર=ગરીબ; હલકા; ક્ષુદ્ર

રાજપાટ=રાજગાદી (રાજ=સં-
સ્કૃત પરથી રાજ=પ્રકાશવું+
પાટ=ગાદી)

દેવાલય=દહેરાં (દેવ+આલય=ઠેકા-
ણા) દેવોને રહેવાની જગ્યા

જ્ઞાનવાર્તા—જ્ઞાનની વાત; સમજવા
યોગ્ય વાત (જ્ઞાન+વાર્તા)
આખરનો વિચાર=છેવટનો |વચાર
શીદ=જ્ઞા માટે

યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો=જ્યાં સુધી
ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુધી (યાવ-
ત્=જ્યાં સુધી+ચંદ્ર+દિવાકર=સૂર્ય)
ચંદ્ર અને દિવાકરનો સં-
સ્કૃત નિયમે દંદ સમાસ થઇ
ચંદ્ર દિવા કરો થયલું છે, અને
તેને યાવત્ અગ્રય લાગવાથી
આખો સમાસ અગ્રય બાવ
થઇ ગયેલો છે)

કારમું=નવાઇ ઉપજાવે એવું
શિલાદિત્ય=સૂર્ય જેને પથ્થર આ-
પેલો છે એવો. (શિલા=પથ્થર+
આદિત્ય=અદિતિના પુત્ર; સૂર્ય
ઉદય પામી શૂન્યમાં મળ્યા હશે=
ચઢતીમાં આવી પડતી સ્થિતિએ
પહોંચ્યા હશે. (શૂન્ય=કાંઈ નહિ
એવી સ્થિતિ=લય)

નિર્મૂળ=વંશજ વગરનો (નિર્=
નહિ+મૂળ=મુળીઉં)મૂળી આવગરનો,

મૂળ હોય તો જાડ થાય
સોલંકી=સૂર્યને આપવાની અંજ-
લીમાંથી જે વીર પેદા થયો હોય
તેના વંશજ. સોલંકી ચૈલુક્ય
ઉપરથી ચતો જ થઇ સ થયો છે
ચૈલુક્ય=ચુલુક્ય=અંજલી)
મૃતિકાર=પ્રતિમા બનાવનાર (મૂ-
ર્તિ=પ્રતિમા+સંસ્કૃત કૃષાતુપરથી
કાર=કરનાર)પ્રતિમાને કરનાર
સિદ્ધરાજ=જેણે સર્વ વાત સિદ્ધ
કરેલી છે એવો રાજા (સિદ્ધ=
નક્કી; પ્રાપ્ત) અત્રે સિદ્ધરાજ
વિશેષ નામ છે.

આજ મારે ને કાલ તારે=આજે
મારી આવી દશા છે તો કાલે
તારી પણ એવી દશા થશે. (કા-
રણ કે દેવતું કારમું ચક્ર નિરં-
તર ફર્યા કરે છે; તડકો ને હાંચડો
ફેરવાયાજ કરે છે.)

પૃથ્વીપતિ=રાજા (પૃથ્વી=દેશ; જ-
મીન=પતિ=ધર્મી)=દેશનો ધર્મી;
ક્ષત્રિવીર્ય=ક્ષત્રિપણું (ક્ષત્રિ+વીર્ય
=અળ; તેજ)

હલકી પણ સેવાને અર્થે મતલબ કે સેવા એ હલકી તો છેજ
કારણ કે કહેલું છે, કે “હતમ બેતી મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ઠ (હલકી)
ચાકરી. માટે ચાકરીને હલકી કહેલી છે. પણ આપની સેવા કરવી એ
હલકું કામ નથી, કારણ મોટા મોટા રાજાઓના કુંવરો પણ આપના
લશ્કરમાં રહેલા છે, નોકરી હલકી તો છેજ એ ઉપરથી પોતે નોકરીની
કિંમત સમજે છે; એમ બતાવે છે પણ મહારાજની સેવા એટલી
બધી હલકી નથી માટે સેવા (નોકરી) ની માંગણી કરે છે.

આરસ=આરસપહાણના પત્થર

(આમ+અવ્યાસ)

આમ=મામ

પ્રવાસ=મુસાફરી

ગણિકાગૃહ=ગણિકાનું ઘર; વેશ્યા

નું ઘર ગણિકા=નર્તકી+ગૃહ=ઘર)

ધામ=ઠેકાણું

સંપત્તિ=દ્રવ્ય

પ્રાપ્તિ=પેદાસ

ગુવાન્નતુ=ગુવાનીનો કાળ (ગુવા=

ગુવાની+ન્નતુ=કાળ)

અદ્વળ=નિરર્થક (અ+દ્વળ)

ભમે=ધામ

અભાભ=ઝેરભાભ (અ+ભાભ)

ઉમર=ઉંમરો; આરણ્યનો ઉમરો

ઝણુ=દેવું

વંશપરંપરા=પેઢીધર પેઢી; છોકરાંના
છોકરાને પહેાંચે ત્યાં સુધી (વંશ+
પરંપરા=હારની હાર)

ઉપભોગ=ભોગવટો

બાળક તે બાળકજ દીસે છે=

મતલબ કે વ્યવહારમાં કઈ રીતે

હાયદો થાય છે, તે જેમ બાળક

સમજી શકતું નથી; તેમ તું

પણ બાળક હોવાથી સમજી શક-

તો નથી. અર્થાત્ તેને વ્યવહાર

જ્ઞાન નથી

કૃપાનિધાન=મહેરબાનીનાં ઠેકાણાં

રૂપ; મહેરબાનીનો બંડાર

દેવ=નસીબ

વિજયયાત્રા=વિજય મેળવવા માટે

દેશે દેશ ફરવું તે

વિરલા=કોઈ એક

વિપ્ર્યાત=પ્રપ્યાત

દેશવટો=પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા કરવો તે

અર્ધર્મ=અન્યાય; ધર્મ નહિ તે

ભંડારી=ભંડારનો ઉપરી; ત્રિજોરીનો ઉપરી; (સંસ્કૃત ભાણગાર)

સુભટ=સારા થોડા (સુ=સારા+ભટ=થોડા)

નવલ મંથાવલી=નવલરામના જનાવેલા ઝથોની આવલી (હાર);

નવલરામની કવિતાઓનો સંગ્રહ કરેલો હોય એવું પુસ્તક (નવલ=નવલરામ+મંથ+આવળી=હાર)

સમજીતી—ચતુર પુરુષ અને આરસના પત્થરને બાર પ્રમાણે તોળીને વેચાય નહિં મતલબ કે બીજી વસ્તુઓની કિંમત જેમ વળન પરથી નક્કી કરાય છે, તેમ આ એ વસ્તુની કિંમત કરાય નહિ. માણસ શરીરે દુબળો હોય પણ અટકી હોય. આરસનો કકડો નાનો હોય પણ તે એકજ હોય. આવી રીતે હોવાથી ઉપરની કડી કહેલી છે. જેમ જેમ તે દૂર બીજે દેશ જાય છે, તેમ તેમ વધારે મૂલ આવે છે. મતલબ કે કોઈ માણસ પોતાના દેશમાં ધણી પ્રપ્યાતિ પામતો નથી, પીર પોતાના વતનમાં પૂજતોજ નથી. ઇત્યાદિ.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વિદ્યાનોનો ધણો સમાગમ રાખવો. મામે ગામ મુસાફરી કરવી, રાજની સભામાં બેસવું. ગણિકાને ઘેર જવું. એ પાંચે લક્ષણ ચતુરાઈનાં ધામ (ડોકાણાં) છે. અર્થાત્ મનુષ્યને ચતુરાઈ મેળવવાનાં રથણ પણ એજ છે.

જે માણસે મુસાફરી કરીને પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી નહિ, તે માણસના મુવાનપણાને ધિક્કાર છે; ફરી કદાપિ પ્રાપ્તિ ન થાય એવો તેનો જીવાનીનો વખત નકામો ગયો.

જે માણસ ગામમાં પોતાનો ઉમરો ગ્રાવીને બેસી રહે તો

તથા ગેરલાભ થાય. ૧) લુગડાં ફાટે. ૨) દેડું વધે, ૩) આગર મળેજ નહિ.

પાઠ ૨૯.

ખાટ=ઓવારો

વીર=મહાદુર

વિધવા=ધણી વગરની; રાંડેલી

(વિ=નથી+ધવ=ધણી)=જેનો

ધણી નથી તે

રાજ્યસત્તા=રાજ્યની લગામ (રાજ્ય
+સત્તા=હુકમત; લગામ)

પ્રતિષ્ઠા=આબરૂ

વિન=હરકત; અડચણ

ઉપદેશ=બોધ

મર્મ=ગુપ્ત વાત

ઠણી ગમ્મ=જાણી ગમ્મ

રાજ્યાસન=રાજગાદી (રાજ્ય+આ-
સન)

સેનાધિપતિ=લશ્કરનો ઉપરી (સેના
=લશ્કર+અધિ=મોટો+પતિ=ધણી

સ્તંભ=(સં) થાંભલો

ઉણી=ઓછી

સત્તાલોભી=સત્તાનો લોભ કરનાર;

માફ' બધે મળણ થાય એવું

ધચ્છનાર

ઉછાંછળો=ચિદ્વત; વગર વિચાર્યું

કામ કરનાર

પ્રત્યક્ષ=પ્રુદ્ધુ; દેખીતું (પ્રતિ=સામું
+અક્ષ=આંખ

દરમિઆન=મુદતમાં

એકનિષ્ઠ=એકમન

અવકાશ=રખત

રાજકીય=રાજ સંબંધી

પરરાજ્ય=ખીજનાં રાજ્ય

કારકિર્દી=અમલ

નિષ્ફળ=નકામી (નિષ્+ફળ=ફામદો)

દાનકીર્તિ=દાન આપવાની આબરૂ;

તેના જેવું દાન આપનાર કોઇ

નહોતું એવી આબરૂ

દેવલોઠ પામી=ગુજરી ગમ્મ

નિરભિમાની=અહંકાર વગરની

(નિર+અભિમાન+પ)

પાઠ ૩૦.

ભો=ખીક (સંસ્કૃત ભય)

વળાવો=રક્ષણ માટે લીધેલો માણસ;

ચોકીદાર

કર (સં) વેરો; મહેસુલ; સંરક્ષ-
થવું બાકું.

પ્રાપ્તિ=મળતર; પેદાસ

કંગાળ=પૈસા વગરના; ગરીબ

સંરક્ષણ (સં) સારી રીતે સંભાળ

રાખવી તે (સમ્=સારી રીતે+રક્ષ

=રક્ષણ કરવું=અન)

દશા=હાલ; રિયતિ

ગનમેલો=ફેલાયેલો

ગનમાલ=(ફા) જીવ અને માલ

(ગન=જીવ+માલ)

ગુનેગાર (ફા) ગુના કરનાર (સં-

રૂઢત અપરાધી)

ન્યાયાધીશ=(સં) ઇનસાફ કરનારા

અધિકારી (ન્યાય+અધીશ=ધણી;

ઉપરી)

અદાલત (ફા) કચેરી; ઇનસાફ

કરવાની જગ્યા

અપરાધિ (સં) ગુનેગાર

પુરંમ (પો) ખંદીખાનું; કેદીઓને

રાખવાની જગ્યા (સંરૂઢત કાર-
ગૃહ ઇમેજમાં જેમ)

પગાર (પો) મહેનત બદલ કર

મહીને કે અમુક મુદતે જે

મળે તે

નેસ્તી=મોદી; સીધું વેચનાર

બાકું=કોઈ પણ જગ્યા કે પદાર્થ

વાપરવાનો બદલો

મ્યુનિસિપાલિટી=શહેર મુધરાધ

ખાતું.

સલામતી (આ) ખુશી હાલત

હિરસો (આ) ભામ

નિંદા પાત્ર=અદ્યોષ કરવા લાયક

આકતરા કર=ધી, ખાંડ, મીઠું,

કાપડ વગેરે ખાવા પીવાના અને

ઝોઢવા પહેરવાનાં કોષ કોષ

પદાર્થોપર વેપારી પાસે જે કર

ભેવામાં આવે છે તે

ધરાક=સોદો ખરીદનાર (સંરૂઢત

આહક)

વાસ્તવિક=ખરેખરી

સવાલ—કર એટલે શું ? કર આપવાની જરૂર છે કે નહિ ?

જો હોય તો તેનાં કારણ સમજાવો, કર આપવામાં આપણે લુચ્છાઈ

કરીએ તો તેથી બીજાને નુકસાન થાય કે નહિ તે સવિસ્તર સમ-
જવો. કરના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા ? સીધા કર અને
આડકતરા કર થું તે સમજવો.

પાઠ ૩૧.

લાભકર્તા=ફાયદો કરનાર (લાભ+
કર્તા=કરનાર)

ધેન=ખુમારી

અલૌકિક=પરલૌકિક; દેવતાષ્ટ (અ+
લૌકિક=લોક સંબંધી નહિ તે.)

સેવવા=વાપરવા

દુઃસન=નકારી દેવ (દુઃ=નકાર
+સન=સંકટ; દેવ)

બહુ ચઢે છે=બહુ કેફ આવે છે
ગાંડાષ્ટ=મુખાષ્ટ

ફળદ્રુપ=રસાળ

સ્થાનિક વપરાશ=આપણા દેશના
વપરાશને માટે (સ્થાન+ષ્ટ=રહે
વાનાં ઠેકાણાં સંબંધી)

અંધારણુ=અંધારણુ; દેવ
સંધરી=એકઠા કરી

આહાર=ખોરાક; ખાવાનું

કમ્પો=અશીષ્ણુ પાણી

પ્રતિજ્ઞા=માધા; પણ

મધ=દારૂ

સવાલ—મુખ્ય દેશી પદાર્થો ગણાવો. ભાંગ અને ગાંજો શેમાંથી
થાય છે ? ભાંગ અને ગાંજો એ બેમાં વધારે કેશી વસ્તુ કયું ?
તાડનાં ઝાડ કયા પ્રદેશમાં થાય છે ? સૌથી વધારે તાડનાં ઝાડ કયાં
થાય છે ? ગુજરાતમાં તાડનાં ઝાડ કયાં વધારે થાય છે ? ખસખસના
છોડની વાવણી કયાં કયાં થાય છે ? ખસખસના છોડ કેટલી જાતનાં
થાય છે ? અશીષ્ણો ઉપયોગ કયા લોકો વધારે કરે છે ? અશીષ્ણ
કયા કયા ગુણ છે ? દારૂ કયું કયું વસ્તુમાંથી બનાવે છે ? અશીષ્ણ
તથા દારૂનો દવામાં શી રીતે ઉપયોગ થાય છે ? દારૂ પીવાથી થું થું
નુકસાન થાય છે ?

પાઠ ૩૩.

આદિકવિ=શરૂઆતનો કવિ; પ્રથમ
 કવિ (કવિમાં કવ ધાતુ=કહેવું)
 વૈદિક=વેદને માનનાર; વેદ પ્રમાણે
 વર્તન કરનાર (વેદ+ઇક)
 મુસદ્દી=રીતસર લેખ લખનાર
 વર્ષેક=આશરે વર્ષ (વર્ષ+એક)
 ઉર્ફે (કા) અથવા
 વિવાહ=લગ્ન (વિ=વિશેષ કરીને
 વહ ધાતુ વહેવું અથવા લઈ
 જવું)
 લત=ટેવ;
 તાન=લહે
 ભારે પડ્યું=અધર પડ્યું
 આવેશ=જીરસો
 અખાડો=પડ્યા પ્રાથર્થા રહેવાનું
 હમેશનું રહેઠાણ
 સીમંત=અધરણી
 ચિત્તભેદક=ચિત્તને વેધે એવા; હૃદય
 પ્રાવક (ચિત્ત=મન+વેધક સંસ્કૃત
 વેધ ધાતુ=વેદવું તે)
 ચિત્ર=સુંદર યથાન; તસ્વીર
 હરિકીર્તન=અધરનું ભજન

નિરંજન=જોષ શકાય નહિ એવા;
 તેજોમય

નિરાકાર=આકાર રહિત; સર્વાકાર;
 અલ્પ (નિર=નહિ+આકાર=ધાટ;
 ડાળ)

અખિલ=આખા

અલ્પાંડ=ચોટો જીવન; ઈંડાકારનું
 વિષ (અલ્પ=અધર+અંડ=ઈંડું)
 હૃદયની અમર કવિતા=જેમાં ઉંચો
 ભાવ હોય એવી ખરા રસથી
 લખાયેલી; લાંબા વખત સુધી
 જેની અસર પહોંચે એવી કવિતા

પાઠ ૩૪.

ગ્રીક=ગ્રીસ દેશના વતની

મીસરી=મીસર દેશના વતની

વર્ણ=રંગ

ચિત્ર લેખન પદ્ધતિ=ચિત્ર વડે લખ
 વાની પદ્ધતિ

હોમરનું કાવ્ય=ઇલિયડ

સ્વસ્થતા=સલાહ શાંતિ

ચાળે પડ્યો=ઠાર પડ્યો; ઠેકાણે પડ્યો

પરાજય=હાર (પરા=ઉલટું+જય=
 જીત જયમાં જી ધાતુ=જીતવું)

જીતવાથી ઉલટું; હારવું તે
છસેં સ્પર્ધનોએ કરેલી લડાઈ તે
ચર્મીપાલિ નામે ઓળખાય છે.
વકતૂત્વ=માપણું કરવાની શક્તિ
તત્ત્વજ્ઞાન=તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન;
ફિલસુફી

એક સત્તાકેન્દ્રિત એકજ માથુસના
હાથમાં સત્તા હોય તે

તત્ત્વ=મૂળ; સાર

કાળાંતરે=વખત જતાં=(કાળ=વ-
ખત+અંતરે) વખતના અંતરે
પુશકી=જમીનનો રસ્તો; પગવાટ
સર્વોપરી=અધાના ઉપરી(સર્વ+ઉપરી)

પાઠ ૩૫.

પ્રસન્ન=ખુશ

વદન=મો (વદ=બોલવું+અન ક્રિયા
વાચક પ્રત્યય) બોલવાની ક્રિયા
જે વડે થાય છે તે

અનુકંપા (સં) કોઈને કાંઈ દુઃખ
થાય તો ખીજે ધૂજે (દીલગીર

થાય) તે; દયા (અનુ=પાછળ+
કંપ=ધૂજવું) પાછળ ધૂજવું તે

અન્યોઅન્યાશ્રય=એકબીજાને મદદ

આપવી તે (અન્યોઅન્ય=એક
બીજાને+આશ્રય=મદદ)

વખત આવે ધૂજનો પણ ખપ પડે
છે. મતલબ કે વખતે નજીવી
વસ્તુનો પણ ખપ પડે છે. માટે
કોઈનો અનાદર કરવો નહિ.

વસુધા=રતનોને ધારણ કરનાર;
પૃથ્વી (વસુ=રતન+ધા=ધારણ કરવું)

અપશબ્દ=નકારા બોલ, મિખતસ
શબ્દ (અપ=અરાખન+શબ્દ=બોલ)

આદરવો=અર કરવો (આ+દ્ ધાતુ=
અર કરવું)

ખલેસ=હરકત

વાહન=લઈ જનાર (વહ્ ધાતુ=
વહેવું.)

પાઠ ૩૭.

ચમત્કારિક=આશ્ચર્ય, જનક (ચમ-
ત્કાર=નવાઈ+ઇક=વાળો)

આધ્યાત્મિક=આત્મા સંબંધી
(આધ+આત્મા+ઇક)

પ્રાકૃતિક=કુદરતી પદાર્થો; ભૌતિક
પદાર્થો (પ્રકૃતિ=મૂળ, કુદરતી+
ઇક=વાળો)

ઐહિક=આ લોક સંબંધી (ઈહ=
આ+ઇક=સંબંધી)

અર્વાચીન=હાલના વખતનો; હમ-
ણનો; પ્રાચીનથી ઉલટું

અલિહારી=ખુબી

ગાડ' (અ') તપાસ રાખનાર, એ
ગાડીના છેલ્લા ડામામાં રહે છે.

કાઠવર (અ') ગાડી ચલાવનાર

સૂક્ષ્મ=ઝીણી; પાતળી

યત્રદારા=યંત્ર ભારકત

વાસ્તવિક=(વસ્તુ+ઇક) ખરી; વસ્તુ
હોય તેવી; યથાસ્થિત રૂપ

સંકેતિક=છુપાં; સંકેટ કરી રાખેલા
(સંકેત છુપી વાત+ઇક) છુપી

વાત; ગોઠવણ કરી રાખેલાં

સાક્ષાત=પ્રત્યક્ષ

સ્વર સંવાદક=અવાજને સારી રીતે

લઇ જનાર (સ્વર=અવાજ+સં=
સારી રીતે+વાદક=લઇ જનાર)

સ્વરધારણુ=સ્વરને ધારણુ કરનાર;
સ્વરઆલોક

સુરત (આ) છપી; તસવીર

અસ્પષ્ટ=અચોક્કસ (અ+સ્પષ્ટ=ચોક્કસ)

લઢણુ=ટેવ; આદત

ચેષ્ટા=મસ્કરી; મજાક

ધ્વની=અવાજ

અદ્ભુત=આશ્ચર્ય કારક

પાઠ ૩૮.

સરસ્વતી મંદિર=વિદ્યાનું રહેઠાણ
(સરસ્વતી=વિદ્યા+મંદિર=ધર)

પ્રચાર=ફેલાવો

જગ્યાસુ=નવું જાણવાની ઇચ્છાવાળાં

મેદની=ઠંક; બીડ

રસિક=રસગ; રસને જાણનાર

કદરૂપ=ખેડોળ; બદરીકલ

પરિચય=સંબંધ; ઓળખાણ;

પિછાણ

શૈલી=ખેલવા લખવાની ઢંગ

અધ્યયન=અભ્યાસ; બણવું

ઉત્કંઠા=પ્રત્યજા ઇચ્છા; હોંસ

વિરોધ=અસંબંધ; અણખનાવ

પંથ=રસ્તો

અંકાશીલ=સંદેહ ઉઠાવ્યા કરે એવા

ઇશ્વર પ્રેરણાથી=ઇશ્વરની ગુપ્ત

સંદેશાથી; ઇશ્વરની ગુપ્ત ઇચ્છાથી

વિલંબ=વાર; ઢીલ; ખેટી

પ્રતિપાદન=સ્થાપન

ઉદ્ભવન=ઓળંગવું તે (ઉદ્+ભવ
=ઓળંગવું+અન)

પાઠ ૩૯,

આપ સમાન બળ નહિ=આપણા
કામમાં આપણું પોતાનું બળ
જેટલું કરી શકે છે તેટલું
બીજાનું બળ કરી શકવું નથી
કારણ કે આપણા કામની
કાળજી આપણા જેટલી બીજાને
હોતી નથી.

પારકી આશ સદા નિરાશ=આપણા
કામનો બીજાપર ભરોસો રાખ-
વાથી હંમેશાં નાઉમેદ થવાય છે.
નસીબ=પ્રારબ્ધ; બાવી
સ્વાર્થ=પોતાનોજ અર્થ (સ્વ=
પોતાનો+અર્થ=મતલબ)=પોતા-

નીજ મતલબ

મેળાં=દિકાં; વિત વગરનાં
પ્રવીણ=હોશિયાર; માહિતગાર
અર્થ સરે છે=કામ થાય છે
(અર્થ=કામ)

શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ હુલું છે=મહે-
નત વગર નસીબ કાંઈપણ કરી
શકવું નથી, માટે હંમેશાં
મહેનત કરવી ને પછી ફળ
આપવાનું કામ નસીબને સોંપવું
સંધી=સમો

સિદ્ધિ=પાર પડવું તે; પોતાના કામમાં
ફતેહ મેળવવી તે
કહેણી તેવી રહેણી=કહેવું તે
પ્રમાણે ચાલવું
અંધન=અટકાવ

નામરદ રડે મામને, ને મરદ રડે નામને, અર્થાત્ નામરદ હોય તે
પૈસાને રડે એટલે હાય હાય કરે કે વખતે ખારી પાસેથી પૈસો જતો
રહેશે એમ ધારે, પણ મરદ તો નામનેજ રડે છે. એટલે નામને
મારેજ મથે છે, તેને તો ગમે તેટલો પૈસો જાય તોપણ નામના (કીર્તિ)
થવી જોઈએ એવીજ ઇચ્છા હોય છે.

નામ રહતાં છડે, નાણાં નવ રહતાં; કીર્તિ તણાં જે કાઢતાં,

તે પાડ્યાં નવ પડત-હે ઠાકાર, નામ (કીર્તિ) અમર રહે છે, નાણાં હંમેશાં રહેતાં નથી, કીર્તિ રૂપી જે કોટડાં છે તે પાડેલાં કદી પણ પડતાં નથી, બીજું સર્વ પડી જાય છે મતલબ કે નાશ પામે છે.

આગ્રહ (સં) મનમાં આવ્યું તે ઉત્સાહ (સં) ઉમંગ (ઉત્+સહ કરવું જ કરવું એવી જે મનની =ખમતું) વૃત્તિ તે. (આ+ગ્રહ=પકડવું) કર્મકુશળતા=કાર્ય કરવામાં હોશિયારી

સવાલ—સદગુણ અને શક્તિ શાથી વધે છે? આપણામાં ચાલતી કહેવતોમાંની કઈ બે કહેવતોને અનેક રીતે સમજવી અને તે પ્રમાણે ચાલવું? નસીમને માનવાથી શા શા ગેરલાભ થાય છે? પારકાની આજ્ઞા રાખવાથી શું શું નુકસાન થાય છે? આપ બળતા વિચારથી શા શા લાભ થાય છે? બીજી કઈ વાત યાદ રાખવી? કોઈપણ કામ કરવામાં કયા બે ગુણો કામે લગાડીએ તો તે કામ કરવામાં હોશિયારી આવે અને જશ મળે? શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ સુંડું છે એટલે શું? ત્રીજી કઈ વાત યાદ રાખવી? કામ કર્યું હોય છતાં મહેનત ફોફટ કયારે જાય? ચોથી કઈ વાત યાદ રાખવી? મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવાથી આપણામાં કયા કયા સદગુણો આવે છે? પાંચમી વાત કઈ યાદ રાખવી? સત્ય અને પ્રમાણિકપણાનો ગુણ ગ્રહણ કરીએ તો શો લાભ થાય? છઠી વાત કઈ યાદ રાખવી? કહેણી તેવી રહેણી રાખવાથી આપણને શો લાભ થાય છે? સાતમી કઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી? બાપ દાદાનો ધધો કરવો કે બીજો કોઈ કરવો? આઠમી કઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી? નવમી કઈ વાત યાદ રાખવી? સ્વભાવ ગુણ કેળવવા માટે કઈ નવ બાબતો યાદ રાખવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું? કઈ ઇચ્છા ઉદયમને ઉત્તેજન

આપનાર છે ? નામ (ક્રીતિ) ને માટે કહેવત કહો. આપણી સ્થિતિ થું થું કરવાથી પુરેપુરી સુધરશે ?

સાર—આ પાઠ ધણોજ અગત્યનો છે માટે એમાં કહેલી બાબતો ખુબ મનન કરવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું.

પાઠ ૪૧.

તાજમહોલ=મુમતાઝમહાલ બેગમન

નામથી શાહજહાંએ બંધાવેલો

મહેલ

પ્રવેશ=દાખલ

કુરાન=મુસલમાનનું ધર્મ પુસ્તક

ભવ્ય=મપકદાર

વિશાળ=વિસ્તારવાળી

નીસરણી=સીડી (નિઃ=નીચે+સર=

સરવું) નીચે સરવાતું સાધન

સંગેમરમર=એક જાતનો પથ્થર

હોજ=પાણીની ટાંકી; નાનકડું

તળાવ

રોનકદાર=ધાટદાર

દોષ રહિત=ખોડ વગર (દોષ=

ખોડ+રહિત=વગર; સિવાય)

સંપૂર્ણપણ્ડ=પુરેપુરાપણ્ડ (સં+

પૂર્ણ=પણ્ડ)

સમર્થ=શક્તિવાળા; ભારે

અવર્ણનીય=વર્ણન ન થઈ શકે

એવો

તબક્ક=માળ

સૌદર્ય=શોભા; ખુબસુરતી

અત્યુત્તમ=ધણોજ સુંદર (અતિ=

ધણો+ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠતા વાચક પ્રત્યય)

વિરમય=આશ્ચર્ય; નવાઇ

સુવર્ણમય=સોનારૂપ; સોનાથી પૂર્ણ

(સુવર્ણ=સોનું+મય=બરેલો) સો-

નાથી બરેલો

સંસ્કાર=છાપ; અસર

એકાગ્ર=એકત્ર

શ્વેત=મુદ્દેદ; ધોળો

સર્વત્ર=બધે

ભિન્નતા=જુદાપણ્ડ (ભિન્ન=જુદું+

તા)

તદ્દલીન=એકતાર (તત્=તે લી ધાતુ

લય પામવું) મળી જવું તે

પ્રતિજ્ઞાણે (સં) દરેક પળે (પ્રતિ=

દરેક+ક્ષણે=પળે)

રમણીક=સુશોભિત

હિમમય=ખરકથી ભરેલાં (હિમ=ખરક+મય=મરેલું)

વિહાર=સહેલ; મોજ

અવર્ણ્યજ=વર્ણન ન થઈ શકે એવો

મુક્તા=મોતી

દિગ્=સ્તબ્ધ; સડક

અર્જુનમંદિરાનુ=શાહજહાંની બેગમ
નું નામ છે

અગાધ=ધણીજ

ટીકા=વિસ્તારીતે ગુણ દોષ દેખાડવા તે
હારપ્રદેશ=ખારણાવાળો ભાગ (હાર
=ખારણું)

પ્રાસાદ=મહેલ

પાઠ ૪૨.

નેસ્તી=મોદી; પરચુરશ્ચ સીધું વેચનાર

ગુમાસ્તાગીરી (ફા) વાણીતરપણું

વિપત્તિ=દુઃખ; સંકટ

આવક=પેદાસ

કરકસર ખીજે ભાઈ છે. મતઝમ કે એક સગો ભાઈ, ખીજે
ભાઈ કરકસર, ત્રીજે ભાઈ ત્રેવડ. અર્થાત્ ખીજા ભાઈથી જો ફાયદો
થાય છે તેટલો ફાયદો કરકસર (ચોગ્ય ખર્ચ) થી થાય છે.

સાફકાર=નાણાવટી; શરાફ. (સંસ્કૃત

સાધુકર=સાધુ=સાફ+કાર=કરનાર)

સારાં કામ કરનાર; બહા માણસ
સેવિંગ્સ બેંક (અ) બચાવેલાં

નાણા મૂકવાની પેઢી

બાજ=રૂપિયાનું બાડું

સામાદરકત=સામું લખી આપવું તે

વાણીતર=ગુમાસ્તા

સહીસલામત=સુખરૂપ

અનિશ્ચિત (સં) નિશ્ચય વગરનું;

અગ્રોકસ (અ=નહિ+નિસ+ખાર+
ચિ=એકઠું કરવું+પત)

મુદ્દલ=આજો મૂકેલી રકમ

સંભવ=આશા

પાઠ ૪૩.

ટપ્પો=રસો કાપતાં જટલે જટલે

અંતરે વિસામો લેવાનો હોય
તેટલો તેટલો અકેકા ભાગ.

દુનિયા જેટલોજ પૈસાનો ખપ
 હતો અર્થાત્ જમ પરણે નહિ તે
 વંશ જાય એવું હતું. તેમ
 પૈસાનું વગર પરણવાનું બને તેમ
 નહોતું. બંનેની સરખી જરૂર હતી
 પેસેંજર (અ) મુસાફરી કરનાર
 દાઝ=ખીજનું દુઃખ દેખી ચતો
 બળાપો! દયા
 વાગ્યાણુ=વાણીરૂપી બાણ (વાગ
 વાણી+આણુ=ચર)
 ગાંધીઆટું=ગાંધીનો ધંધો
 ઉદ્દગાર (સં) જેરસાથી જાણ
 કરનાર જીવ (ઉદ્દ=ઉચ્ચ+ગદ્દ=
 અવાજ કરવો)
 જીસાસા=જાણવાની ઇચ્છા
 અખતાર (સં) કામ કરવા સંબંધી
 મળેલી સત્તા; અધિકાર
 શીરસ્તદાર=રીત રિવાજથી જાણીતો

(શીરસ્તા=રીત રિવાજ+દાર=વાળો)

પાઠ ૪૫.

અતિવૃષ્ટિ (સં) ધણો વરસાદ (અ-
 તિ=ધણો+વૃષ્ટિ=વરસાદ
 અનાવૃષ્ટિ(સં) મુદત વરસાદ નહિ તે
 મૂષક (સં) ઉંદર
 શલભ (સં) તીડ
 શૂક (સં) પોપટ
 અનિષ્ટ (સં) અભિપ્રાય
 ભરચક=પુષ્કળ
 હૃદયવેષક=હૃદય પાણી પાણી થાય
 એવા
 અણીને વખતે=જરૂરી પ્રસંગે
 દુકાળ=અનાજ પાણી ન મળે એ
 વો વખત દુઃખનહારો+કાળ=વ-
 ખત)=નહારો વખત.
 તમાવી=સરકારે ખેડુને ઉછીના
 નાણાં આપવા તે.

સવાલ—સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ કઈ છ આપત્તિઓ વર્ણવી છે ?
 છ આપત્તિમાં સૌથી વધારે નુકસાન કરનાર આપત્તિ કઈ ? હિંદુસ્તાનના
 કયા કયા ભાગમાં દુકાળ જવલ્લેજ પડે છે ? આપણા દેશમાં કયા કયા
 સનમાં અને કયા કયા મોટા દુકાળ પડ્યા હતા અને તેથી કેટલું
 નુકસાન થયું હતું ? આખા ભરતખંડમાં કયા સનમાં દુકાળ પડ્યો

હતો ? ગુજરાતમાં બસે વર્ષમાં કેટલા દુકાળ પડ્યા અને તેમાં મોટા કયા કયા સનમાં પડ્યા હતા ? એ મોટા દુકાળ વિષે શું ઇતિહાસ મળી આવે છે ?

પાઠ ૪૬.

આહાર વિહાર=ખાવું પીવું અને
ફરવું ફરવું (આહાર=ખાવું+વિ-
હાર=ફરવું ફરવું)

દીર્ઘદૃષ્ટિ=લાંબી નજર (દીર્ઘ=લાં-
બી+દૃષ્ટિ=નજર)

અગમચેતી=આગળથી જાણી જવું

પાઠ ૪૭.

દ્વીપકલ્પ=જેની ત્રણ બાજુએ પા-
ણી અને એક બાજુ જમીન

હોય તે. (દ્વીપ=ખેટ, દ્વિ=બે+અપ
પાણી. અપનો છપ્પ થાય છે તેથી

દ્વીપ+કલ્પ)=લગભગ ખેટ કારણ
કે ત્રણ બાજુએ પાણી અને

એક બાજુએ જમીન હોવાથી

પ્રાબલ્ય=જેર (પ્રબલ ઉપરથી)

જમદારખાતું=ત્રિજેરી

ઉચ્ચ=જુર સાવાળા

વિચર=લગાઈ (વિ+ચર ધાતુ)

જમીન દોસ્ત કયું (ફા) પામ્યાલ
કયું; ધૂળમાં મેળવી દીધું;

વાસ્તવિક=ખરેખરો

સ્મૃતિકારો=ધર્મના નિયમ બાધનાર
(સ્મૃતિ=યાદદાસ્ત+કારો=કરનાર)

સાંપ્રત=આધુનિક;

પરાયણ=સાથે વળગી રહેલું એવું;
સંબંધી; વિષે (પરા+ધ+અન)

નિર્ગમન=ગાળવું (નિર્+ગમ્ ધાતુ
=જવું)

આરોગ્યાલય=તંદુરસ્તી મેળવવાનું
ઠેકાણું (આરોગ્ય=તંદુરસ્તી+આ-
લય=ઠેકાણું)

તાલીમ=કેળવણી

વૃતાંત=અથ ઇતિ ખરી હકીકત.

(વૃત્ત=અનેલો બનાવ+અંત=છેડો)

છેડા સુધી અનેલો બનાવ

બગીરથ પ્રયત્ન=મોટો પ્રયત્ન. (બ-

ગીરથ કહેવાનું કારણ. પૂર્વે
સગર રાજના દશહજાર પુત્રો
રૂપિલ ઋષિના શ્રાવથી ગળી
ગયેલા તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે
તેના પૈત્ર બાગીરથ રાજાએ દશ
હજાર વર્ષ સુધી ગંગાનું, તેટ-
લાજ વર્ષ સુધી મહાદેવનું
ઉત્થ તપ કર્યું હતું તેથી કહેવાનો
રિવાજ પડ્યો કે બાગીરથ=ગોટું;
મહાન.

અનિષ્ટ=ઈન્દ્રેલું નદિ તે. (અન-
=નદિ+ઈષ્ટ=ઈન્દ્રેલું ઇપ્. ધાતુનો
ભૂત હૃદંત ઇષ્ટ)

વિરામ=આરામ

કિર્તિ=ચઢતી (વિદ=ઉચે+નત્ ન-
મતું ઉપરથી)=કિંચે ચઢવું તે

પાઠ ૫૦

નટ=કરતપુરના રાજકર્તાઓ

પ્રખળ=ગળકતી

નિર્મૂળ=સદંતર નાશ (નિર=નદિ
+મૂળ)=મૂળ નદિ તે

સદસ્રો=હજારો

પરોક્ષ=જાની રીતે

મુક્ત=છુટા થયેલા

નિમિત્તે=બહાને

માતખર=જેરાવર; પૈસાદાર

તક=દાવ

પ્રશંસા=વખાણ (પ્ર+શંસ ધાતુ=
વખાણવું)

કાલી=બચંકર દેવી

આરાધતા=પ્રસન્ન કરતા (આ+
રાધ=પ્રસન્ન કરવું)

ધર્માધ=ધર્મને માટે આધિના (ધર્મ
+અધ)

પાઠ ૫૨.

મનવાર=લડાઈના વહાણ

અખતરા=પ્રયોગ; અજમાયશ

ખુશકી=જમીનપરની

સરંગ=કિલ્લો તોડવા માટે જમી-

નની અંદર દારૂ ભરી ફેડવામાં

આથે છે તે

અરમાર=લડાઈનું મોટું વહાણ

ડોલ=વહાણનો આગલો ભાગ

શસ્ત્રો=ફેં કીતે મારવાનાં ઓળખ

હેરત=આશ્રય

આચાર્ય=ગુરુ

અવેદ=વાદકાપ કરનાર વૈદ;

અગ્રાત=નહિ જાણવામાં હોય-

જાણી શકાય તેવી વસ્તુને બ.

તાવનાર

પ્રયાસ=મહેનત

વિકટ=અધર; મુશ્કેલ

પાઠ ૫૪.

સ્વરૂપ=અરૂં રૂપ

વિચિત્રતા=નવાઈ

મુસારી=પગાર

સ્પર્ધા=હરિશ્ચંદ્ર

સાહસિક=હિંમત ચલાવી ઉત્તમથી

કામ કરનાર

પાઠ ૫૬.

મંત્ર=કાર્ય સિદ્ધ થાય

એવું ગુપ્ત વાક્ય

ગૌત્ર=વંશનો મૂળ પુરૂષ

જે ઋષિ તે

ગોધન=ગાય બળદરૂપી

ધન

સત્વર=જલદી

એકત્ર=એકઠી

અંશે=ભાગે

સંબંધ=સહવાસ; સમા

ગમ

ધાટ=શિક્ષક

નિર્વાહ=ગુજરાન

શુભાગ=પતુ આ; પાંદડાં

પહેરનાર; અનાર્થ જાત

ઢોરઢાંકર=ઢોર વગેરે

બળિદાન=ભોગ આપવો

ચરચરાટ=કંપારી

જૂત=મરતી વેળા મર-

નારતું મન કશામાં

રહી ગયાથી મરી ગયા

પછી તેના જીવની

સ્થિતિ જે રૂપે થ

એલી મનાય છે તે

જેમકે જૂત, પ્રેત,

પિશાચ, વૈતાલ વિગેરે

ખેતરપાળ=ગામને પાદરે

જે દેવ તે

કાકાબળીઆ=શીતળા

સવાલ-અનાર્યોની મુખ્ય

કેટલી જાતો અને તે

કઈ કઈ? મૂળ વતની

અનાર્યોની જાતો મ-

ણાવો, અને તેઓ

હાલ ક્યાં ક્યાં રહે

છે તે કહો. શુભાગ

પલિઆર, મંદાવર,

નેર અને કાંધે લોકો

વિષે જાણવા જેવી

વાત કહો.

પાઠ ૫૭.

સ્મૃતિ=યાદ

કરીને લખાયલાં ધર્મ
અર્થે

કાળક્રમે=વખત જતાં

સાદી સ્થિતિ=સાદામ

જરૂર આત=ખૂબ

આત=તકા

અતકુળ=માફક આવે તે

અધ્યન=ભણવું

અધ્યાપન=મણાવવું

યજ્ઞન=દોષ; યજ્ઞ

દિગ્વિજય=અનેક દેશે

પર જય મેળવેો તે

સંજ્ઞા=નામ; નિશાન

ધીરધાર=પૈસાની લેવડ

દેવડ

વર્ણવ્યવસ્થા=જાતોની

ગોડવણ

નક્ષત્રી=ક્ષત્રિય વગરની

પાંચન=સહવાસ; આ-

જખાણ

ઈંદ્રિયોપર કબજો=સંયમ

આસ્તિકપણું=ધર્મરતે

માનવું તે

શૌર્ય=શૂરાતન

જતે દહાડે=વખત જતાં

મિથ્યાભિમાની=આપ

વડામવાળા

નહુપ=એ નામનો રાજા

એના અભિમાનને

લીધે અજગર થયો

હતો)

શીલ=સદાચરણ

પાઠ પદ.

અક્ષીસ=ભેટ

પદ્ધતિ=નિયમ; વ્યવસ્થા

વ્યક્તિ=માણસ

માંડી=આરંભી; શરૂ કરી

પાયો=મંડાવ

હટ્ટેગ=ખેડ; દીક્રગીરી

દ્રવ્યો=વસ્તુઓ

સહવાસ=સમાગમ

તરપર=તૈયાર

સમાપ્તિ=ઝેડા

ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ

તોષણ=અવિવેક

સર્વદા=હંમેશાં

અર્થે=માટે

અતિથિ=ધેર મામવા

આવેશો બિહુક; પ-

રોણો

પાત્ર=માણસ

યથાશક્તિ=શક્તિપ્રમાણે

પળીઆં=સફેદ વાળ

વલ્કલ=લુગડાં

નિયત કરવો=રોકાવું;

તાબામાં રાખવું

સર્વ જૂત માત્ર=સધનાંજ

પ્રાણી પદાર્થ

સહિત=સાથે

શિખા=ચોટલી

દંડ=હાથમાં રાખવાની

લાકડી (રાજા, સં-

ન્યાસી દંડ રાખે છે)

અવિત=બિંદગી

કુશળ=આરોગ્ય

પાઠ પદ.

વેદાક્ત=વેદમાં જણા-

વેણા

વિધિ=ક્રિયા	પરિષદ=સભા	ભયભીત=ખીધેલા
લોપ=નાશ	ભાષ્ય=વિસ્તારથી આ-	કુંભરથળ=હાથીના મા-
ખટખટ=જંગલળ	પેલી સમજ વિવરણ;	થાને ઉપશે ભાગ
પુત્ર સંતતિ=છોકરાંછંયા	ટીકા	ધનુવિદ્યા=ખાણુ મારવાની
મુખાકૃતિ=મોઢાનેા ધાટ	પંચશીળ=સદાચરણના	વિદ્યા.
ક્ષણભંગુર=જેનો ષળ	પાંચ નિયમ	વિભાસ=મોજામજા
વારમાં નાશ થઇ	માદક=કેરી	રાગ=પ્રીતિ
જાળ્ય એવો	પાઠ ૬૦.	કાર.અહ=કેદખાનું
વૃત્તિ=વલણ; ધન્ય	આદિ=પહેલાં	સંયમ=મીઠિયોતે વશ
વેદાંત=ઉપનિષદ	તર્કકર=સંસારમાંથી	રાખવી તે
સંપાદન કર્યું=મેળવ્યું	તારનાર	સામ્રાજ્ય=રાજ્ય
સમાધાન=ખુલ સો	હેમચંદ્ર=સિદ્ધરાજ અને	મહણુ કરીશું=સ્વીકા-
નિર્વાણુ=જ્ઞાતિ	કુમારપાળના વખતના	રીશું.
દેહકળ=કાયાને દમવી તે	એક પંડિત જે મૂળ	યતિ=ગોરણ
ગાડરીએ પ્રવાહ=ગાડર	ધંધુકાના વાણીઆ હતા	શઠ=ધુન્યા
એટલે ઘેટાંની માફક	વિનીત=નિયમમાં રહે-	પ્રમાદ=ખેદરકાર
(એકે કર્યું તેમખીજાએ	નાર	સુવૃત=સલ
કરવું તે)	પાયદળ=પગે ચાલનાર	વિષયસુખજ્ઞાનેંદ્રિયથી
અહિંસા=કોપપણ જીવને	લક્ષકર	મળતું સુખ
મારવો નહિ તે	ચતુરંગ=ચાર રંગ એકજો	સાધવી=પવિત્રવૃત્ત પળ-
પ્રસાર=ફેલાવો	વિભાગવાળી	નારી સ્ત્રી
પ્રવર્તાવવામાં=ફેલાવો	જીરવી=પચાવી	આવિકા=આવકની સ્ત્રી
કરવામાં	સૂચના=ચેતવણી	ધર્મસંધ=ધર્મમંડળ

પાઠ ૬૨.

વિસ્તાર=ફેલાવો.

નેપં=દુઃકસાર

ભેખ=વેરાગ

કરત=લાકડા વહેરવાનું

હથિયાર.

સલાટ=પરપર ધડનાર

કુંભી=ચાંબલાની ખેસણું

અખૂટ=ખૂટેનહિ એટલી;

ધણીજ

ચકવર્તી=જેની આણ

નાનાં મોટાં ધણાં

રાજ્યોપર વર્તાતી હોય તે

સરહદ=હેવટની હદ

યુનાની=ગ્રીસ દેશનો

એલચી=પ્રતિનિધિ

પ્રતાપ=બળ; મોટાઈ

ખાંજરાપોળ=દુઃખી જન-

નવરો રાખવાનું ઠેકાણું

કલિંગદેશ=કટકથી મદ્રા-

સ સુધીનો પ્રદેશ

ફેલાવો=પ્રસાર

દુરાચારી=ખરાબ ચાલનો

સૂર્ય અસ્ત થયો=પડ-

તીમાં આવ્યું.

પાઠ ૬૨.

તત્ત્વવેતા=તત્ત્વજ્ઞાની;

કારકિર્દી=અમલ

ખાહુખળ=જાતખળ

ઉચ્છવાયલ=ફેરફાર

દિગ્વિજય=અનેક નાનાં

મોટાં રાજ્યો પર જીત

ધજીત=મીસર

સંદેશો=કહેણ

કકક=ચુરસાવાળો

બૂલધાપ=ભુલાવો

ધમચકડ=દોડધામ

ઉપજાણુ=નદીના મૂળ

તરફની બાજુ

હમદળ=ધોડે સવાર બ-

રકર; અથ્થહળ

કાટકા=મોટા અવાજ

પૂર=રેલ

પટ=પહોળા

ઝોકાબુઝું=ઝંપલાબું

ઝીક=ટકર

પાંખ=ખાજુ

દારુણુ=ધણું ભારે,

મૂર્છા ખાધ=પેમાન થઈ

માન=મોટાઈ; આખર

આગ્રહ=હઠ

પાઠ ૬૩.

ભોજપ્રજાંધ=ધારા નમ-

રીના ભોજરાજ સંખં.

ધી છંદનું કાવ્ય

ઉપમા=એક વસ્તુને બીજી

સાથે સરખાવવી તે;

મુકામલો

કલ્પિત=જોડી કાઢેલી;

બનાવટી

ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ; ઉત્તમ

બંદીઓ=માટ; ચારણ

વગેરે

અજ=દશરથના પિતા

યથોગીત=કીર્તિનું ગાન

રતિ=કામદેવની સ્ત્રી

શાશ્વત=મહાવા.

યક્ષ=દેવથી ઉતરતી જાત	ધૂપ=સુગંધીદાર વસ્તુને	વચી તે
મેધ=વરસાદ	ધુપડો	દાણુ=જક ત
રહરી=સહરાટવાની	કુરક્ષેત્ર=પાણીપત	ખાઠ ફપ.
રમૃદ્ધિ=દોહત	હરહાર=આત્રા ને અથો-	ઉદય=ચઢતી
આબેહુબ=પુરેપુરું મળતું	ધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં	વરુણુ=જળનો દેવ વ
અંતઃપુર=જનના ખાતું	જાત્રાતું ડેકાણું	આહુતિ=ભોગ; અગ્નિમાં
વસ્તુ સંકલના=નાટકના	સ્ત્રીયારાજ્ય=સ્ત્રીઓનું	હોમવું તે
પાત્રની યોજના	રાજ્ય.	અસ્ત=નાશ
દુર્વાસા=આત્રિ પ્રજા-	આણુ=દુવાઇ	અસ્ત=પુરનો; જોઇએ તેવો
પતિના પુત્ર	ખવાસ=સ્વભાવ	મહેશ્વર=મહાદેવ
મેનકા=સ્વર્ગની મુખ્ય	ધોરી=સરિયામ	સ્તોત્ર=સ્તુતિનો ગ્રંથ
અપસરા	ચિતાર=વર્ણન; હેવાલ	મંદ્યસ્થ=કોઇનો પક્ષ
ખાઠ ફઠ.	અક્ષયવડ=વડનું નામ	ન લેતાં સ્વતંત્રણે
સમરકંઠ=રક્ષિઆઇ તા-	નાલંદા=ગયજની પાસે	અભિપ્રાય આપનાર
ર્તરીમાં શહેર છે.	(એમાં બૌદ્ધધર્મના	ઉપનિષદ=વેદના એક
બોખારા=પશ્ચિમ તાર્ત-	મોટા અપાસરા છે.)	ભાગનાં પુરતકા
રીમાં શહેર છે	વહાર=મહદ	સમાધિ પામવી=સંન્યા-
સુના=ખાલી; વસ્તી વ	પરવાર=દરકાર	સી મરી જાય ત્યાં તે
ગરના	વેઠ=મહત મજુરી કરા-	સમાધિ પામ્યો કહેવાય છે

ખાઠ ફફ.

દૈનિકમતિ=દરરોજની ગતિ; પૃથ્વી
પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ પશ્ચિ-

મથી પૂર્વભણી કરે છે તે ગતિ
વાષિકમતિ=વરસની ગતિ; પૃથ્વી
આખા વરસમાં સૂર્યની આસ-

પાસના લંબગોળ માર્ગમાં ફરે છે તે ગતિ

ધરી=આંક; આસ; અક્ષ; પૃથ્વીના ઉત્તરના મધ્ય બિંદુથી તે દક્ષિણના મધ્ય બિંદુ સુધી આરપાર એક સળાઓ દાખલ થએલી માત્રી લીધો છે. તે.

(એની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે. તેને દૈનિક ગતિ કહે છે.)

વાંકાશ=વાંક; વાંકાઇ; વાંકાપણું સમાંતરપણું=અધી તરફથી સરખું છેડું રહેવું તે (સમ+અંતર)

ભિન્નભિન્ન=જુદી જુદી

(વિવેચન=(સ) (વિ=વિશેષે કરીને+

વિચ=છુટું પડવું+અન=ક્રિયાનો

પ્રભય છે) વિશેષે કરીને ગુણદોષ

જુદા પાડી બતાવવા તે

ધ્રુવ=ધરીના છેડા; (ઉત્તર છેડાને

ઉત્તર ધ્રુવ ને દક્ષિણ છેડાને

દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.)

વિષુવવૃત્ત=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર

અરોઅર મધ્ય ભાગે કદપેક્ષી જે

ફરતી લીટી તે (એ લીટી પૂર્વથી પશ્ચિમ અખંડ વર્તુલાકાર છે અને તેનાથી પૃથ્વીના ગોળાના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ગોળાઈ પડે છે.)

ક્ષિતિજ=કદપેક્ષી લીટી (એ લીટી પૃથ્વીનો ઉપલો અને નીચલો એવા બે ગોળાઈ કરે છે તેથી જે દેખાતાં આકાશને ન દેખાતાં આકાશથી જુદું પાડે છે. ક્ષિતિજ બે જાતની છે દ્રષ્ટિ ગોચર અને વાસ્તવિક, ક્ષિતિજથી પૃથ્વીના બે સરખા ભાગ પડે છે જે જોઈ શકતા નથી)

અક્ષાંશ=પૃથ્વી પૃષ્ઠના ઉપર ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવથી મધ્ય ભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ દોરેલા ગોળથી ઉત્તર અથવા દક્ષિણ દિશાએ હરકોઇ જગ્યાનું જે અંતર તે; વિષુવવૃત્ત થી કોઇ જગ્યાનું ઉત્તર અથવા દક્ષિણ તરફનું છેડું (વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે અને દક્ષિણે સમાન

અંતરે જે નાના વર્તુલો દોરેલા છે. તેને અક્ષાંશ વૃત્તો કહે છે) રેખાંશ=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર એક મુકરર કરેલા સ્થળથી બીજા કોઈ પણ સ્થળનું પૂર્વે અથવા પશ્ચિમે જે અંતર તે. (એવા મુકરર કરેલા સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમ સમાન અંતરે જે ઉભા દક્ષિણથી ઉત્તર સુધીના વર્તુલો દોરેલા છે, તેને રેખાંશવૃત્ત કહે છે.)

હીરણ્ય=પ્રકાશ

તીરકસ=ત્રાસું

પૃષ્ઠ=ઉપલી સપાટી

આકર=વધારે ગરમ થએલાં

અનુભવ=વારે વારે જોવાથી જે જ્ઞાન થાય તે

નિહાળવું=ધારી ધારીને જોવું

લક્ષ=ધ્યાન; નજર

કોમળ=કુમળું; નરમ; ઓછું ગરમ

અનુમાન=અટકળ

ગોળાર્ધ (સં) અડધો ગોળ
(ગોળ+અર્ધ=અડધું)

ક્રાંતિવૃત્ત=સૂર્યની દેખાઈતી ગતિનો લંબગોળ માર્ગ; આકાશમાં જે માર્ગે સૂર્ય દરરોજ ફરતો દેખાય છે તે માર્ગ

સંપાતબિંદુ=અયન બિંદુ; (જે બે છે, મેષ ને તુલા.) ક્રાંતિવૃત્ત વિષુવવૃત્ત જે બે ઠેકાણે છે તે બે છેદન બિંદુઓ.

પર્યંત (સં) (પરિ=સુધી+અંત=છેડા) છેડા સુધી;

કર્કવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી ઉતરે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે.

મકરવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે

અંશ=ગોળાનો ૩૬૦ મો ભાગ. (પૃથ્વીના પરીધના એક અંશની લંબાઈ ૬૯ $\frac{૬૦}{૧૦૦}$ મૈલ થાય છે)

સમુગમા=તદ્દન; બીલકુલ

ધ્રુવવૃત્ત=દરેક ધ્રુવ બિંદુથી ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે વૃત્તો દોરેલાં છે તે (ઉત્તર તરફનાને ઉત્તર

ધ્રુવવૃત્ત ને દક્ષિણ તરફનાને
દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત કહે છે.
કટિખંધ (સ) પૃથ્વીની સપાટીનું
હવા માન બાજુવાને તેના પાંચ
ભાગ પાડેલા છે તેમાંનો એકેકો
ભાગ (કટી=કટ+ખંધ=ખંધન;
પટો) પાંચ કટિખંધની સમ
જાણુ (૧) ઉજાણુ કટિખંધ=કર્ક
અને મકરવૃત્તની વચ્ચેનો ૪૭
અંશનો પટો. એટલા ભાગમાં
તાપ વિશેષ પડે છે (૨-૩) સમ
શિતોજાણુ=મે છેઉત્તર સમશિ-
તોજાણુ અને દક્ષિણ સમશિતોજાણુ
કર્કવૃત્ત અને ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તની
વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે
ઉત્તર સમશિતોજાણુ કટિખંધ; અને
મકરવૃત્ત અને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્તની
વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે
દક્ષિણ સમશિતોજાણુ કટિખંધ
(સમ=મરાખરનાશિત=ટાઢ+કોજાણુ=
ગરમી; એ ભાગોમાં તાપ અને

ટાઢ સરખાં પડે છે. (૪-૫)
શિત કટિખંધ=મે છે ઉત્તર
શિત કટિખંધ અને દક્ષિણ શિત
કટિખંધ ઉત્તર ધ્રા. ખિંદુથી
ઉત્તર ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો જે ૨૩ $\frac{1}{2}$
અંશનો પટો તે ઉત્તર શિત
કટિખંધ; અને દક્ષિણ ધ્રુવખિંદુથી
દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો ૨૩ $\frac{1}{2}$
અંશનો પટો તે દક્ષિણ શિત
કટિખંધ. (એ ભાગોમાં ટાઢ
વધારે પડે છે.)

સ્વાભાવિક (સં) કુદરતી; પેતાની
મેળે થએલું (રા=પોતેના+ભાવએમાં
બુધાતુ=થવું; હોવું+ધક=વાળું)
અર્થાત્=મતલબ

હવામાન=કો ધપણુ સ્થળપર ગરમી;
સુકો અને ભેજવાળો વાયુ, વાયુની
ગતિ અને દિશા, વરસાદ વગેરે
બાબતોથી જે અમર થાય
પ્રત્યેક (સં)= દરેક (પ્રતિ+એક)

સવાલ—પૃથ્વીને કેટલી ગતિ છે ? દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિથી
શું અસર થાય ? પૃથ્વીની ધરી, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત, વિષુવવૃત્ત,

।ક્ષતિજ, અક્ષાંશ અને રેખાંશની વ્યાખ્યા આપી સમજાવેા. કટિઅંધ કેટલા છે અને તે કયા કયા ? વિષુવવૃત્તથી જેમ જેમ ઉત્તરે અને દક્ષિણે જાયએ તેમ તેમ હવામાનમાં શે ફેરફાર થાય છે અને હવામાન એટલે ધું તે સમજાવેા.

પાઠ ૬૭.

ઉષ્ણતામાન (સં) ગરમીનું માપ
વૃત્ત=વર્તુળાકાર લીટી

સમોષ્ણતાવૃત્ત (સં) પૃથ્વીના ગોળા
પરનાં જે સ્થળોનું ગરમીનું માપ

સરેરાસ સરખું હોય તેમને નક-

શામાં જોડી દીધાંથી જે ધણી

લીટીઓ ખતાવેલી હોય છે તે

(સમ+ઉષ્ણ+તા+વૃત્ત)

ખીણુ=એ પહાડ વચ્ચેની નીચી
જગ્યા

વિસ્તારીને=સંખ્યાનીને; વિગતવાર

વર્ણન કરીને

ઉષ્ણતા માપક ચંત્ર (સં) ગરમી

માપવાનું ચંત્ર; થર્મોમિટર એ

ત્રણ જાતના છે. ૧) સેન્ટિગ્રેડ

એમાં ઠાર અને ઉકાળા બિંદુ વચ્ચે

૧૦૦ અંશનું માપ હોય છે. ૨)

ફારન હાઇટમાં ૦થી ૩૨ અને

૩૨ થી ૨૧૨ સુધી એટલે ૧૮૦

અંશનું માપ હોય છે, ૩) રોમ-

રમાં ૦થી ૮૦ સુધી એટલે ૮૦

અંશનું માપ હોય છે.

મોનસૂન=મોસમ

સૂકો પવન=ભેજ વગરનો પવન

ઉદાહરણ=દાખલો; દૃષ્ટાંત

સમઘાત=(સં) ધણી ગરમી તેમજ

ધણી ઠંડી નહિ તેવું

ક્ષેત્રફળ=ચોરસ માપ; ક્ષેત્રનો

વિસ્તાર

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+

સમાન=સરખું; અસામ)

સ્થિર=કાયમ

સરાસરી=સરેરાસ; સરખે ભાગે જે

વહેંચણી કરેલી તે

રેખા=લીટી (સંસ્કૃત રેખા ઉપરથી)

સવાસ—હરકોઈ સ્થળના હવામાનમાં કયા કયા ફેરફાર થાય

ફેરફાર થાય છે અને શી ફેરફાર થાય છે તે સમજવો. પૃથ્વીપરના હરકોઇ એકજ અક્ષાંશપરના એ સ્થળનું હવામાન શા માટે સરખું હોતું નથી તે દાખલો આપી સમજવો. પૃથ્વીની સપાટીથી જેમ ઉંચે જઈએ તેમ ઉષ્ણતામાનમાં શી ફેરફાર થાય છે ? આપણા દેશમાં મોનસૂન પવન કયારે વાય છે ? અને તેથી શી અસર થાય છે ? સમુદ્રની પાંડોચનાં અને દૂરનાં એકજ અક્ષાંશ પરનાં સ્થળોની હવામાં શી ફેર હોય છે અને એવો ફેર હોવાનું કારણ શું ? ગુજરાત કાઠિયાવાડના કાંઠાના પ્રદેશમાં અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના હવામાનનો ભેદ અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજવો. ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંનું હવામાન વધારે સ્થિર શા કારણથી છે ? સમોષ્ણતાવૃત્ત એટલે શું તે સમજવો. સમોષ્ણતાવૃત્તો પહેલાં વહેલા કોણે ઠરાવ્યા ? સમોષ્ણતાવૃત્તો કયાંના સ્થિર હોય છે અને વાંકાંચુંકા કયાંના હોય છે તે કારણ સાથે કહો.

પાઠ ૬૮.

ભરતી=દરીઆમાં અથવા તેને લ-

ગતી નદી કે ખાડીમાં છ છ કલા-

કને અંતરે જે પાણી વધે છે તે

ઓટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે

નિયમિત=(સ') નિયમ પ્રમાણે;

(નિયમ+ઇત=વળું)

અમતકાર=નવાઇ પમાડે એવો

અવશ્ય=ખાસ કરીને, નક્કી

શિરોબિંદુ=ટોચનો મથાળાનો મધ્ય

ભાગ (શિર=માથું)

ગૂઢ=ઉંડો; ન સમજાય તેવો

(સંસ્કૃત શુદ્ધ ઉપરથી)

સન્ભર=પુરેપુરું ભરેલું

નિખાર=પાણીનું ધણામાં ધણું

ઉતરી જવું તે

ઉધાન=પુનેમે અને અમાસે અથવા

એ તાંચિની આળુઆળુના દિવસ

સોએ જે સૌથી મોટી ભરતી

આવે છે તે

શુવાળ=ભરતી; પાણીનું ચઢવું તે
અરસો=વખત (અરખી અરસદ
ઉપરથી)

સિદ્ધાંત=નિશ્ચય

આકર્ષણ (સં) ખેંચવાની શક્તિ
(આ=દહને અર્થે=કૃપ ધાતુ=ખેં
ચવું+અન=ક્રિયા બતાવનાર પ્રત્યય
=હદ મુજબનું ખેંચાણ કરવા-
નો શુભ)

ગુરુવાકર્ષણ=જે ધર્મથી સર્વ વસ્તુ
જમીનપર પડે છે તે શુભ
(ગુરુ=ભારે; મોટો+ત્વ=પણુ)

પદાર્થમાં ભારે પણુ=એટલે વજન
હોવાને લીધે તેનું ખેંચાણ જમીન
બણી થવાનો શુભ

ખગોળવેત્તા (સં)=આકાશી ગોળા
સંબંધીની વિધાનો જાણનાર
(ખ=આકાશ; વેત્તા એમાં વિદ્
ધાતુ=જાણવું)

અહ=આકાશમાં સુરજની આસપાસ
ફરતા તારા જેવા પણુ તેનાથી
વધારે ને સ્થિર ચળકતા દેખાતા
ગોળાઓ; (એ નવ છે, રવિ, ચંદ્ર

મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ,
રાહુ ને કેતુ)

ઉપગ્રહ=(સં)=ચંદ્ર; મુખ્ય ગ્રહની
આસપાસ ફરનારો નાનો ગ્રહ
(ઉપ=નાનો+ગ્રહ)

સન્મુખ=મોંતી સામે(સં)(સન્+મુખ)
ધન=નકર; કંઠેશુ

પરમાણુ=ઝીણામાં ઝીણો ભાગ;
રજકણુ (પરમાણુથી ઝીણો ભાગ
હોઈ શકેજ નહિ)

પાંચુ=પાંચું; પાણુ

પૂણિમા=પુનિમ: (પૂર્ણ માસી ઉગ્ધાથી
પૂર્ણ=પુર્ણ+માસ=મહિનો; ચંદ્ર+
ધ=વાળી, એ દિવસે ચંદ્ર પૂરેપૂરો
બીજે છે. તેથી પૂરો મહિનો કહે છે.

અમાવાસ્યા=અમાસ; વદ પખવા-
ડીઆનો છેદમો દહાડો (એ દિ-
વસે સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે વસે
છે એટલે તેમનું પૂર્વ પશ્ચિમ
અંતર બિલકુલ રહેતું નથી)

શુકલ પક્ષ (સં) સૂદ પખવાડીઉં
(શુકલ=સફેદ+પક્ષ=પખવાડીઉં)

ચંદ્રના ઉગવાથી અજવાળીઉં

કહેવાય છે.

કૃષ્ણ પદ્મ=(સં) વદ પખવાડીકં;

અંધારીકં (કૃષ્ણ=કાળું)

કક્ષા=અંક અને ઉપઅંકનો ફરવાનો.

માર્ગ બતાવનાર વર્તુળાકાર લીટી

બહુધા=વણું કરીને

અર્થાત્=એ કારણસર; ખરેખરી રીતે

બ્રમણ=ભ્રમણું તે; ફરવું તે

સવાસ—ભરતી ઓટનો સમય જળ્યાથી કાને કાને શો શો ફાયદો છે ? સજ્જર અને નિખાર તથા ઉધાન અને ખાટનું પાણી તે શું તે સમજાવો. ભરતી ઓટ કયા કારણથી થાય છે ? ખગોળ વેત્તાએ એ ક્ષાથી શોધી કાઢ્યું છે તે વિસ્તારથી સમજાવો. જે વખતે અમુક જગ્યાએ ભરતી આવે છે તેજ વખતે પૃથ્વીના ગોળાના તે ભાગની નીચેના ભાગપર ઓટલે સામી ખાણુએ પણ ભરતી થાય છે તેનું કારણ શું ? મોટા અને નાના ગુલાળ ક્યારે ક્યારે આવે છે અને તેમ થવાનું કારણ શું ? ભરતી ઓટથી સમુદ્રના પાણી પર શી અસર થાય છે અને જે અસર થતી હોય તેનાથી શા ફાયદો છે ?

પાઠ ૬૯.

અક્ષ=સં) પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર

ઉપર અને ચંદ્રની છાયા પૃથ્વી

ઉપર પડવાથી ચંદ્રસૂર્યના બિંબનો

જેટલો ભાગ પ્રકાશ આપે

અંધ પડે છે તે

(અક્ષ=પડવું+અન્=ક્રિયા વાચક

પ્રત્યય)=એકના પડછાયામાં બીજાની

પડછાયા જવાની ક્રિયા થતી તે

આરાધના=પૂજા; સ્તુતિ

સાંપ્રત=હાલમાં; આસનો

રાહુ અને કેતુ=અહોનાં નામ છે

તમોરૂપ=નાશ કરવાની શક્તિવાળા;

અંધકારના ગુણુવાળા (તમ=માયા-

ના ત્રણ ગુણુમાંનો ત્રીજો ગુણુ છે.)

ગ્રાસ=કોળીયો; અક્ષથી સૂર્ય ચંદ્રના

બિંબનો જેટલો ભાગ ઘેરાએલો

હોય તે

અપારદર્શક=(સં) જોતી આરપાર

ન દેખાય તેવું (અ=નહિ+પાર=

બીજી બાજુ+૬૨ ધાતુ=જોવું+
અક=કરનાર)

કમ=અનુક્રમ; એક પછી એક; ચારા
ફરતી આવવું તે

કેન્દ્ર=મધ્ય બિન્દુ

વ્યાસ=મધ્ય બિંદુમાંથી અંતે તરફ
પરીધ સુધી પહોંચેલી લીટી

અસ=દેખાતા બિમ્બનું પુરેપુરું
ધેરાવું તે

ખંડિત=ખાંડુ થએલું; દેખાતા બિ

મ્બનું અપૂર્ણ એટલે થોડા
ભાગનું ધેરાવું તે

કંઠાણાકાર=કંઠણનો આકાર; દે-
ખાતા બિમ્બનો મધ્ય ભાગ
ધેરાઇને આસપાસ પ્રકાશનું
કંઠણ પડેલું તે

બિંબ=આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેનું
પુરેપુરું મૂળરૂપ જે ગોળાકાર
દેખાય છે તે

સવાલ—અજ્ઞાન બોડો અહણુ વિષે શું માને છે? ચંદ્ર માસ કેવી
રીતે ગણાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણુ કયારે અને શા માટે થાય
છે તે સમજાવો. દરેક પુનેમ અને અમાસે ચંદ્ર અને સૂર્ય અહણુ
શા માટે થતા નથી? દર વર્ષે અહણો પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે કેમ
થતા નથી અને કેટલે વર્ષે પાછા ફરીને પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે
અહણો થાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણો કેટકેટલાં પ્રકારનાં છે?
અને દરેક પ્રકારનાં અહણો કેવા સંજોગથી થાય છે તે સમજાવો.

ચંદ્રનું કંઠાણાકાર અહણુ કેમ થતું નથી? સૂર્ય અને ચંદ્રના
અહણો અનુક્રમે તેમના બિંબની કઈ તરફથી લાગવા માંડે છે અને કઈ
તરફથી મુકાઇ રહે છે? ચંદ્રના અહણુ પરથી શું સિદ્ધ થાય છે?

પાઠ ૭૦.

જગાણામુખી=(સં) જેના શિખર
માંથી ધુમાડા, બળતાં, બળેલા

પદાર્થ નીકળતા હોય તેવો પર્વત
(જગાણા=બળતું+મુખ=મોઢું+મ
=વાળો) બળતા મોઢાવાળો

ધરતીકંપ=ધરતીનું હાલવું (એ
 ચતાં પહેલાં હવામાં અથવા ધર-
 તીની નીચે અવાજ થાય છે)
 (ધરતી+કંપ=કાંપવું; ધ્રુજવું)
 દ્રવરૂપ=રસજેવી; ઝરણ જેવું
 પૃથ્થ=પડ; ઉપગ્રી સપાટી
 ભૂકંપ=(સં) (ભૂ=ધરતી+કંપ)
 ધરતીકંપ
 પર્વતાદિ=પર્વત વગેરે (આદિ=
 વગેરે)
 ચમત્કાર=અદ્ભુત બનાવ; નવાઇ
 લાગે તેવો પ્રસંગ

ગુફા=પહાડનું પોલાણ
 લાવા=પીગળેલા પથરનો રસ (એ
 ઠરી જવાથી કઠણ અને કરકરો
 પથર બને છે; ઘંટીના પડો એ
 જાતના પથરોના હોય છે.)
 નિકટ=પાસેનો; નજીકનો
 કૃતપતિસ્થાન=પેદા થવાનું—નીકળ-
 વાનું ઠેકાણું
 પેટુ=માંહેનો ભાગ
 પ્રચંડ=અતિશય મોટું
 નિરાધાર=(સં) આશરો વગરના
 (નિર=નહિ+આધાર=આશરો)

સવાલ—જ્વાળામુખી પર્વતનું વર્ણન કરો. જ્વાળામુખી
 પર્વત ફાટતાં પહેલાં અને ધરતીકંપ થયા અગાઉ શા શા ચિહ્નો
 જણાય છે? ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીના ચમત્કાર કયા કારણોથી
 થાય છે? ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીથી શા શા નાશકારક અને
 હાયદારક પરિણામ નીપજે છે? એમ ચમત્કારોનાં પરિણામ જે
 જે સ્થળે જણાયા હોય તેના થોડા દાખલા આપો. ધરતીકંપ અને
 જ્વાળામુખી મિત્રાય પૃથ્વીના પેટાની ગરમીને લીધે પૃથ્વી પર ખીજ
 કયા દેખાવો જોવામાં આવે છે અને તે કયાં કયાં છે તે કહો.

પાઠ ૭૧.

સંપાદન=મેળવવું તે
 પ્રાપ્ત કરવું=મેળવવું

રાજ્ય તૃણા=રાજ્ય મેળવવાનો
 ભોભ=ધન
 દ્રવ્ય ભોભ=ધન મેળવવા ભોભ

આકાંક્ષા=(સ') આશા; ઇચ્છા
તીર્થયાત્રા=ધર્મના પવિત્ર સ્થળે
જવું તે; જત્રા જવું તે
પ્રસાર=ફેલાવે
સાહસ=જે કામ કરવામાં જીવતું
નુકસાન થવાનો ભય હોય તેવું
મોટું કામ ઉઠાવવાનો જીસ્સો
કળા=કુમર; કસમ
ઉત્સાહ=ઉમંગ

ખુશ્કી (દા)=જમીન માર્ગ
સત્ય=નિર્ણય; સમ્યર્થ
રમી લોક=રોમના રહેવાસી; રોમન
ઉદય=ચઢતી
ભય પામવું=નાશ પામવું
ખખેડો=મારામારી; હિસાબ
અધાપિ=(સ') આજે પણ; હજી
સુધી (અર્થ=આજે+અપિ=પણ)

સુવાસ—બૂજોળના જ્ઞાનનો વધારો કદ કદ બાબતોથી થયો
હે ? શીનિથી લોકો ક્યાંના વતની હતા અને તેમના કાર્યોથી બૂજો-
ળના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો ? સીકંદર પાદશાહની સવારીઓથી
બૂજોળના જ્ઞાનમાં શો ઉમેરો થયો ? મીસરના ટોલેમી રાજાના સમય
મુખે પૃથ્વીનો કેટલો ભાગ જીજ્ઞાસ્યો હતો ? આર પછી અનુક્રમે
કયા કયા લોકોની ચઢતીના સમયમાં બૂજોળ સંબંધી જ્ઞાનનો કેટ-
કેટલો વધારો થયો ? હોકામંત્રથી બૂજોળના શોધમાં શી મદદ મળી ?
સાંપ્રત કાળમાં બૂજોળના કયા પ્રદેશોનું જ્ઞાન મળ્યું નથી અને તે
કયા કારણથી ?

પાઠ ૭૨.

ગોદી=વહાણો બાંધવાનું કે સમા-
રવાનું દરીઆ કિનારા પરનું
ઠેકાણું (તેયાર કરેલાં વણાણો
આમતા કરવાને જગારે બેઠાં)

આરે દરીઆનું પાણી ગોદીમાં
લેવાય એવી તબવીજ ત્યાં કરેલી
હોય છે)
મહત્વનો=મોટો; જાણવા સાચક
સોફા=જેમવાણ; સમવક

સુરક્ષિત=(સં) સારી રીતે રક્ષણ
કરાએલું; આંધકામો કરીને બચાવ
જેનો કરેલો છે એવું
વિસ્તીર્ણ=વિસ્તાર પામેલું; મોટું
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ=(યુનાઇટેડ=જો-
ડાએલાં+સ્ટેટ્સ=સંસ્થાનો)=જો-
ડાએલાં સંસ્થાનો

પાઠ ૭૩.

ઉત્તેજન=મદદ; કામ કરવાને ઉત્કે

રનાર જીરુસો
સદ્વિચાર=ભાગીકં; મઝિયાઈ
ઉદ્ભિજ્જ (સં) જમીનમાં ઊગતો
પદાર્થ, (ઉદ્=મહાર+ભિજ્જમાં
ભિદ્ધાતુ=નીકળવું)=જમીનમાંથી
ઊગીને બહાર નીકળેલું તે
કળા કૌશલ્ય=હુન્નર અને ચતુરાઈ
નિકાશ=ખીજે દેશ માલ જવો તે
આયાત=પરદેશી માલ દેશમાં આવેત

સવાલ—કોઈ પણ દેશનો વેપાર વધવાના મુખ્ય કારણો કયાં
કયાં છે? હિંદુસ્તાનનો ધણો ખરો માલ કયે બંદરેથી પરદેશ ચડે
છે? આપણા દેશનો માલ જળમાર્ગે અને રથજમાર્ગે કયા કયા
દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને જાય છે? હિંદુસ્તાનમાં કઈ જાતનો માલ ધણો
ખરો પરદેશથી આવે છે? અહીંથી કયો માલ પરદેશ જાય છે? હર
કોઈ દેશ ધનવાન છે કે નિર્ધન તે જાણવાનો આધાર શા ઉપર છે?

પાઠ ૭૪ ને ૭૫.

હુંદુભિ=ઢોલ; નોખત

નિપ્પક્ષવાતી (સં)=કોઈની તરફદારી

ન કરે તેના (નિપ્પ=નક્ષિપક્ષ=
બાજુ; તરફેણ+પાતમાં પટૂ ધાતુ=
પડવું+પ=વાળા)

સવાલ—વેપરટર નામે અમેરિકન ગૃહસ્થે શ્રિટિશ મહારાજ્ય
સંબંધી શું લખ્યું છે? શ્રિટિશ મહારાજ્યના મુખ્ય ભાગો કહો. અને
તે દરેકમાં કઈ જાતના લોકો વસે છે? શ્રિટન લોકોની ચઢતી કયા
કારણોથી થઈ છે? કાનડા, અસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકાખંડ માંહેલા
સંસ્થાનો અને તામાના મુકદ્દમ સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૬.

કાર્ય=કામ, પ્રતિરોધની સામા મતિ ઉત્પન્ન કરવી તે; પતિષ્ઠામ; ફળ; પદાર્થની મૂળ અવસ્થામાં ફેરફાર થવો તે

કાર્યશક્તિ=કામ કરવાનું બળ; પદાર્થની મૂળ સ્થિતિમાં હરકેષ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર બળ; કામ કરવાની શક્તિ રૂપ=ચોક્ષો; ખુલ્લો

ચોક્ષ=તક્કી; ખાતરી પૂર્વક મતિ (સં) હાલવું ચાલવું (મમ્ + વુન્ + તિ = પશ્યું) = જવા પાડું; જવાનું બળ

પ્રતિરોધ (સં) સામો અટકાવ (પ્રતિ=સામો+રોધ=અટકાવ); આડ સંભાવ્યશક્તિ=સ્થાનને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શક્તિ (જેમકે પથરો ઢોળાવપરથી ગળડે છે એ એની સંભાવ્યશક્તિ

ગમનશક્તિ=મતિને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શક્તિ (જેમકે ઢોળાવપરથી પથરો ગળડતી વખતે બીજા

પથરાને ભાંગી નાખે છે અને ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે એ એની ગમનશક્તિ)

કામ કરવાની શક્તિ=સંભાવ્યશક્તિ ને ગમનશક્તિ (ઢોળાવ પરથી ગળડતી વખતે પથરામાં બંને શક્તિ હોય છે. એ એની કામ કરવાની શક્તિ. તેમજ સ્થિર પથરાને મતિ આપીએ ત્યારે પણ તેમાં એ બંને શક્તિ એટલે કામ કરવાની શક્તિ આવે છે)

અણુસમૂહ (સં) ઝીણા રજકણો નો જથ્થો (અણુ=ઝીણા રજકણુ + સમૂહ=જથ્થો)

વાસ્તવિક=ખરેખર; કુદરતી

અનુકુળ=મળતા આવવું ને; અમતું; પસંદ પડતું; હારતું (અનુ+કુલ = કિનારો

જમાવ=એકઠું થવું; સંચય

જંગી=ધણા મોટા

આદોષન (સં) હાલ્યા કરવું તે.

(સ્થિર પાણીમાં પથરો નાખવાથી ગોળકુંડાળા થાય છે એ જળનાં

આંદોલન છે; અવાજ સંભળાય છે એ હવામાં નાદનાં આંદોલન છે; પ્રકાશની રશ્મિ એ આકાશ (ખાલી જગ્યા, ઇથર) માં પ્રકાશનાં આંદોલન છે, એક રજકણ માંથી બીજાં રજકણમાં મતિ (બળ) જાય છે તેથી આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે)

સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થ=પોતાની મૂળ હાલતમાં પાછા આવી જવાના ગુણવાળો પદાર્થ જેમકે નેતર, વાદળો, ૩ વજેરે શક્તિનું એક ૩૫ બદલી બીજું

૩૫ કરી શકાય છે=પદાર્થની દેખાઈતી મતિ અટકાવીને, તે પદાર્થમાં ઉચ્ચતા આપીને ફિરજ રૂપે જનારી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; ઉચ્ચતા કાઢી નાંખીને વિદ્યુત દાખલ કરવાથી વીજળીની કાર્ય શક્તિ દાખલ કરી શકાય છે; વીજળીની કાર્યશક્તિ દૂર કરીને બીજી રીતે બળ આપીને તે પદાર્થને મતિમાન કરી શકાય છે; આવી રીતે કાર્યશક્તિનું એક ૩૫ બદલી બીજું ૩૫ કરી શકાય છે.

સવાલ—આપણે કામ કરીએ છીએ એમ ક્યારે કહેવાય? કોઈ વસ્તુ પર આપણે કાંઈ કામ કર્યું અથવા કામ થયું એમ ક્યારે કહેવાય? કાર્યશક્તિ કયા બે ભિન્ન પ્રકારની છે? કાર્યશક્તિનાં કયા ચાર રૂપો છે, તે દરેક દૃષ્ટિ આપી સમજાવો.

પાઠ ૭૭.

ચંત્ર (સં) સહેલાઈથી બળ વાપરવાની કળા; સંયો (યમ્=અટકાવ કરનાર) સાધન)

યોગ્ય ઉત્તર=વાબબી જવાબ નિરીક્ષા (સં) ધારીને જોવું તે;

અવલોકન (ઇક્ષ ધાતુ=જોવું)

કોશીશ્ચ=ચતન; તજવીજ

બુધ્ધુ=જ્ઞાતું જાણું જાકડું

અતિ સાધારણુ=ધણું વચરાશમાં આવતું

ઉચ્ચાક્ષન (સં) ટેકો, વજન અને

શક્તિનો ઉપયોગ જે સાદા યંત્ર-
માં થાય છે તે જેવા કે ખુધું;
સુડી, કાતર, કાંટો વગેરે, (ઉત્ત-
ઉપનયન=જવું+ખન) ઉત્તુ
કરવું; ઉચકવું. એક ધરી ઉપર
ફરનાર દાંડી. (જે બિંદુપર ઉચ્ચા-

લન ધરી ફરે છે. તેને ટેકા
કહે છે. ઉચ્ચાલનમાં ત્રણ વસ્તુ
હોય છે. વજન, શક્તિ (બળ).
ટેકા એ ત્રણના ફેરફારથી
ઉચ્ચાલનની ત્રણ જાત પાડેલી
છે)

એકલી જડેલી ગરગડીથી બળ વાપરવું સહેલું પડે છે, એટલે
બળની દિશા બદલી શકાય છે; પણ એથી યાંત્રિક લાભ થતો નથી.
જડેલી ગરગડીની સાથે છુટી ગરગડી વપરાય ત્યારે યાંત્રિક લાભ થાય
છે. રેંટની ધરીના બ્યાસ કરતાં તેના પૈંડાનો બ્યાસ અથવા હાથાની
લંબાઈ જેમ વધારે તેમ ભાર ઉપાડવો સહેલો પડે છે.

સવાલ—યંત્ર અને યાંત્રિક લાભ એટલે શું? કાર્યશક્તિમાં
કદી લાભ કે ટોટો થતોજ નથી એ નિયમ સમજાવો. બળમાં લાભ
મળે તેમ ટોટો શેમાં જાય છે?

પાઠ ૭૮.

સહાયતા=મદદ

બળમાપ=કપાસની ગાંસડીઓ વગેરે
બાંધવાનું પાણીની મદદથી ચા-
લવું યંત્ર; એ યંત્ર બ્રહ્મા નામ
ના વિદ્વાને શોધી કહાડેલું હોવાથી
બ્રહ્માપ્રેસ પણ કહેવાય છે. એ
યંત્રમાં વજન ઉચકવાનો નળી
કરતા હમાણું કરવાની નળીનું

ફેરફાર જેમ વધારે તેમ વજન
સહેલથી ઉચકાય છે

સાધારણ=સરખી સપાટી બણાવ-
નાર યંત્ર, લેવલ (વોટર લેવલ,
સ્પીરીટ લેવલ, મર્ક્યુરી લેવલ
વગેરે. એ યંત્રની મદદથી હાળ-
વાળું નીચું પાણું તરત પર-
ખાઈ આવે છે)

ખાનગી=એક પાણું ડુંકું અને

એક પાસું લાંબું એવી વાળેલી
પોલી નળી; સાયફોન (હોબ
કે ટેકરીપરના તળાવ ખાલી કર-

વામાં તથા જળચક્ષીના પાટાપર
ઘોઘ પાડવામાં સાયફોનનો ઉપ-
યોગ થાય છે)

સવાલ—જળચપચંત્રની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો.
બકનળી (સાયફોન)ની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. સાયફોન વડે
પાણી ક્યારે ખાલી ન થઈ શકે ? જળચપ તથા સાયફોનમાં પાણીના
કયા ગુણનો ઉપયોગ થાય છે ? પ્રવાહીના બીજા જે જે ગુણો આ
પાઈમાં તમારા જાણવામાં આવ્યા હોય તે ગણાવો.

પાઠ ૭૮.

આર્કિમીડીસ=એ ગ્રીસ દેશનો રહીશ
પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં કુશળ વિદ્વાન
હતો. ગ્રીસના રાજ્યએ એક
સોનાનો મુગટ કરાવ્યો, તેમાં
સોનાએ ભેગ કર્યો છે કે કેમ
તેની તપાસ કરવાનું કામ આ-
ર્કિમીડીસને સોંપ્યું આની પરીક્ષા
માટે એ નાહવા ગયો હતો
ત્યાંથી એને નિયમ સૂઝ્યો,
તેથી તે નગર રિયાતમાં 'યુરેકા
યુરેકા, તે મને જડ્યું. તે મને
જડ્યું" એમ બુમો પાડતો દા-
ડ્યો, અને ધેર જઈ એક ચો-
કા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં

ચોકખું સોનું તોળી જોયું, તો
મૂળ વજનનો $\frac{1}{2}$ ઘટ આવી,
આ ઘટ સોનાના કદ જેટલા
પાણીના વજનની હતી, તે ઉપ-
રથી એણે નિયમ સિદ્ધ કર્યો કે
પાણીમાં ડુબેલો પદાર્થ જેટલી
જગા રોકે તેટલા પાણીના
વજન જેટલો ભાર ડુબેલા પદાર્-
થમાંથી ઘટે છે. પછી સમાન
કદ પાણી કરતાં સોનું $\frac{1}{2}$ ઘણું
ભારે છે, એટલે પાણીમાં જો-
ખતાં ચોકખા સોનાનો $\frac{1}{2}$ ભાગ
વજનમાં ઘટે છે. એ નક્કી કરી
મુઘટનો ભેગ પારખી આવ્યો.
સમાન વજનનો કોનેના જેટલાજ

ભારવાળો
ઉપલીમેર દખાણુ કરવાનું=ઉપર
હડસેલવાનું
વહણુ=શક્તિ; સ્વભાવ

તારકશક્તિ=પદાર્થને ડુબવા નાહ
દેતાં ઉપલીમેર કાઢવાની શક્તિ
સમતોલ=સ્થિર; ઉપર કે નીચે જવા
દેતાં અટકાવી રાખવું તે

સવાલ—પાણીની તારક શક્તિ ઐટલે શું? પાણીમાં તારક શક્તિ
છે ત્યારે કેટલાક પદાર્થો એમાં ડૂબી કેમ જાય છે? લોઢાના એક પોલા
ગોળાનો રસ કરવાથી તે કેટલા ધન ઇંચ થશે, એ ગોળો બાગ્યા
વિના શી રીતે શોધી શકાય? છલાછલ ભરેલા પાણીના વાસણમાં
એક વસ્તુ મૂકીએ, તો તેમાંથી કેટલું પાણી બહાર નીકળી જશે?
આકિમીડીસનો નિયમ શો? આકિમીડીસે નિયમ શી રીતે શોધી
કાઢ્યો તે સવિસ્તર કહો. લોઢાના બનાવેલા આગળેટ કેમ ડૂબી
જતી નથી? વહાણુ લાકડાનાં શા માટે બનાવે છે? ખાલી વહાણુ
કરતાં માલથી ભરેલું વહાણુ પાણીની અંદર વધારે ખેંટલું શક્ય
જણાય છે? તોફાનની વેળાએ વહાણુમાંનો સરસામાન તથા ઉપ-
યોગી મોટાં પ્રાણીઓને શા માટે દરીઆમાં ફેંકી દે છે?

પાઠ ૮૦.

કેશકૃષ્ણ (સં) વાળ વડે જેમ
શરીરમાંનો મેલ નીચેથી ઉપર
ખેંચાય છે તેમ મટાડી, કપડું
ખોટીંગપેપર વગેરે ચીજોને
પ્રવાહી પદાર્થ એક જગ્યાએ
લાગ્યાથી તેમાં ધણે ભાગે ખેંચાઈ
જાય છે તે (કેશ=વાળ+આન

મર્પાદા બતાવનાર ઉપસર્ગ+કૃપ=
ખેંચવું+અણુ=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય)
સાચ=સાંજની

સંધ્યા=સવારમાં સૂર્ય ઉગતી વ-
ખતે અથવા સાંજે સૂર્ય આય-
મતી વખતે બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે
દિવ પ્રજા જે વૈદિક ધર્મક્રિયા
કરે છે તે, (સંધી=દિવસ અને

શતનો અથવા રાત અને દિવ
સનો મેળાપ+આ=નારી જાતનો
પ્રત્યય)

ઉપરણો (સં) ખાંધે નાખવાનું
વસ્ત્ર; ખેસ; પિછોડી [ઉપ=પાસે+
પ્રાવરણ=લુગડું (પ્ર=અગાઉ+અ
=સુધી+૪=હાકવું)]

કાશીશ્વર=તબવીજ; મત્ત

છિદ્રાણું (સં) કાણુવાળો પદાર્થ;
આધાં આધાં રજકણુવાળો કે
જેના રજકણુ વચ્ચે જગ્યા
રહેલી હોય એવો. (છિદ્ર
=કાણું; રજકણુ વચ્ચે રહેલી
જગ્યા+આણું=વિશેષણ કરનાર
પ્રત્યય)

વકરેઆકૃતિ (સં) વાંકી લીટીથી
જેની હલ ચાલેલી છે એવી આકૃતિ
આકૃતિ=હલ

ભાવાર્થ (સં) મૂળ મતલબ; સાર.
(ભાવ=મનની ધ્યેય+અર્થ=

મતલબ)

અંતર્ગોળ (સં) માંહેથી ગોળાકાર
હોય તે. જેમકે વાડકો માંહેથી
અંતર્ગોળ કહેવાય, અને બહાર-
થી જોતાં બાહ્યગોળ કહેવાય.
(અંતર=માંહે+ગોળ)

સપાટી=ઉપલી બાજુ

બાહ્યગોળ=બહારથી ગોળાકાર હોય
તે (બાહ્ય=બહાર+ગોળ)

કેશાકાર (સં) વાળના જેવા
સાંકડા વેદના પાટની નળી
(કેશ=વાળ+આકાર)

મધાર્ક (સં) ચોકખો દારૂ; રપીરીક
(મધ=દારૂ+અર્ક=તેજાળ)

(એમાં હરકોઇ વસ્તુ ઓગળી
જાય છે, એ બહુ ફરી છે.)

અર્ક (સં) જાડના રસ કે ફૂલને
પાણીમાં નાખી ઉકાળી તેલ
જેવું સત્ત્વ કાઢે છે તે

સવાલ—દીરાની ખત્તી વાટે તેલ ચઢે છે એ શાથી? કેશાર્કણુનો
આધાર શેના શેના ઉપર છે? કોઈ પ્રવાહી કેશાર્કણુથી ઉપર ચઢશે
કે નહિ તે કી રીતે જાણી શકાય?

પાઠ ૮૧.

પ્રસરણ (સં) ફેલાઈ જવું. (પ્ર= આગળ+સ=સરકવું; જવું+અગ =કિ. વા. પ્ર.) આગળ જવું
યંત્ર (સં) મહેનતનો અટકાવ કર-
નાર સંચો (યમ=અટકાવવું+ત= સાધન)

વિશેષ લક્ષણ=આસ સ્વભાવ

પ્રમાણ=હિસ્સો; ભાગ

ભિન્ન ભિન્ન=જુદો જુદો

નિરીક્ષા (સં) ચોક્કસાઈથી જોવું
તે (દક્ષ=તપાસવું; જોવું)

પ્રયોગ (સં) અજમાયશ (પ્ર= બહાર+યોગ=જોડાણ) બહારના

પદાર્થ સાથે જોડાણ કરી જોવું તે

સિદ્ધ=નક્કી

મુખ્યત્વે=મુખ્ય કરીને; બહુધા

હૃદોજન=એક જાતનો હૃદયકો વાયુ

(જો ભાગ હૃદોજન અને એક

ભાગ ઓક્સિજન નામે વાયુનું

પાણી બનેલું છે. હૃદોજન

ઓક્સિજનની પેઠે ધીમે ધીમે

સળગતો નથી, પણ એકદમ

અંદુક જેવો અવાજ થઈને

સામટો સળગી જાય છે)

કોલગ્યાસ=ખનીજ કોમલાને બંધ

વાસણમાં તપાવી તેમાંથી કઢી

લીધેલો વાયુ

અવાજ—હજીવતાથી કયા પદાર્થો ફૂલતા નથી? પ્રત્યેક વા એકેક અંશ ગરમી વધવાથી કેટલો વિસ્તાર પામે છે? વાની તારકશક્તિ શા અપમાં આવે છે? બલૂનની પ્રથમ શોષ કાણે કરી? અને તેમાં સુધારો કેવી રીતે થયો?

હુંકસાર—પાઠને અંતે લખ્યું છે કે “બલૂન ચોક્કસ વાહન તરીકે અધાપિ વપરાયું નથી, અને વપરાશે એમ લાગતું નથી” પરંતુ જર્મન અને અમેરિકામાં હાલમાં ધારેલી દિશાએ અને ધારેલી જગાએ બલૂન લઈ જવાના પ્રયોગ ફતેહમંદ નીવડ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં હિંદમાં ઘણા મોટા વિમાનો ધારેલે રમજે લઈ જવાના હતા,

હવે ઝેપલીન અને ઝેરોપ્તેન નામના બલૂન ધારણે રથળે બધ જવાય છે.

પાઠ ૮૨.

સ્વરથ રણુ યંત્ર=ફોનોગ્રાફ (એ
યંત્રની શોધક મહાન વિદ્યુત શોધક
ઑડિસને કરેલી કહેવાય છે)
આંદોલન=મોર્ગ; એક રજકણ
બાળ રજકણને હડસેલી ગતિ
આપે છે તે
તંદુણુ=ઝીણી; બારીક
નળાકાર=નળના જેવો ઘાટ (નળ
+આકાર)
ખોબણુ=ખાડો; ખાંચ
આખેહુગ (ફા) અમલ હોય તેવુંજ
સ્વર=લાખો ઝીણા અવાજ; સૂર

વસ્તુતઃ=ખરું જોતાં
ખાસ=વિશેષ
ધ્વનિ=અવાજ
સાહિત્યો=સંઘનો
તત્વા=ચામડી; છાલ
અપ્રિય=ગમે નહિ એવા (અ+પ્રિય)
નાદ=મેટો અવાજ
પ્રહાર=માર
ગ્રંથુ=કાયમ; હંમેશા
ઉચ્ચતા=ઉચ્ચાપણું (તીણાસૂર)
યોગ્ય સંધાન=લાયક જોડણી
તીવ્ર=તીણા; ઉંચા

સવાલ—ફોનોગ્રાફ અવાજને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે, તથા
કેવી રીતે પાછા બહાર કાઢે છે? ફોનોગ્રાફમાં અવાજ બદલાય છે
શાથી? આપણા પોતાના અવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? મોટા
તુમડાવાળા તંબુરને ગવૈયા શાથી વધુ પસંદ કરે છે? સૂર અને
નાદનો ભેદ સમજાવો. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના સૂર કોમળ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૩.

ઝળઝળું=સૂર્ય ઊગતાં પહેલાં અને
આથમ્યા પછી જે રાતો ઝાંખો

પ્રકાશ દેખાય છે તે
મૃગજળ=ઝાંઝા; મેહાન અથવા
રણુમાં તડકો પડતો હોય ત્યારે

દૂરથી પાણી જેવું જણાય છે તે.
પરાવર્તન (સં) પાણું ફેંકાવું
(પરા=પાણું+વૃત્ત=વળવું+અન=
ક્રિ. વા. પ્ર)

વક્રીભવન (સં) એક જાતના પાર-
દર્શક પદાર્થમાંથી બીજી જાતના
પારદર્શક પદાર્થમાં જતા પ્રકા-
શનાં કિરણ વાંકા વળે છે તે (દીવાના
કોડીઆમાં મૂકેલી સળી અને
પાણીમાં મૂકેલી લાકડી એથીજ
વક્રી જણાય છે; કેમકે કોડીયામાં
જે સળી મૂકેલી છે, તેમાંથી નીક-
ળતા કિરણ તેલની બહાર સીધી
લીટીમાં નીકળતા નથી, પણ મર-

ડાય છે તેથી સળી વાંકી જણાય છે
અવસ્થાંતર=સ્વરૂપમાં ફેરફાર;
હાલતમાં બદલાવું તે
વાતાવરણમાંની રબરબેલો=આકાશમાં
પવનના જેવેથી ફેલાએલી
ઝીણી રંગે
પ્રસરેલી=ફેલાએલી
પ્રત્યક્ષ=પ્રુષ્ઠા; દેખીતા (પ્રતિ=સામું
+અક્ષ=આંખ) આંખ આગળ
સંસર્ગ=સંબંધ
ઓછા ઘાડા થર=પાતળા પડ
પૂર્વણી કરનારા=દેખાવ પુરો કર-
વામાં મદદ કરનારા
પ્રતિરૂપ=સામુંરૂપ (પ્રતિ+રૂપ)

સવાલ—ઝળઝળું કેટલા કાળ રહે છે? ઝળઝળું થવામાં
કિરણો શેને લીધે પરાવર્તન પામે છે? સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે ૧૮૦
ચાલતાં જે દેખાઇ તો કાળ બાજે છે તે કયે સ્થળે ઓછો હોય છે?
ક્ષિતિજની સમીપમાં સૂર્ય ચંદ્ર ચપટા આથી દેખાય છે? તારાની
શોધને માટે ત્રિરીક્ષા સ્થળો કયાં કુંગરપર આ માટે રાખે છે? સૂર્ય
અસ્ત પામે છે તે વખતે આપણે તેની સામે શાથી જોઈ શકીએ
છીએ? મૃગજળ દેખાવાનું કારણ શું? નારંગી, લીલો, બીજો
તથા ઘોળો રંગ શી રીતે દેખાય છે? પૂર્વણી કરનારા રંગોના એક
બે ઉદાહરણ આપો.

પાઠ ૮૪.

મેધધનુષ્ય (સં) એકવાર વરસાદ
આવી ગયા પછી આકાશમાં
ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં અર્ધગોળ
રંગીત કમાન નીકળેલી દેખાય છે
તે; ઈંદ્ર ધનુષ્ય; કાચખી (મેધ=
વરસાદ+ધનુષ્ય=કામઠું)=વરસાદનું
કામઠું

પૃથક્કરણ (સં) શુદ્ધ પાડવાની ક્રિયા
(પૃથક્=શુદ્ધ+કરણ=કરવાની ક્રિયા)

સવાલ—મેધધનુષ્ય જાથી થાય છે? મેધધનુષ્યનો દેખાવ કેવો
હોય છે? પ્રકાશનું પ્રસરણ એટલે શું અને તે જાથી દેખાય છે?
કોઈપણ પદાર્થ આપણને પ્રકાશના કયા ગુણને લીધે દેખાય છે? કોઈ
વસ્તુ પીળી તેમજ કાળી દેખાવવામાં કિરણો પર શી અસર થાય
છે? લીલા કાચમાંથી જોતાં ગુલાબનો અને રાતા કાચમાંથી જોતાં
વાદળી રીતનો રંગ કાળો દેખાવાનું કારણ શું? પ્રકાશ અને
કિરણની બાબતની ન્યૂનતા શું બતાવી આપ્યું?

પાઠ ૮૫.

ધર્મણ વીજળી=એ પદાર્થને પરસ્પર
ધસવાથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી
પ્રવાહ=આવક
વહેતી વિદ્યુત=જે વીજળીનો એક
સરખો પ્રવાહ લાંબા વખત
મુઘી મંદ્યા કરે તે

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+
સમાન)

રસાયની ચંચલતા=એ પદાર્થ
એટલા યતાં તે અતિમાથી ગુલાબ
ગુણવાળો ત્રીજો પદાર્થ થવાની
ક્રિયા તે

(સિદ્ધાંત (સં) નક્કી કરેલા સાર
(સિદ્ધ=સાબીત+અંત=પાર; છંડો)

રૂપાંતર=દેખાવમાં ફેરફાર (રૂપ+
અંતર)

તકતી=એકસ કકડો

વિદ્યુત પાત્ર=વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું
માટીનું વાસણ

મેટરિ=વિદ્યુત પાત્ર.

રસાયન બ્યાપાર=વિરક્ત ગુણવાળો
પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા
વિદ્યુતક્રાંતક=વીજળીનો પ્રવાહ

મહત્વ કરી શકે એવું
વાહક (સં) લઈ જનાર
ઉત્ક્રમણ=પોતાની ઠરાવેલી હદથી
બહાર જવું

લોહચુંબક=લોહાને ખેંચનાર; લોહાને

સવાલ—પહેલી વિદ્યુત ઉત્તન કરવાની એક રીતનું વર્ણન
કરો. ખેટરિ બંધ અને ખુલ્લી છે, એમ ક્યારે કહેવાય? વિદ્યુત
લોહચુંબક બનાવવાની રીત શી છે? વિદ્યુત તાર યંત્રનું વર્ણન લખો.
એ યંત્રની શોધ કોણે કરી? એ યંત્રથી શા લાભ થયા છે?

પાઠ ૮૬.

રસાયનપ્રીતિ=રસાયનાકર્ષણ; જે
બળવડે જુદાં જુદાં તત્ત્વો એકઠાં
મળી મિશ્ર પદાર્થ બને છે તે

દ્રવ્ય=વસ્તુ

વિકાર=ફેરફાર

પ્રકૃતિ વિકાર=પદાર્થના મૂળરૂપમાં
કોઈ કારણસર થોડા વખત સુધી
જે ફેરફાર દેખાય છે તે

રસાયનવિકાર=એ કે વધારે પદાર્થ
એકઠા થતાં તેમાંથી વિશદ ગુણ
વાળો ત્રીજો નવો પદાર્થ
ઉત્પન્ન થાય છે તે

પરક=રજકણ

આકર્ષણ કરનાર

વિદ્યુત લોહચુંબક=વીજળીની મદદથી
લોહાને ખેંચનાર પદાર્થ

વિદ્યુત અવાહક=જેમાંથી વીજળીનો
પ્રવાહ જઈ ન શકે તે; કાચ

સંયોગ=મેળાપ; જોડાણ

રસાયની સંયોગ=રસાયન વિકાર
રસાયની પૃથક્કરણ=પ્રકૃતિ વિકાર
મિશ્રણ=મેગ

સંપુક્ત=જોડાએલા

સાદું મિશ્રણ=સહેલાઈથી મૂળ વસ્તુ
માંથી મેળવી શકાય એવું મિશ્રણ.
જેમકે રેતીમાં ખાંડ; દૂધમાં પા-
ણી; પાણીમાં મીઠું નાખીએ તે.

રસાયની મિશ્રણ=જે રસ મળવાથી
તેમાંથી નવો પદાર્થ બને છે તે.

સાદા દ્રવ્ય=મૂળતત્ત્વ; (એ અડ-
સઠ મનાતાં હતાં, કાલમાં ૭૦

મનાય છે)

તત્ત્વ=મૂળ વસ્તુ

શુદ્ધ=ચોક્ષ્યાં; મૂળ સ્વરૂપે

અણુસમૂહ=રજકણુતો જયો

સંબંધાર્પણુ=જે આકર્ષણુને લીધે

દરેક પદાર્થનાં રજકણુ એક બીજા

સાથે વળગી રહેલાં છે તે (જે

પદાર્થમાંથી સંબંધાર્પણુ નીકળી

જાય તો રજકણુ ઢગલો

થઈને પડે)

પરમાણુ= ક ઝીણામાં ઝીણો અણુ

મિત્રતા=શુદ્ધપણું

રચના=મનાવટ

સજીવ=જીવવાળા (સ+જીવ)

અદ્રશ્ય=ન દેખી શકાય એવા

ત્રણ અદ્રશ્ય વાયુ=ઓકિસજન,

હૈડોજન ને નૈટ્રોજન. પાણીમાં-

થી સંબંધાર્પણુ નીકળી જતાં

ઓકિસજન અને હૈડોજન અદ્રશ્ય

વાયુ ઉત્પન્ન થાય.

સજીવ પ્રાણીમાંથી સંબંધાર્પણુ

નીકળી જતાં ત્રણ અદ્રશ્ય વાયુ

અને કાર્ય ન જેવા મૂળતત્ત્વો રહે.

સવાલ—પ્રકૃતિ વિકાર ને રસાયનવિકાર એટલે શું તે દાખલા આપી સમજાવો. સાધારણ મિશ્રિત અને રસાયની સંયોગમાં શો તફાવત છે ? મૂળતત્ત્વો કેટલાં છે ? તત્ત્વોના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા ? કેટલાંક તત્ત્વોનાં નામ ગણાવો. રસાયનકર્ષણુ એટલે શું ? તત્ત્વોમાંથી વસ્તુઓ કેવી રીતે થઈ છે ? જગત્માંથી સંબંધાર્પણુ જતું રહે તો કેવા ફેરફાર થાય ? રસાયની સંયોગના એક બે પ્રયોગ સમજાવો.

પાઠ ૮૭.

અવિભાજ્ય (સં) જેના વિભાગ

થઈ શકે નહિ એવું. (અ=નહિ=

વિ=વિશેષ+ભાજ્ય=ભાગ) જેના

એકથી વધારે ભાગ પાડી ન

શકાય તે

જનક=પિતા; પેદા કરનાર

ષટ=ગાડી

સવાલ—પાણીમાંથી ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન વાયુ છુટા પાડવાના બે પ્રયોગોનું વર્ણન કરો. હૈડ્રોજન વાયુ ઓકિસજન સાથે મળવાથી રસાયનિકસંયોગ થઈ જે ક્રિયા થાય છે તેનું વર્ણન કરો. જુદી જુદી સીસીઓમાં ઓકિસજન હૈડ્રોજન વાયુ બંને હોય તો તે શી રીતે પારખી શકાય ?

પાઠ ૮૮.

એવા પદાર્થો

દ્રવ્યતા (સં) ઓગળવાપણું (દુધાતું)

દ્રાવ્ય=ઓગળનાર

=દ્રવનું; ઓગળવું+તા. પણું)

મિશ્રણ=મેગ

અદૃશ્ય=ન દેખી શકાય એવું

મર્ગદા=દદ

ભાવાર્થ=મૂળ મતલબ (ભાવ+અર્થ)

અપવાદ=બાધ

દ્રાવણ=એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ

મિત્ર બિત્ર=જુદી જુદી

ઓગળવાથી થએલો પદાર્થ

વૃદ્ધિ=વધારો

દ્રવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી શકે એવા

અશો=ભાજો (સંસ્કૃત અંશ=ભાગ

પદાર્થો

પાડવા; વહેંચી આપવું)

અદ્રવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી ન શકે

ઠરતર=ઠરેરો

સવાલ—દ્રાવણ; દ્રાવ્યતા, દ્રાવ્ય, અદ્રાવ્ય અને દ્રાવકની વ્યાખ્યા તથા દૃષ્ટાંત આપો. પાણીમાં મીઠું કેટલું ઓગળી શકાય ? દ્રાવ્યતાની વધઘટ સાથી થાય છે ? તેમજ તેના અપવાદ કયા છે ? કદાચ અને નરમ પાણી શી રીતે બને છે, તથા તે કેમ પરખાય ? કુદરતી પાણીમાં ઓગળેલા દ્રાવ્ય સિવાય બીજું શું હોય છે ? તે શી રીતે દૂર કરી શકાય ? ગરજનું પાણી સ્વચ્છ સાચી હોય છે ?

પાઠ ૮૯.

ગમે તેટલી ગરમી હોય તો પણ

ઠરેક દ્રવ્યતામાને=ઓછી વતી

આવ્યભવનવરાળનું થવું

શોષણ=ચૂસી લેવું; ખેચી લેવું
 નીમે ભાગે=અર્ધ ભાગે
 વધારેમાં વધારે નીમે ભાગે=ધણે
 ઝોછે ભાગે
 અશકિત=શકિત વગરના; ઝોછી
 શકિતવાળા અનશકિત=શકિત)

અવગુણકારી=તુકસાન કરનાર (અવ
 નકારો+ગુણ+કાર=કરનાર+ક=
 વાળો)
 ઉચ્ચતામાપક=ગરમી માપનાર
 (ઉચ્ચ+તા+માપ+અક)

સવાલ—બેજ શોષી લેનાર પદાર્થોમાં કયા પદાર્થો શિયાળામાં
 અપ ભાગે છે? અનિશ્ચય બેજવાળી વરસાદની રતુમાં પણ બીજાં
 લૂમડાં જાતી સૂકાય છે? સૂકી હવા તદ્દન બેજ વગરની હોય છે કે
 કેમ? બીજી અને કોરી દલીલો બેજમઃપૂરક યંત્રનાં વર્ણન કરો, અને
 ઉચ્ચતા માપક યંત્રના અંશમાં વધતો ઝોછો ફેર કયારે પડશે?

પાઠ ૯૦.

એસિડ=તેજાબ: સ્વાદે અતિશય
 ખાટો અને નીળા લિટમસનો
 રંગ રાતો કરનાર
 અલ્કલિ=સ્વાદે તીક્ષ્ણ અને રાતા
 લિટમસનો રંગ બદલી નીળો
 કરનાર
 કાર=જે પદાર્થનો સ્વાદ ખાટો કે

તીક્ષ્ણ નથી અને એસિડ તથા
 અલ્કલિના સંયોગથી જે બને
 છે તે
 બલદ=તીક્ષ્ણ; પુષ્કળ અસર કરનાર
 નીળો=ધૈર્ય લીઝો; કાળો લીઝો
 ખાખ=વરાળ; ખાદ
 બવન=થવું

સવાલ—દહીં, છાશ અને કાચા ફળમાં ખટાશ શાની છે? એસિડ કે અલ્કલિની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? બલદ અલ્કલિ કે અલ્કલિ કયા કયા છે? એસિડ અને અલ્કલિનો સંયોગ એક ખીજ પર અસર કરે છે? એમોનિયમ નેટ્રેટ શી રીતે બનાવવો? પાસાકાર

કહકા શેના બંધાઈ શકે ? અને તે પાસા થાયી બંધાય છે ?

પાઠ ૯૨.

અતિ જવાળાંબી=થોડી ગરમી
લાગતાં જ એકદમ બડકો થઇને
જળે તે (જવાળાં બડકો+આંધી=
લઇ લેનાર)

ધર્મશ્ર્મ્ય=ધસડવાથી

અકરમાન=ઓચિંતું નુકસાન
નિર્ભય દીવાસળી=સેફ્ટી મેચીસ;
જેના ખોખાપરજ ધસવાથી
સળગે છે તે

સવાલ—ખીળા અને રાતા ફાસ્ફરસનો મુકાબલો કરો. દીવા-
સળી શાયી સળગે છે ? દીવાસળી બનાવનારા પર ફાસ્ફરસની શી
અસર થાય છે ? આપણા ખોરાકમાં ફાસ્ફરસ કેવા કમથી હાજલ
થવા પામે છે ? હાડકાં શેનાં અનેમાં હોય છે ? ફાસ્ફરસવાળી દવાઓ
અને ખારાના પદાર્થો માણસને શાયી ગુણુ કરે છે ?

પાઠ ૯૨.

દંદન (સં) બળવાની ક્રિયા; વસ્તુને
ઓકિસજન જેડે રસાયણિક સં-
યોગ થતાં ઉજ્જ્વળતા અને પ્રકાશ
ઉત્પન્ન થઇ વસ્તુના મૂળ રૂપનો
નાશ થવાની ક્રિયા
શ્વાસોચ્છવાસ (સં) હમ લેવો અને
બહાર કાઢવો તે. (શ્વાસ=હમ
લેવો+ઉત્=બહાર+શ્વાસ)=શ્વાસ
પ્રશ્વાસ

અવિનાશપણું=નાશ નહિ પામવા-
પણું (કોઈ પણ પદાર્થનો
ખરી રીતે જોતાં નાશ થતો નથી
પણ તેનું રૂપ બદલાય છે)

વાસ્તવિક=ખરો

અનુમાન=અટકળ; ધારણા

વસ્તુતઃ=ખરું જોતાં

રક્તવાહિની=થોડી વહેવડાવનાર
નસો. (રક્ત=થોડી+વાહિની)

સવાલ—ખરી રીતે જોતાં બળવાથી પદાર્થનો નાશ થતો નથી
તો આપણે તેને કેવું જોઈ શકતા નથી ? મીથુનથી બળવાથી કેવા

કયા પદાર્થો બને છે? આપણે જે ઓકિસજનનો દમ લઈએ છીએ તેનું શું થાય છે? હઝ્ઝવાસમાં કયા કયા પદાર્થો નીકળે છે? અને તે શી રીતે બનેલા હોય છે? મીથુનતીના અને આપણા દહનમાં તકાવત શો? ખોરાક જા માટે લેવો પડે છે તે સમજાવો.

પાઠ ૯૩.

કાર્બન=દહન ચનાર મુખ્ય તત્ત્વ;
ક્રાયોસો

ચૂર્ણ પાષાણ=ચુનાનો પથ્થર
સેન્દ્રિય પદાર્થ=કાઠ પથ્થુ વસ્તુને
બળતાં તેમાંથી જે ભાગ છડી
જાય છે તે

કાર્બોનિક એસિડ વાયુ=કાર્બન
અને ઓકિસજનના સંયોગથી
થએલો વાયુ

ઓપ=ચળકાદ
રસાયણ જળ=જે પાણીમાં ધાતુ-
ના દ્વાર મળેલા હોય છે તે

સવાલ—કાર્બન શેમાં શેમાં હોય છે? કાર્બન કયા ત્રણ રૂપમાં
જો છે? એ ત્રણેમાં એકલો કાર્બનજ છે એની ખાત્રી શી? એ ત્રણે
કયા કયા ઉપયોગમાં આવે છે? પાણીમાં કાર્બોનિક એસિડ વાયુ
કેવી રીતે બને છે? તેની અસર ખડકોપર શી થાય છે? કાર્બોનિક
એસિડ વાયુ માણસ તથા વનરપતિના અપમાં કેવી રીતે આવે છે?

પાઠ ૯૪.

લોહિતાંગ=લોહીના જેવા શરીર-
વાળો (લોહિત=લોહી જેવું+અંગ-
મ=શરીર)

સંક્રમણ=સર્વ અને પૃથ્વીની વચ્ચે

ગ્રહોનું એક લીટીમાં આવવું તે
વાષિક ભ્રમણ=એક વરસમાં ફરી
વળવું તે (પૃથ્વી સૂર્યની આસ-
પાસ એક વરસમાં ફરી વળે છે)

સવાલ—મંગળ અને બૃહસ્પતિનું સૂર્યથી અંતર. તેમની
દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ અને તેમના ગ્રહોનું ભ્રમણ કેવા પ્રકારે

છે ? દૂરબીન વડે એ ગ્રહોનું નિરીક્ષણ કરતાં કેવા દેખાવ માલમ પડે છે ? પૃથ્વી સાથે એ બે ગ્રહોનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૫.

નરી આંખે=દૂરબીનમાં જોયા વગ-
રની આંખે

બબ્બ=રોનકદાર

મેખલા=કંદોરો

અનુપમ=જેની સરખામણી કોઈ

સાથે ન થઈ શકે એવો; બેનમુન

કદપના=ધારણા; અનુમાન

વિષમતા=નિયમ પ્રમાણે નહિ હોવું

તે; ખામી

મનન=વાંચેલી કે જોઈલી બાબત-

પર વિચાર કરવો તે

સવાલ—શનિની મેખલાઓ તથા ચંદ્રો, કેવા દેખાય છે ? શનિ, યુરેનસ અને નેપ્ચ્યુનનું સૂર્યથી અંતર, શ્રમણ કાળ તથા પૃથ્વી સાથે કદ અને વજનમાં પ્રમાણ કેટલેટલા છે ? અને દરેકને હિપગૃહ કેટલા ? બૃહસ્પતિ ને શનિનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૬.

વિરમકારક=નવાઈ પમાડનાર

બલકે=ધાણું કરીને; અથવા

નેપ્ચ્યુલા=નિહારિકા; અકચકિત વાયુ

અથવા વરાળના બહાતા તેજ-

સ્વી ધાખા

વર્ગણી=જાતવારી; ગોઠવણી

ધનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થનું નકર થવું.

સંબવિત=સાચી

સવાલ—નરી આંખે સ્થિર તારા શુમારે કેટલા ગણાય છે ? અને તે શું છે ? હર્શલે નિહારિકા સંબંધમાં કરેલા તર્કો કયા છે ?

પાઠ ૯૭.

મેશ=સરસ

નેપ્ચ્યુનની કક્ષા=નેપ્ચ્યુનને સૂર્યની

આસપાસ ફરવાનો માર્ગ

પથિત=મુઘી; ભમણ

મધ્યાકર્ષક=વચમાંથી ખેંચનાર

મધ્યેત્સારીબળ=મધ્યમાંથી દૂર

જતા રહેવાનું બળ

અદ્વાડ=સૂષિટ; વિશ્વનો ગોળો

સવાલ—સૂર્યમાંથી નીકળી જતી ગરમી કોણ પૂરી પાડે છે ?
વિદ્યાળ નિહારિકામાંથી ગ્રહો કેવી રીતે બન્યા ? સૂર્ય અને ચંદ્ર
બાબત શી ધારણા છે ? નિહારિકાની ઉત્પત્તિ વિષે સાંપ્રતકાળમાં શું
અનુમાન છે ?

પાઠ ૯૮.

ચર=પડ

ઉત્પાત=હાડપિંજરના ખડકોમાં પ

ડેલા ખાડા; હાડપિંજર; ફેસીલ

અવશેષ=બાકી ગ્રહેણો ભાગ

અર્થાત=મતલબ કે

સવાલ—કોચલાના ચરોવડે પૃથ્વીના ઇતિહાસની શી માહિતી
મળે છે ? ખડકોવડે તથા ચરોવડે શું જણાય છે ? ખડકોના તળી-
આના છેક જુના પથ્થરોપરથી તથા તેની ઉપરના ખીજ ચરોથી શું
જણાય છે ? ખીજ વર્ગના ખડકોમાં શું જણાય છે ? તથા ભાર
પછી પક્ષીઓ કેવાં થયાં ? એ પછી માણસ કેવે ક્રમે થયું ? એ
બધી શોધો કઈ વિદ્યાને આધારે થઈ ?

સંક્ષિપ્ત શબ્દનો ખુલાસો.

(સં) સંસ્કૃત

(ફ) ફારસી

(આ) અરબી

(અ-ઈ) અંગ્રેજી.

(હિં) હિંદી

(પો) પોર્ટુગીઝ

(ભૂ) ભૂત

(કૃ) કૃદંત

(પ્ર) પ્રત્યય

કવિતાની સમજૂતી તથા અર્થ.

પાઠ ૩ પ્રભુપ્રાર્થના.

અંતર્યામી=મનની વાતને જાણનાર

(અંતર=અંદર મા ધાતુ=જવું)

અંદર જઈને મનની વાત

જાણનાર

દીન શરણા=ગરીબને આશરો આ-

પનાર; (દીન=ગરીબ+શરણા=શરણુ

આપનાર; આશરો આપનાર)

અનુપમ=શ્રેષ્ઠ; સર્વોત્તમ (અન=
 નહિ+ઉપમ એ ઉપમાનું કુકું
 રૂપ છે. ઉપમા=પરાખરી) જેની
 બરોબરી કાઠ નથી તે
 હિતકરણા=ભલું કરનાર (હિત=ભલું
 +કરણા કૃધાતુ=કરવું ઉપરથી
 =કરનાર)
 પ્રભા=તેજ (ભા ધાતુ=પ્રકાશવું)
 વિભવ=વૈભવ
 વિમલ મુખ=નિર્મળ મુખવાળા
 (વિ=વિશેષે કરીને+મલ=મેલ+
 મુખ)=વિશેષે કરીને જેના મુખ-
 પર મેલ નથી તે
 અદ્ભુતો=આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય
 એવી કૃતિઓ. (સૂર્ય, ચંદ્ર, આ-
 કાશ વગેરે)
 જ્યોતિ=પ્રકાશ; તેજ
 પર પરમ=સર્વથી દૂર; પેલેપાર
 આદિ=મૂળ પુરૂષ

શુચિ=શુદ્ધ; પવિત્ર
 પુરૂષ પુરાણ=આદિ (પુરૂષ=જીનામાં
 જીનો+પુરાણ=જીનું)
 સજન=સૃષ્ટિનું પેદા થવું
 પ્રલય=કલ્પને અંતે પૃથ્વીપર પાણી
 ફરી વળવું તે; સૃષ્ટિનો નાશ
 અહરનિશ=રાત દિવસ (અહઃ(દિ-
 વસ+નિશ=રાત્રિ)
 ગોપાલ=ગાયને પાળે એટલે તેનું
 રક્ષણ કરે તે. (ગો=માય; પાલ=
 પાલનાર)
 શિવ સદન=દેવાણું ઠામ (શિવ=
 કલ્યાણ+સદન=ઘર; ઠામ)
 એકાકી=એક; એકલો
 જનકુલ=માણસ માત્રનો
 વિભુરાયા=સર્વબાપી રાજા
 હીણા=વિના વગર
 હરસ=હરસન

પાઠ ૩ જો. પ્રભુ પ્રાર્થના.

સમજીતી—હે! મનની વાતને બંધુનાર, જીવના જીવનરૂપ,
 ગરીબને આશરો આપનાર-શરણ આપનાર, પિતા, માતા, બંધુરૂપ.
 શ્રેષ્ઠ સખા, ભલું કરનાર, મનુષ્યનાં તેજ, કીર્તિ, સૌંદર્ય, ધન, વૈભવ

જો બધા રૂપ, જગતના નિર્મળ મુખવાળા સ્વામી (પ્રભુ) હું આપને નમન કરું છું, વંદન કરું છું. (૧) ટીપ:-મુખ્ય વાક્ય નમું છું, વંદું છું બાકીના બધા શબ્દો પ્રભુનો વધારો છે ચંદ્ર, ગ્રહ મંડળ, આકાશ (વજેરે) સર્વ આશ્ચર્ય પમાડે એવી વસ્તુઓમાં મોટી જ્યોતિ (પ્રકાશ) જેવું, આંખ, ચંદ્ર ને સૂર્યના જેવું તેજસ્વી તારું રૂપ હું (વધારે) અદ્ભુત જોઈશું હે પ્રભો ઉપર ગણાવ્યા તે સૌના કરતાં પણ દિશાની શુદ્ધિએ અર્થાત દિશાઓ, પૃથ્વી અને ઉડા આકાશને (તારા પરમ તેજવડે ભરી નાંખતો) તું સર્વથી દૂર ઉડે છે. (૨) ટીપ:-આંખનું તેજ પણ અદ્ભુત ગણાય છે, આમાં કવિ ઇશ્વરનો શ્રેષ્ઠતા બતાવી તેનું સર્વવ્યાપીપણું સિદ્ધ કરે છે, અને સર્વથી ઉંચો ઇશ્વરને ઊડતો કલ્પવાનું કારણ તે અન્ય સર્વ વસ્તુઓપર નજર નાંખી શકે તે છે હે! પ્રભુ તું આઘ પુરુષ છે, પવિત્ર પુરાણ (વૃદ્ધ) પુરુષ પણ તુંજ છે, સૃષ્ટિને તું ધારે છે અને તેની ઉત્પત્તિ અને લયમાં પણ તુંજ છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર પણ તુંજ છે, અમારા ધર્મોનું રાત દિવસ રક્ષણ કરનાર પણ તુંજ છે, અને હે! કલ્યાણના ઠામ (ધામ) પાપી કે પવિત્ર સખળાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ-રૂપ તુંજ છે (૩) સઘળી જડ વસ્તુઓ અને ચેતનનો તું એકલોજ પિતા છે, તું મનુષ્ય માત્રો શુર (શિક્ષા આપનાર) છે, મોટો છે અને ધણો પુજ્ય છે, હે દેવ, ત્રણે ભોકોમાં તારા જેવો કોઈજ નથી અને ચણે પણ નહિજ. હે સર્વ વ્યાપી ઇશ્વર તારાથી અધિક તે કોણ હોઈ શકે? (૪) તું બ્રહ્માંડમાં વસે છે અમારા હૃદય કમળમાં પણ તું વાસો વસે છે, એટલે તું આંધમાં આંધે છે (બ્રહ્માંડમાં વસે છે તેથી) પણ હૃદયમાં

પાસેજ હસે છે, (હૃદયમાં છે તેથી) હું આત્માને ઢાળીને, દેહે લળી
 લળીને નમું છું. હજારોવાર નમું છું. હે! પ્રભુ વળી તમને મારા
 નમસ્કાર છે. (પહેંચ્છે) (૫) હે! પ્રભુ આ અસત્યોમાંથી (સંસાર-
 રિક ઉપાધિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ સત્યે જે નાશ વગરનું છે એવા
 સત્યે) તું મને લઈ જા. સંસારરૂપી હંડા અંધારામાંથી (ગાઢ અંધ-
 કારમાંથી) તું મને પરમ તેજ સમીપ લઈ જા. હે! નાથ આ
 મોટા મૃત્યુના ભંડારમાં (જ્યાં દરેક વસ્તુનું મરણ થાય એવા
 આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી) તું મને અમૃત પાસે લઈ જા (અમૃત
 પીધાથી મારું મૃત્યુ થાય નહિ) (જે અમૃત તે ઇશ્વર સદન-
 સ્વર્ગ) હું તારા વગરનો છું તો તું મને તારા દર્શનનાં દાન દઈ જા.
 મતજળ કે એક વખત તું મને તારું આનંદીત સ્વરૂપ બતાવ.
 (૬) હે! પિતા. જેમ જગતને વાંટી લેતો પેલો દૂર સાગર રહે
 છે અને સર્વ નદીઓના પાણી જેસબેર તેના તરફ દોડે છે, તેમ
 હંમેશા મારા જીવનરૂપી પ્રવાહની સર્વ ઝરણીઓ, દયાના અને પુન્યના
 મહાસાગરરૂપી પ્રભુ તારા ભણી વહે. (૭) ટીપ:-ઇશ્વરને સાગર
 અને નદીઓનાં ઝરણુ તે જીવની ઝરણીઓ જે શાદસ્થથી ઉપમાલ-
 કાર થયો છે. કાયાથી થતું, ધડીએ ધડીએ જે વાણી બોલું છું તેથી
 થતું, ઈંદ્રિયોની કૃતિથી થતું, મારા મન વિષે જે ભાવ (વિચારો) હું
 કરું છું તેથી થતું સ્વભાવથી અર્થાત્ કુદરતી રીતે. કે ખુદિપૂર્વક
 સારું અથવા નહારું જે કાંઈક કરું છું તે સમજું તારા ચરણમાં
 મારું છું. (તને નિવેદન કરું છું.) તો હે! પ્રભુ દયા લાવીને મારાપર
 કૃપાદ્રષ્ટિએ જોજો. (૮) ટીપ:-આમાં કવિ કાવિક, માનસિક અને
 ઈંદ્રિયોથી થતું પછી તે આજે તે ધરાકા પૂર્વક થતું હોય અથવા

અંગણે થતું હોય તે સર્વ પાપતું હથ્થર આગળ નિવેદન કરે છે;
અને તેમાંથી તું મને બચાવજે, મારાપર કૃપાદષ્ટિએ જોજે એવી
પ્રાર્થના કરે છે.

નાનાલાલ કવિ એ કવિશ્વર દસપતરામ ડાહ્યાભાઈના પુત્ર.

પાઠ ૭.

જય જય (સં) જીત કે ફતેહનો

પોહાર

ગરવી=મોહું; વિશાળ (સં, ગુરુ

ઉપરથી)

અરણ્ય=અરણ્ય; સુરોદય પહેલાંનું

રાતા રંગનું ઝળઝળું

દેવજ=ધન વાવટા

ઝળઝળ=ઝળાંઝળાં; ચક્રચક્ર

કમળી=કમળના રંગનું; નાનું; લાલ

અકિત (સં) નિશાનીવાળો; (અંક=

ચિહ્ન કરવું)

સંતાન (સં) પ્રજા; હૈયાં છોકરાં

પ્રેમભક્તિ (સં) રહેલ સાથેની સેવા

દરત=કરે છે

રક્ષા. (સં) સંભાળ; રક્ષણ; (રક્ષ

ધાતુ=રક્ષણ કરવું+આ=નારી

જાનિતો પ્રત્યય)

કારકેશ (સં) કારકનો નાય; રણ

છોડજી (કારક+જીરા=વણી)

ખરેખર=ખુશ

સુખટ (સં) જોડા; લગવૈયા

જુદ રમણ=લડાઈમાં જુદનું તે

રતનાગર=મહાસાગર (સં: રતનાકર)

વીર (સં) બળવાન

પૂર્વજ (સં) પહેલાં જન્મેલા; વડ-

વાઓ; ધરડાં વરડાં (પૂર્વ=પહેલાં

+જ=જન્મેલા)

જયકર=ફતેહ બરેલી

શાયે=શેઠે

રંગ=શોભા; તેજ; બહાર

સત્વર (સં) તરત; જલદી; એકદમ

શકુન=શુકન: કામની શરૂઆતમાં

જે સારા ચિહ્ન થાય છે તે

(જેમકે, ગાય, પનાઆરી, વિદ્યાર્થી

વગેરે સામે મળે તે)

મધ્યજ્ઞ (સં) બપોર (મધ્ય+જ્ઞ-

હન્=દિવસ

ધૂમે=મહાલે

નર્મદા=નર્મદાશંકર કવિ: સુખ

આપનાર (નર્મ=સુખ+દા-આપ-
નાર)

સાથ=સાથ

શૂદ્ર=સેવા કરનારી જાત

વધા=ખેડવા (વદ્ધ ધાતુ=પોણવું)

આર્પવર્મ=શ્રેષ્ઠ ધર્મ; સદાચાર

પાઠ ૭ મો. ગરવી ગુજરાત.

સમજીતી—હે! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારી ફતેહ થાઓ, તારી ફતેહ થાઓ, હવે અશ્વર્યા ઝળઝળી રહેતું પગે દોડે શોભે છે. સર્વોદય થવાનો (અંદતી થવાનો) વખત આવ્યો છે. તેથી તારાપર રતેહ અને શૂરાતનના હંચા ગુજની નિશાનીવાળી ધન ઝળાંઝળી કરતી શોભશે, માટે તું તારી પેતાની તળામ પ્રગટે રતેહ ભાવથી (એક બીજાની ને તારી) સેવા કરવાની રીત શીખવ. તારી જાત-જમીન સારી હંચા પ્રકારની-ફળદ્રુપ છે. માટે હે! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારો જય થાઓ તારી ફતેહ થાઓ. (૧) તારી (ગુજરાતની) ઉત્તર દિશામાં અંચા માતા, પૂર્વમાં મહા-કાળી માતા, દક્ષિણમાં કુંતેશ્વર મહાદેવ તેમજ પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દેવો, સોમનાથ મહાદેવ ને શ્રી રણુએડછ તારું રક્ષણ કરે છે તેઓ ખરેખરી તારી મદદમાં છે. માટે હે (૨) તાપી અને નર્મદા નદી જેવી (પવિત્ર) નદીઓ તને જીએ છે, મતલબ કે તારામાં છે તેમજ વળી મહી અને બીજી નદીઓ પણ છે વળી (એક બાજુએ) તારા જોડાગાના જીરુ રમણને રતથી બરેશો સાગર (અંબી સમુદ્ર) જોઈ રહ્યો છે, મતલબ કે તારી પશ્ચિમ બાજુએ કુંદરતી આડ રૂપે અરબી સમુદ્ર આવી રહ્યો છે. તારા પવનો ઉપરથી બળવાન વહવાઓ (તેની પ્રગટે) ફતેહનો આશીર્વાદ દે છે,

તારી પ્રજાની તમામ જાતો સંપત્તી શોભે છે માટે હેં (૩) તે (ચઢતીના વખતનો) અંબુહિલપુર પાટણનો અને સિદ્ધરાજ જયસિં-હનો બહાર (શોભા) જે હનો તે શોભાથી પણ વધારે સારી શોભા છે ! મા (ગુજરાત) તારી જલદી થશે, કેમકે સારા શુકન દેખાય છે, કારણ કે રાત પુરી થઇ ગઇ છે. (પડતીનો વખત ગયો છે) તેથી બ-પોરનો વખત ઝળકી નીકળશે (પુરેપુરી ચઢતી થવાનો વખત આ-વશે) હવે તારી પ્રજાના માણસો નર્મદાશંકર કવિના વિચારની સાથે મહાસે છે (મળતા થયા છે) અથવા તો તારી પ્રજાનું સુખ કરનારું ટોળું (ચઢતીના વિચારમાં) મંડ્યું છે. માટે હેં (૪)

ગુજરાત કોની કોની છે, શું ? આદિજ્ય, વાણીઆ, શ્રાવક, બાટીઆ, ક્ષત્રિય, રજપુત, કણ્ઠી અને કોળી કે ખીજી હલકી જાતોની કહેવી ? અરે ના, ના; તેની નથી. ત્યારે ગુજરાત કોની કહેવી ? તો કે જેના વડવાઓ અને જેઓ વળી આજે પણ (હયાત છે તેઓ) પોતાના જન્મથી કોઇ પણ જાતની કોઇ પણ જાતની લાખવાનું કારણ કે ગુજરાતના દરેક વિભાગની ગુજરાતી ભાષા જરા જરા ભેદવાળી છે તે માટે. ગુજરાતી ભાષા બોલ્યા, અને વળી પોતાના ઐઠ ધર્મને વળગી રહ્યા (ધર્મ બ્રહ્મ થયા નથી) તેનીજ ગુજરાત છે. પણ તે ગમે તે જાત હોય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે. વળી ખીજા પરદેશીઓ કે જેઓને એ ભૂમિએ પાળાપોષીને મોટા કર્યા, તેઓ પારકા ધર્મના છે, પણ ગુજરાત માતાનું બહુ ચઢાનારા છે માટે તેઓ એ માતાની પ્રજાના બાઇ કહેવાયા. તેથી તેનીજ ગુજરાત છે. પણ તેઓ ગમે તે જાતના હોય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે.

પાઠ ૧૧.

ગિરિ=પર્વત

તળાટી=તળેટી

૫ દામોદર=વિશેષ નામ છે; કૃષ્ણ

(દામ ઉદરે યસ્યયઃજેને ઉદરે

દોરડું છે તે દામોદર; કૃષ્ણ)

વામીએ=મુક્ત થઈએ; કાઢી નાખીએ

પક્ષા પક્ષી=વિરોધ

સમદૃષ્ટિ=સરખી નજર

ગૌમૂત્ર=ગાયનું મૂત્ર (ગૌ=ગાય+મૂત્ર)

૮ વાક્ય દાન=વચન; કોલ આપવો

તે (વાક્ય=બોલનો સમૂદનદાન

=આપવું)

નિશા=રાત્રી

ભોર=પ્રભાત

હંગ=લક્ષણ

મૈાન=બોલવું નહિ તે

અધવધરા=નહિ આમ ને નહિ

૯ આમ એવા; અધકચરા

બહુ=અગડેલા; વટળેલા

અંધાણું=અંધાયું; લાઝ્યું

રાત્રુ=આ કુટુંબાદિવાણું

માતું=ધરાએણું

નેહ=પ્રીતિ

ઉડો=ગાઢો

હળવાં=હલકાં

તોલે=ખરાખરીમાં

ના'વે=આવે નહિ

ખરખરો=જાગણી

ફાક=મિથ્યા

ચિંતવ્યો=ધારેલો

અર્થ=હેતુ; વિચાર

ઉગરે=રહે; અચે

ઉદ્દેગ=અફસોસ; દીલગીરી

શકટ=ગાડું

શ્વાન=કુતરો

છત્ર=છાંયડો

લતા=વેલ

યથા=જેમ

વ્યર્થ=ફોકટ; નકામો

શોચે=દીલગીર કરે

ગુગલ=મે; જોડ

પાઠ ૧૧ મો. નરસિંહ મહેતાને ઢેડ વૈષ્ણવનું આમંત્રણ.

સમઘુતી—પર્વતની તળેટીએ દામોદર નામનો એક કુંડ હતો; ત્યાં નરસિંહ મહેતા રોજ નાહવા જતા હતા. ઢેડ જાતમાં હરિની દૃઢ ભક્તિ હતી તેઓ એક દિવસ મહેતાને પ્રેમ પૂર્વક પગે લાગ્યા, પર્વતની તળેટીએ હાથ જોડીત સ્તુતિ કીધી અને બહુ બહુ પ્રકારે વાંચ્યા કે હો મોટા પુત્ર અમારી એટલી વિનંતી છે કે તમે અમારે જાં-જો પિરતન (ભજન) કરો. પર્વતની તળેટીએ (ભજન કરો) જેથી અમે પ્રેમથી પદાર્થ (હથ્થર રૂપી વસ્તુ) પામીએ અને જન્મ મરણની ખટપટમાંથી મુક્ત થઈએ. (હથ્થર પ્રેમ સ્વરૂપ છે માટે પ્રેમ પદાર્થ) આજે હાથ જોડી કહેતામાં મહેતાને દયા આવી કારણ કે મહેતાજી ધણા દયાળુ વૈષ્ણવ હતા. પર્વતની તળેટીએ જ્યાં પક્ષાદ્ધી (તડ) હોય છે. અર્થાત જ્યાં સંપ હોતો નથી, ત્યાં પરમેશ્વર પણ હોતો નથી, માટે સઘળે કેસાણે સરખી દષ્ટિ રાખનારને તો સઘળા સરખાંજ છે, એવો વિચાર કરી, જાઓ. ગાયના છાણુ મૂત્રથી તુળશી વૃક્ષની આળુપાળુ લોપજો, અમે આવીશું, એવું વૈષ્ણવે (મહેતાએ) વચન આપ્યું, પર્વતની તળેટીએ પછી મહેતા રાત્રે ભજન કરવા આવ્યા, ઢેડા પ્રસાદ લાવ્યા તે વિષ્ણુને ધરાવ્યો અને હિતસ્ય કર્યો, સવાર થતા લગી ભજન કર્યું તેથી મધ્યાહ્ન વૈષ્ણવ (ઢેડાએ) સંતોષ પામ્યા. પર્વતની તળેટીએ પછી હરિના ગુણ ગાતા તાળા; શાળ અને મૃદંગ વગાડતા વૈષ્ણવ (સાધુ) સાથે મહેતા ઘેર આવ્યા. નાગરી નાત આ જોષ હસી હસીને તાળી લે છે, અને કહે છે કે આ સાક્ષિયતા શા હંગ !

પર્વતની તળેટીએં મહેતાએ આ સાંભળ્યું પણ ચુપ રહીને તેઓ
ચાહ્યા ગયા, કારણકે તેમણે વિચાર કર્યો કે એ અધકચરાએને શું
ઉત્તર આપવો ? ભોંકો જાગ્યા અને સ્ત્રીપુરુષ મહેતા દેડને ત્યાં બજન
કરવા ગયા હતા એવું જાણી મહેતાને પૂછે છે કે તમે એવા કેવા
કે દેડને ઘેર બજન કરવા ગયા ? પર્વતની તળેટીએં તમે નાત
જાણો નહિ, જાત જાણો નહિ અને પ્રાંત વિવેક વિચાર પણ સમજતા
નથી, ત્યારે નરસિંહ મહેતા કાચ જેડીને કહે છે કે મને તો ફક્ત
વૈષ્ણવનોજ આધાર છે. પર્વતની તળેટીએં

ગામ લોકોને મહેતાએ આપેલો જવાબ.

સમજુતી—અમે તો એવા, એવા, વળી તમે કહો છો તેવા
(બ્રહ્મ) છીએ. જો તમે અમને ભક્તિ કરતાં છતાં પણ બ્રહ્મ કહેજો
તો અમે હામોદર (કૃષ્ણ પરમાત્મા)ની સેવા કરીશું. અર્થાત અમર
તમારી કાંઈજ જરૂર નથી (ટેક) જેનું મન જેની સાથે અંધાય તે
પ્રમાણે તે વર્તે. (પછી દાખલો આપે છે કે) મારું ઘર પ્રથમ રાતું
સ્ત્રી કુટુંબાદિથી ભરપૂર હતું, તે હવે દરિદ્રી સમી ગાતું થયું
છે, અર્થાત્ હવે સાંસારીક વિષયોથી શુદ્ધ (દરિદ્રસમાં નહાતું)
થયું છે, અને તેનાજ શુભ ઘેરઘેર ગાતું હરે છે. (ટેક) બધા સાથમાં
(સધળા માણસોમાં) હું એકલોજ ભુંડો છું, ભુંડાથી પેણુ ભુંડો
છું; તમારા મનમાં આવે તેમ કહેજો (પણ મારે તંની પરવા નથી.)
કારણકે મને હંડો નેહ લાગ્યો છે. (મારે શ્રી પ્રભુ સાથે હંડી
(ગાઠ) પ્રીતડી અંધાઈ છે) (ટેક) કર્મ અને ભ્રમ ॥ અર્થાત પુણ્ય
કર્મ કરવાં અને દાન કરવું ઇત્યાદિ જેટલી વાતો છે તે મને અમતી
નથી, જેનાથી સધળા પદાર્થ મળે એવા મારા પ્રભુની તોલે તે

(કર્મ ધર્મની વાત) કદી આવે નહિ. (૨૬) ટીપ:-નરસિંહ મહેતા કર્મ ધર્મને માનતા નહોતા. તે તો માનતા હતા કે ઇશ્વરનું ભજન કરવાથીજ તે મળે છે, અને મળ્યા એટલે બસ, સધળી વસ્તુઓ તેમાં સમાયલી હોવાથી સધળુંજ મળે છે; માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું. અને કર્મ ધર્મની વાત છોડી દેવી. હું નરસિંહ મહેતા હલકાં કર્મ કરનાર છું, મને તો વૈષ્ણવ (હરિ ભક્તજી) વહાલા છે, હરિભજન (હરિભક્ત) થી જે લોકો જીદાઈ ગણાયે; તેમના ફેરા ફેકટ ઠાલા છે, અર્થાત તેમનો જન્મ દુનિયામાં નિરર્થક છે, કારણકે કે જેને માટે જન્મ આપવામાં આવ્યો છે; તે હેતુ નષ્ટ થાય છે. (૨૬) ટીપ:-હરિજનથી જીદાઈ ગણવી નહિ એટલે ગમે તે જાતનો હોય ફક્ત હરિજન જોઈએ તો પછી તે અને આપણે સધળા સરખા છીએ.

ઇશ્વર ઇચ્છા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી.

સુમનુતી—જગતના ગુરુદેવ પરમેશ્વરને જે ગમે અર્થાત તેની ઇચ્છાથી જે થાય, તેની દીક્ષગીરી કરવી ફેકટ છે. આપણો ધારેલો વિચારથી (કાર્ય) કાંઈ પણ થતું નથી. (ઇશ્વરનું ધારેલુંજ થાય છે.) હલકો આપણે માટે શોક કરવોજ રહે છે (૨૬) ગાડાની નીચે ચાલતું કુતરું જેમ હુંજ ગાડું ખેંચું છું એમ માને. તેમ સર્વ વાત “હુંજ કરું છું” એવું મનુષ્યો માને છે, તે અજ્ઞાનતા (સુખાંધ) છે. એવીજ રીતે સૃષ્ટિનું મંડાણ (શરઆત) પણ છે. અર્થાત ઇશ્વરની મરજીથી આ સધળી દુનિયા ઉત્પન્ન થઈલી છે. તે વાત કાંઈક જોગી અથવા મહા તપસ્વી જાણે છે. (સધળા લોકો તો “હુંજ કરું છું” એવા ભ્રમમાંજ કુદાય છે.) (૨૬) જો મનુષ્યથી થતું

(ખનતું) હોય તો કોઇજ દુખી રહે નહિ, જનુઓને મારી (સધળા સરખાજ દેખાય) ખીજનો છાંયડો પડવાથી ધર પર ધર બાંધે અર્થાત્ કોઇના ધરનો છાંયડો ખીજના ધર પર પડે, તો તે તુરત પોતાનું ધર પેલાથી હંચુ કરાવે એટલે પર ધરનું શીળું પણ ખમે નહિ. (ટેક) ઋતુઓ એની મેળેજ જેમ વેલ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે આપે છે. (જે પ્રમાણે જે ઋતુમાં ચવું જોઇએ તે પ્રમાણે તે ઋતુમાં ઇશ્વર પ્રેરણાથીજ ચલા કરે છે) મૂખ મનુષ્ય મનમાં ફાગટ શોચ (દીલગીરી) કરે છે. જેના નસીબમાં જે લખ્યું હોય છે તેને યોગ્ય સમયે એની મેળેજ મળે છે. (ટેક) અંધોની ગડબડ કરીને કાંઈ પણ વાત ખરી કાઢી નહિ. અર્થાત્ વેદમાં દંદ્રિ, વરુણ આદિ દેવો માન્યા. ઉપનિષદમાં નિરંજન નિરાકાર ઇશ્વર માન્યો, વળી પૂગણોમાં મૂર્તિઓ માની; આમ અંધોમાં ગડબડ કરી નાખી તેથી મારા મનમાં તો એમ આવે છે કે મન કર્મ અને વચનથી પોતે માની લઇ, જેને જે ગમે તેને તે પૂજે; અને તેને ઝોળાપે એજ ખરું છે. (ટેક) સંસારના સુખને મિથ્યા માનજો; કૃષ્ણ વિનાતું ખીળું સર્વ કાચું છે. એ હાથ જોડી નરસિંહ રહે છે કે ફું જનમે જનમ હરિનજ જાયું છું. હરિ (કૃષ્ણ પરમાત્મા) નીજ ભક્તિ કરું છું. [માટે દરેક માણસે કરવી એ વ્યંજ (લાક્ષણિક અર્થ) છે.]

પાઠ ૧૫.

હરિજન=હરિભક્ત; હરિને લજીને
તેમના મમ ચર્મ ગએલા પુરુષ
પંખીડા=જીવ (જીવ રૂપી પંખીડા)
આશોજોવારો; છેડો

હરિપદ=ઇશ્વરનું સ્થાન; હરિના
ચરણ કમળ
અલખ=પરમાત્મા
લેહે=તાન
પારંપાર=ઠેઠાઠેઠા; છેડા સુધી

બાળડી=આપી

સંત=મધ્યસ્થને ઓળખનાર મહાત્મા;

પવિત્ર પુરુષ

સાહેલી=સખી

દાનવ=રાક્ષસ. (દનુ-દિતિ નામની

દૃશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન

થયેલા માટે દાનવ)

દેવા=દેવો

હરજી=મધ્યસ્થ

ધર=પ્રથમ; શરૂઆત

ધારે=વિચાર; વિમાસણ કરે

શૈવ્ય=પવિત્રતા (શુચી ઉપરથી

શૈવ્ય શુચી=પવિત્ર)

આચાર=આચરણ

કુસંગ=નઠારી સોખત (કુ+સંગ)

અનુન=અનુકૂળ

કિરતાર=કરનાર; બનાવનાર; મધ્યસ્થ

શશિ=ચંદ્ર; સોમ

શર્વરી=રાત્રિ

ધમ=ધર

નરદેહ=મનુષ્ય દેહ

નકામા=નકામો

દંબ ખોટો ટોળ

ચાર=સુંદર

પાઠ ૧૫. હરિજનના હૃદય.

હરિજનના હૃદય—અત્યાર સુધીમાં થયેલા હરિજન (હરિ-બંધો)નાં હૃદય હરિના બંધિત રૂપી રસથી આદ્ર થઈ, કેવાં રસ લીન બન્યાં હતાં; તે દૃષ્ટાંતથી બનાવી ધીરે બગત પોતાના જીવને-સર્વ પંખીને (સર્વ જીવને) બોધ કરે છે.

સમજીતી—હે બાઈ, મનુષ્ય રૂપી પંખીડા આ તો ઉતરવાનો ધાટ છે. માટે પીયુ, પીયુ પીયુ એવો પોકાર કરો. અર્થાત જીવને શિખામણ આપે છે કે હે બાઈ મનુષ્ય-પંખી આ સંસાર રૂપી સાગરનો ધાટ તારે ઉતરવાનો છે, અને પેલે પાર હરિપદમાં જવાનું છે. ધાટ ઉતરવા માટે નાવં જોઈએ માટે કવિ કહે છે કે પીયુ પીયુ પોકારો. એટલે મધ્યસ્થના ભગત રૂપી સ્વધર અવાજ કરો-મધ્યસ્થનું

બજવ કરે. એ બજવ રૂપી નાવથીજ તમે આ સંસાર રૂપી
 સાગરનો ખાટ તરી શકશો. તમારા હૃદય કમળમાં અર્થાત્ મનમાં
 કરિતું પદ-ધ્વજનું બજવ-ઉપાધિ રહિત હરિનું આનંદમય સ્થાન
 પારખ કરો. અર્થાત્ હરિના ચરણ કમળનું ધ્યાન કરો. (૮૪) જે
 ઔપુરુષોએ જાગીને જોયું છે—સમજીને ધ્વજ બજવ કર્યું છે,
 તેમને અલખ, લખ (સાકાર અથવા નિરાકાર ધ્વજ) ના બજવની
 બેઠ (તાન) લાગી છે એ તાનથીજ અર્થાત્ બજવથીજ મીરાંબાઈ
 કરમાં; કામરી, પુરી એ સહજમાં સંસાર તરી ગયાં. અર્થાત્ તેમનું
 મિત્ત હરિના શક્તિ. રૂપી રસમાં ના રહ્યું કે તરતજ તેઓને મોક્ષ
 મળ્યો. (૮૫) મોખીસંદ રાજ અને ભરતને પણ એવી બેઠ લાગી
 હતી, તેથી તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી ઢેકાઢેક ચાલી ગયા-
 ખાર ઉતરી ગયા. એજ રીતે પીપો, સુરસ અને હરિનો દાસ
 કૃષ્ણે એ સર્વે ધ્વજતા બજવની બેઠથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. એ
 વાતને સમજો. સંસાર જાણે છે એટલે એ વાત જમ જાહેર છે.
 (૮૬) ઉપર પ્રમાણેજ કુબો કુંભાર, સદ્નો કયાધ, પનોજી જાડ અને
 નાભો ઢાઢી એ સર્વે પણ હરિ બજવથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. બિશ્વ
 ભક્તને (વાધ્મિકીને) ધ્વજે સંતની સંપત્તિ અર્થાત્ સંત બોધના
 એવી સિધ્ધિ—મોક્ષ આપ્યો છે. ચતુર્થ કે ગમે તે જાતનો હોય
 પણ તે જો પોતાનો (ધ્વજરતો) ભક્ત હોય તો તેને ધ્વજ મોક્ષ
 આપે છે. (૮૭) જનક રાજ અને યુકેવ જોગી એમના જીવતરને
 મિત્ત છે. એ મહાન સંત પુરુષો દ્વિરના બજવથીજ મોક્ષ પામ્યા
 છે. માટે હે ચતુર. તમે ત્રિચારા કે એમના હૃદય તે કયાં હરિ-
 રૂપી મીનાં કરો. (૮૮) શાક બલખ મોખારાનો પાકલાક જેને

હરિ ભક્તિનું તોન લાગવાથી પોતાની રંભા તુલ્ય રૂપાળી ૧૬૦૦ રાણીઓને છોડી દીધી (લાગ કરી), અહાર લાખ થોડા બીજી દોલત અને દુનિયા મુકીને ઇશ્વરનું ભજન કરવા ચાલ્યા ગયા હતા, અર્થાત્ ઇશ્વર ભજન આગળ રાજગાદી પણ વિસાતમાં નથી, એવું જ્ઞાન થવાથી બલખ સાહે સર્વ છોડી દીધું હતું. (માટે હે મનુષ્ય તું આ કાંઈ મારવા છોડી દે, અને ઇશ્વરનું ભજન કર.) (ટેક) હે બાપ ઇશ્વરના ભજનમાં કાંઈ નાતબાતનો નિયમ નથી. (અર્થાત્ અમુક જાત હોય તોજ તેને ભજન કરવાથી મોક્ષ મળે એવું કાંઈ નથી) રાક્ષસે કોણ અને દેવોએ કોણ? અર્થાત્ શત્રુ કોણ અને મિત્ર કોણ? એટલે ઇશ્વરને કોઈ શત્રુએ નથી અને કોઈ મિત્ર પણ નથી; કોઈ ઉંચ નથી અને કોઈ નીચ નથી. તેને મન તો સધળા ભક્તો એકજ સરખા છે. માટે ધીરો ભગત કહે છે કે જે માણસ ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે તે ઇશ્વર રૂપજ છે. અર્થાત્ ઇશ્વર કદી પણ પોતાના ભક્તોથી દૂર રહેતો નથી—જુદો રહેતો નથી; તે તો પોતાના ભક્તોનાં અંતઃકરણમાં વાસ કરીનેજ રહે છે.

ધર્મ વિષે.

સમજીતી—હે બાપજો તમે મૂળથીજ ધર્મનો વિચાર કરો, કવિ ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે કે—પદ્માં કપટ, (દગાઈટકા, લુચ્ચાઈ, લાંઘાઈ છલાદિ) છોડી દહને જે પાપમાં પડતો પારે (વિચાર કરે) કે આ પ્રમાણે કરવું એ જોડું છે અર્થાત્ પાપ કરવું એ જોડું છે એવું ધારવું એનું નામજ ધર્મ. (ટેક) સાચું બોલવું, દયા રાખવી, ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું, પવિત્રતા ગમ્પવી એ ચાર ધર્મના પગ છે— પગ રૂપ છે. (જેમ પગ ચિનાનો માણસ ચાલી શકે નહિ, કાંઈ

હરી કહે નહિ તેમ એ ચાર સિવાયનો ધર્મ નકામી છે. જેના મનમાં એ ચારે વસ્તુ વાસ કરીને રહી છે અર્થાત્ જે એ ચાર નિયમ પાળે છે તેનોજ આચાર (આચરણ) ઉત્તમ છે. (૨૬) વહેમ, અહંકાર, નકારી સોખત અને જુઠું એ ચાર અધર્મના પગ છે. (અધર્મ ન રાખવો હોય તો તેના એ ચારે પગ કાપી નાખવા) એ દુર્ગુણો જે શરીરમાં પેસે તો અંદર પેસીને તેઓ ધર્મનો ભંગ કરે છે. અર્થાત્ ધર્મ ઉપરથી મદદ ઉઠાડી મૂકે છે. (૨૭) હવે પહેલાં ગણાવેલા ધર્મસ ચાર પગ રાખવાથી એટલે સત્ય, દયા, તપ, કીર્ત્ય એ ચારે રાખવાથી શું ફાયદો થાય તે કહે છે:—જે શરીરમાં સત્ય વાસો કરીને રહ્યું હોય તોજ સાચો વિચાર સૂઝે, અને એથીજ પુદ્ગિતો પ્રકાશ થયો. વધે અર્થાત્ પુદ્ગિતો વિકાસ થાય અને એથીજ ઇશ્વર હાથ ઝાલે, અર્થાત્ ઇશ્વરના પદને પમાય. (૨૮) સદ્ર વિનાની જેવી રાત્રી નકામી છે, દીવા વિનાનું ઘર નકામું છે, તેમ સત્ય વિનાના માણસોનો દેહ નકામો બાજવો. (૨૯) જેને જીવ ઉપર દયા છે, મરીમના દુઃખ મટાડે છે અને શરીર, પૈસા અને તે એથી ન અને તેા છેવટે વાણી વડે પણ સર્વને સુખ આપે. (૨૯) સંઘળનું કલ્યાણુ (બધું) કરવા માટે સારું ઇચ્છે-અધાનું કલ્યાણુ થાય એવી ભાવના કરે. એક પણ અવગુણ મનમાં રાખે નહિ, એનુંજ નામ દયા. અર્થાત્ આટલા ગુણોનો દયામાં સમાવેશ થાય છે. (૨૯)

ધર્મ પાળવામાં ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડે છતાં તે પાળેજ એનું નામ તપ એ સિવાયના બીજા (તપ કરીએ છીએ એવું જાણનારા) દોષ અનેક છે, તેણે કામ સુવસ્તુ નથી. અર્થાત્

તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી. (૮૬) જે માણસ તપ કરીને (દુઃખ સહન કરીને) પોતાના શરીરને મન્યુત બનાવે, ઇદ્રિયો અને પ્રાણને છોડે, પોતાના મનને વશ રાખે તે ચતુર સુગન્ધ-હોશિયાર પાવરધી થાય. (૮૭) સુખ અને દુઃખને સરખા ગણે, દરખ અને દીલગીરીને પણ સરખાં ગણે, ધીરજ અને ધર્મને કદી બૂલી જાય નહિ અર્થાત્ ધૈર્ય રાખે અને ધર્મ પણ રાખે એવા માણસો કાષ્ઠજ (ઝેટલે ભાગ્યેજ) બધા નિયમ પાળનારો માણસ દુનિયામાં મળે છે) (૮૮) પવિત્રતાને માટે જે જે કિયાઓ કરવી પડે તે તે સધળી કરીને શરીરને શુદ્ધ રાખે; શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી પોતાના મનનો મેલ જ્ઞાન રૂપી પાણીથી ધૂએ, અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવે, (બાહ્ય શુદ્ધિ વિના અંતર શુદ્ધિ થાયજ નહિ) તેજ માણસ બહાદુર છે. (૮૯) ઉપર રહેલો તેવો ધર્મ જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ધારણ કરે-પાળે તેજ પવિત્ર છે એવાં માણસોનું જીવવું સફળ છે. અને તેમના ચરિત્રો સુંદર છે. અર્થાત્ તેમનુંજ વર્તન શુદ્ધ છે.

પાઠ ૧૯.

અંક=અંક સ્વરૂપનો અર્થ જોળો છે. નાટકની વસ્તુને રસ કથા ભાવ સહિત અભિનયવડે સમા-સદાના જોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એક ભાગને અંક કહે છે. નાટકમાં જે સ્થળ વપરાય છે તે રૂઢ

ચયેલો જાણવો. પ્રકરણ; ભાગ પ્રીટો=પ્રીટો (પ્ર=જુદ્ધ ધાતુનું જૂ. ફ. ઉહ પરથી મોટા)

પંચામૃત=(પંચ+અમૃત) પાંચ પ્રકારનાં અમૃત. દૂધ, દહીં, જાંબણ, ધી, મધ ઇત્યાદિ

કસ્પતરૂ=પ્રચ્છિત વસ્તુ મળે એવું જાણ

સ્વામ શરીરજાળા શરીરવાળો, સર્પ

મળથુથી=સહજ મોળું એવું
 મોળનું પાણી કરી તેને ઉતું
 કરી તેમાં ધી નાખી જન્મ
 પ્રકીના ત્રણ દિવસ સુધી બાળ-
 કને પાવામાં આવે છે તે
 સાપના રાફડા પાસે હંમેશાં પાણી
 હોય છે. મતલબ કે પાણીવાળી
 જગ્યાએજ સાપ રાફડો બાંધે
 છે. માટે તે પાણી ક્યાં રહેલું

છે જણુતો હોવો જોઈએ.
 મર્થે=પૈસાવડે-પૈસા આપીને
 કર્મ=નસીમ; કષાળ
 સાથ=વર્ગ; જથો; ટોળું
 ધુમ્રપાન કરે=ધુમાડને પીએ; અ-
 માત ચોર્યાસી ધુણીની વચ્ચે
 બેસી તાપે (ઉનાળામાં આવી
 રીતે સાધુ બાવાઓ કરે છે)

પાઠ ૧૯. ઉદયમનું બળ અને કર્મનું અંધારું

ઉદયમ એ રાજ છે અને કર્મ (નસીબ) તેના આગળ રોકું
 મરીજ છે, તેનો અંક (એક ભાગ) તમારી આગળ (સાંભળનાર
 આગળ) હું (કવિ) કહું છું કે તમે સર્વ મનમાંના અહંકાર ચૂકી
 છડો, હાડોને ખુલ્લું કરીને જોજો. (ખુલ્લે મને તપાસ કરજો;)
 (કારણકે અંધ ધર્મ શ્રદ્ધાથી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ
 કે, “ધર્મર કરે તે ખર” “નસીબમાં હશે તે થશે” આ વાત આપણા
 મનમાં એવાં ઉડા મૂળ ધાલી મેઠી છે કે આપણને બીજી વાત
 સ્વીકારી નથી ઉપરની વાત આપણે કહેતી વખતે જાણે તે સત્યજ
 હોય તેમ અભિમાન પૂર્વક અવાજ કાઢી કહીએ છીએ, એથી
 કવિને આવું કહેવાની જરૂર પડી છે.)

કર્મ બીજ રૂપે રહેલું છે. જેનામાં એવો જે ઉદયમ-ઉદયમાં
 હોય અર્થાત્ મન અને વાણી વડે ઉદયમ કરનારો નહિ, એટલે ઉદયમ
 કરે એવું બતાવનારો નહિ પણ ખરેખરજ ઉદયમ કરનારો જે

માણસ હોય છે તે કુડકપટ-લુચ્ચાષ-ડગાષ સર્વને જાણી જાય છે. કારણ કે અમુક કામ આપણે કરવા માંડ્યું, તેમાં ફેરફાર થવા માટે આપણે તે કાર્ય માંજ થવું પડે છે. અર્થાત્ તેના એક એક વિભાગોનું આરિક નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. જો તેમ ન કરીએ તો તે કાર્યમાં આપણે ફેરફાર મેળવી શકીએ નહિ, આ પ્રમાણે જ્યારે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ થાય ત્યારે તેમાં કોઈની લુચ્ચાષ ટાંગાષ હોય તે સહજ પકડાઈ જ આવે એ સ્વભાવિક છે.

પ્રથમ ઇશ્વરે તો સધળાના શરીર નગનજ ધડયા હોય છે, તેમાંથી ધીરજવાળો માણસ-ઉઘમીજ પોતાના અંગને સારી રીતે ઢાંકી શકે છે. (એનો અર્થ એવો થતો નથી કે બીજા સર્વ નાગા હરે છે) ઇશ્વરે નગન શરીર બનાવ્યાં છે એટલે ઇશ્વરે તો સધળાને સરખીજ રીતે જન્મ આપ્યો છે- આપે છે પછી કોઈ સુખી અથવા દુઃખી થાય છે એ પોતે પોતાના ઉઘમનું ફળ છે-(આ ટેકાણે એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે કેટલાક જન્મથી ગર્ભ શ્રીમંત જન્મે છે તેનું કેમ ? તો તેના જવાબ એટલેજ છે કે તે ફળ સંચિત કર્મનું છે. સંચિત-પૂર્વ ભવે કરેલાં પણ ન ભોગવાયલાં કામનો ભંડાર, એ પ્રમાણે છેવટે તો કર્મજ પ્રધાન) તેની જન્મ-ભેનારની-આ ઉઘમ વચ્ચે થઇને- ઉઘમી થઇને તે મોટો થાય તેટલા માટે તેને ગળથુથી માય છે. ભારેજ તે મોટો થાય છે. માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે હવે ઉઘમ કેવો કરવો તેને માટે કવિ કહે છે કે જે જેવા કુળમાં અવતરે છે તે તેજ કુળનો ઉઘમ કરે છે અર્થાત્ વાણીઆનો દીકરો વેપારી થાય અને મોચીનો દીકરો મોચીજ થાય છે. હવે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કવિ દાખલા દલીલોથી સાબીત કરે છે.

જો જો હું તમને ઉદ્યમની રીત-વાત કહું, કૃપ્યાત આપું, ધરમાં
 ધણી માયો બાધેલી છે, હવે એક કર્મી માણસ હોય તેને બિચારાને
 સોની મતિ હોય કે ગાયોનો. શો ઉપયોગ છે ?-કારણ કે તે તો
 ફેવ ઉપર આધાર રાખનારો છે; પણ ઉદ્યમી હોય તેજ તેનું દુધ
 ફેલે, એ દુધનાજ પંચામૃત રચીકર પદાર્થો થાય અને તે ઉદ્યમીજ
 ખાય, ઉદ્યમ કર્યા સિવાય બિચારું કર્મ (કર્મને માનનારો માણસ)
 શું ખાય ? (નર સેજ ન બુદ્ધિ વાવરશે, વરસે વરસાદ મરે તરસે)
 આ ન્યાયને એ મળતું છે.

પરમેશ્વરે જ્યારે દુનિયા બનાવી ત્યારે સારાં મેડાવાળાં ધર
 ધર્યાદિ કાંઈ નહોતું, પણ માટી, ચુનો અને લાકડાં કાટ-ધર્યાદિ તો
 પુષ્કળ હતાં, હવે જો તે વખતના લોકો નસીમપર આધાર રાખી
 ખેતી રહ્યા હોત તો આવા ધર ઘાત નહિ. એ તો ઉદ્યમ, વડેજ
 તેવાં ધર થયાં છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે) ઉદ્યમી માણસ કપાસ
 વાવીને તેનું રૂ બનાવે કે પછી રૂજ વેચાતું હાવે અને પછી વિવેક
 વડે વણીને તેનું વસ્ત્ર-લુગડું બનાવે છે, અને તે સર્વે (કર્મી પણ)
 પહેરે છે, જો તે એવો ઉદ્યમ ન કરે તો (કર્મી) કર્મને માનનારા
 સંધળા નાગો કરે કારણકે વસ્ત્ર ઉદ્યમ વિના રતું બનેજ કેમ ?
 કપાસ ઉદ્યમ વિના પાકેજ કેમ ? (માટે ઉદ્યમ શ્રેષ્ઠ છે)

ઉદ્યમ તો કદપતશ્વતા જોવો છે, અર્થાત- સર્વ વસ્તુ ઉદ્યમથી
 મળી શકે છે-બની શકે છે. જ્યારે ઉદ્યમી દુઃખ પેડીને પૃથ્વી ખેડી
 તેમાં અનાજ વાવે છે. ત્યારેજ પૃથ્વી રસાળ થાય છે, અને અનાજ
 પાકે છે, ત્યારેજ તે અનાજ ખાઈને નસીમને માનનાર સુખે શ્રવે

છે, ઉઘમી ઉઘમ કરી અનાજ પકવે નહિ તો કર્મો ખાય શું ?
(માટે ઉઘમ શ્રેષ્ઠ છે.)

ન્યારે ઉઘમ કરીને તેલ પકવે છે. અને વળી ઉઘમ કરી તેને
ધાણીમાં ખીસે છે ત્યારેજ તેમાંથી તેલ નીકળે છે. વળી તેલ નીકળ્યા
જ્યેષ્ઠથી પણ દીવો જતો નથી પણ દીવેટ કરીને દીવો સળભાવે
તો અંજવાણુ થાય છે, એ પ્રમાણે ઠંડાણે ઠંડાણે ઉઘમનુંજ જ્યેષ્ઠ
છે. જેમ ઉપર પ્રમાણે ઉઘમ કરી દીવો ન કરીએ તો અંધારું રહે
છે તેમ જ્યેષ્ઠતા કર્મવડે અંધારું ધારજ રહે છે.

ધરમાં જુદી જુદી જાતનાં ધણાં અનાજ ભરી મૂક્યાં હોય,
તો પણ તે સંધ્યા વિના કેવી રીતે રંધાય ? અર્થાત્ રંધવાનો ઉઘમ
ન કરીએ તો નજ રંધાય. રંધાય નહિ, ત્યારે ખાય શું ? દૂધને
મેળવીને ન્યારે અધરકે છે ત્યારેજ હઠી થાય છે; અને હઠીને વસો-
વીએ ત્યારેજ ધી થાય છે. (માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

ઉંડાણમાં જમીનને વિષે જે પાણી છે તે સાચજ જણે છે
માટે સાપનો સંકેતો જ્યેષ્ઠ ચોગ્ય રચાને ઉઘમી માણસ કહેવો ખોટો
તોજ કર્મો પાણી પીએ, નહિ તો મરે તરસે (અર્થમાં નોટ જુઓ)
પૈસા ખરચીને સોનું લાવીએ પણ તેને ધરમાં ભરી મેલીએ નહિ
જ્યેષ્ઠ સોનીને આપી તેનાં ધરણાં કરાવીએ; કરાવીને સરીર પર
પહેરીએ-ધાણીએ તોજ મોંપર તેજ આવે છે. ધરમાં સોનું ભરી
મૂકવાથી તેજ આવતું નથી. (ધરણાં ધાલવાથી માણસનો દેખાવ
ફરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટિત)

કેમ ધરમાં અધર હોય તે ધારા કે અમુક માણસની શ્રેષ્ઠ
લુગડાં પણ લાવીને મૂકે છે પણ જો તે હમો ચક્રને હંમેા નીચો

ચાયજ નહિ તો તે વસ્ત્રો પહેરાયજ કેમ કરીને ? (હંચુ નીચું થવું
એ પણ ઉદ્યમજ છે)

સોના સિવાયની બીજી સપ્ત ધાતુ-જુદી જુદી જાતની ધણી
ધાતુઓ છે અને તેમની જુદી જુદી અનેક જાતની વસ્તુઓ બને
છે. ઉદ્યમી માણસજ તેનાં ધાટ ધડવાનાં કામ કરે છે. પછી ધાટ
ધડીને તેનાં નામ પાડે છે. એ સધળું ઉદ્યમથી ચાય છે, ત્યારે કર્મ
તે વાપરે છે. (માટે ઉદ્યમ શ્રેષ્ઠ છે.)

જેથી કરીને વૈકુંઠરાય (પરમેશ્વર) સંતોષ માને છે તે હવન
હોમ વગેરે ક્રિયાઓ ઉદ્યમથીજ ચાય છે, હોમ હવન કરવાથી ઇશ્વર
પ્રસન્ન થઇ શ્રેષ્ઠને વૃદ્ધિ કરવાનો હુકમ કરે છે, તેથી વરસાદ આરે
વૃદ્ધિ કરે છે. તેથીજ અનાજ પાકે છે; તે વડેજ સધળી સૃષ્ટિ જીવે
છે. એ સધળું ઉદ્યમથી ચાય છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

મોટા મોટા ઋષિઓ અને તપસ્વીઓનો સમૂહ (સધળાં ઋ-
ષિઓ અને તપસ્વીઓ) હાથવડે ઇશ્વરની પૂજા કરે છે અને ચોરાશી
ધુણીએ તાપી ધુમાડો ખાઇ મોટા ધર્મ કરે છે-ત્યારેજ તેમનું
નસીમ જોરાવર ચાય છે, અર્થાત્ ત્યારેજ તેમને ઇશ્વર મળે છે.
(ઋષિઓ પૂજા કરે છે અને તપસ્વીઓ ધુણીએ તાપી ધુમ્રપાન કરે
છે. અર્થાત્ તપ કરે છે એમ સમજવું.)

એ પ્રમાણે પુણ્ય સિવાય કોઇ કંઈ પણ વસ્તુ પામવું નથી.
(પુણ્ય કરવામાં પણ ઉદ્યોગ મંભિત રહેલો છે.) જે જે માણસોને
આપણે કૃતેહમંદીથી કામ કરતા જોઇએ છીએ. તે સર્વ ઉદ્યમ વડેજ
કૃતેહમંદ ચાય છે. (માટે ઉદ્યમ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ વાત છે.)

પાક રહ.

| વનવર્ણનજગતમાં બનતા બના-

વોતું વર્ણન (વન+વર્ણન)
 નકીબ=નેકીદાર; ચેપદાર
 સંધુ=અંધુ
 વર્ણુ=વર્ણન કરે
 વૃક્ષાદિઓ=ઝાડ વગેરે (વૃક્ષ+આ-
 દિઓ=ખીજઓ)
 સ્વસ્તિ=કલ્યાણકારક
 ધોર=અંધરાએલું ભયંકર
 ગરજન થકી=ગર્જનાથી
 બ્યાદો=વાધો
 અતિશ્ચ=અતિશે
 તડુકે=ગુસ્સામાં મોટી ચીસ પાડે.
 ત્રાસે=ખીએ
 પ્રવાસી=મુસાફર
 ભવ=લગાર; જરા
 ઉત્પાત=તોફાન; ધાંધલ
 ચિંતન=સ્મરણ; ધ્યાન
 સચ્ચિદાનંદ=હંમેશાં જ્ઞાન અને આ-
 નંદ આપનાર (મત્+ચિત્+આનંદ)
 અગ્નિ=અગ્નિ; અગ્નિપ્રા
 સુગ્નિ=સારા; જાણીતા
 રંભ=મન; ગમત
 વીજો=વીજળીઓ

કરાળ=ભયંકર; બિહામણું
 ઓથો=સહાય; અચવાતું ઠેકાણું
 સરવર=પરોખર (સર+વર=મોટું)
 તટે=કિનારે
 મરાળ=રાતા પગ તથા રાતી આંચ-
 વાળો હંસ
 પહાડો=પહાડપર
 ટહુકા=ટહુકા
 દાદુરો=દેડકાં
 પય પય=પાણી પાણી
 આકળા=ગામરા.
 ચાતક=પથેયા
 કુંજમંદિર=મલીઓમાં
 અન્ય=ખીજ
 કર્તા=કરતા
 રંગ=જાત
 નચિતો=ચિંતા વગરનો
 જંગાલી=જંગાલ; તાંખાના કાલના
 રંગના; સહેજ જુરા અને
 ધણી બાલ
 અગ્નિ=વાદળાં
 મુઝગોટો=ધુમાડતો ગોટો
 નભ=આકાશ

ચોમાસાની ઋતુમાં વનમાં બનતા બનાવોનું વર્ણન.

સમજુતી—સિપાઇ રૂપી કાગડાઓ મહે છે કે (મેઘરાજ પધારવાની) તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ-મુગા રહો પવન હાલતો નથી અને (આ કેદાણે) બધું સારું શાંત ગંભીર બન્યાય છે, એની ચોમા હું શી કહી શકું! એટલામાં તો મેઘરાજ પધાર્યા (વરસાદ આવવાની શરૂઆત થઇ અને ઝીણું ઝીણું ફેરાં પડતા માંડ્યાં) તેથી જાડ વગેરેએ હરખથી નમીને કલ્યાણ કલ્યાણ એવા શબ્દો ઉચાર્યા. (૧) ટીપ—સભામાં કોઇ રાજા કે મોટા અધિકારી આવવાના હોય છે ને તેમની આવવાની તૈયારી થઇ રહી હોય છે ત્યારે નેકીદાર-સીપાઇ સૌને મુગા રહો, મુગા રહો એમ કહે છે તેથી પછી કોઇ બોલતું ચાલતું નથી, રાજા પધારે છે, કે સભાના બેસનારાઓને હરખથી નમન કરીને કલ્યાણ કલ્યાણ એવા શબ્દો ઉચારે છે. આ કવિતામાં કવિએ ચોમાસાની ઋતુમાં વનનું વર્ણન વર્ણવેલું છે. તેથી નીચે મુજબ રચના રચી છે.

વન એ કચેરી, જાડ, પશુ પક્ષી વગેરે સભામાં બેસનાર, મેઘ એ રાજા; કાગડા વગેરે પક્ષીઓ તે સિપાઇ; (ધણી વખત એવું) જોવામાં આવે છે કે વરસાદ આવવા પહેલાં પવન બંધ થઇ જાય છે, જાડ હાલતો નથી, પક્ષી બોલતાં નથી ને શૂન્યકાર જેવું થઇ રહે છે, પણ વચમાં વચમાં કાગડાઓ બોલતાં હોય છે એ બોલ્યા વગર રહેતા નથી માટે એ નકાબ (રાજા પધારે ત્યારે બધું શાંત હોય પણ નેકીદાર નેકી પોકારે છે મતલબ કે તેને બોલવાની છૂટ હોય છે અને શાંત રાખતા ખાલર સીપાઇઓને પણ બોલવાની છૂટ

હોય છે તેમ કાગડાઓ કરે છે માટે તે નકીલ) પછી ઝાપડું આવ્યું કે પવન છુટે છે, ઝાડો ડોલવા માંડે છે અને ઝાડની પાર પવન આવતાં સુસવાટા સંભળાય છે તે જાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગર્જના કરે છે તેમ અવાજ કરતાં હોય તેમ જણાય છે.

આ ઠેકાણે સિપાઇરૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેધરાજ પધારવાની તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ (ચુપ રહો) પવન હાલતો નથી. ઝાડ ડોલે છે તે જાણે નમન કરે છે અને ઝાડ તથા પ્રાણી શબ્દ કરે છે તે જાણે સ્વરિત બોલતાં હોયની તેમ લાગે છે. (૧) ધણુ જોરથી કેવો ઠંડો પવન આવે છે અને જો ધણી ઝડપથી આ કાળી વાદળીઓ પેલી આવી, અહા ! ધણું અધરાએલું આકાશ કેવું પડું પડું કરી રહ્યું છે ! ઓહો ! (વરસાદ) મોટી ધારે આવ્યો અને ખૂબ તૂટી પડ્યો. (૨) ચારે બાજુએ વીજળી ઉપરા ઉપરી ચમકારા કરે છે અને વળી ગર્જનાથી આખું જંગલ ગાજી રહે છે. વાદ અને સિંહો કોધથી મોટો સાદ કાઢે છે (વરસાદની ગર્જના સાંભળીને તેઓ એમ ધારે છે કે વનમાં અમારા કરતાં વધારે ગર્જના કરનારો વળી આ બીજો કોણ આવ્યો એમ સમજી વધારે વધારે તડુકે છે) મોટાં ઝાડ પવનથી પડી જાય છે, જે યુસાદર પહેલ વહેલો નીકળ્યો હોય (જેણે જંગલમાં આવા બનાવ જોયા ન હોય) તે આ જોતાં બી મરે છે. (૩) મારા જેવા બીજા અનેક જોગીઓ કે જમને દુઃખ પડેલું છે તેઓ આવા ઘેલાઇ જેવાં તોફાન જોઈને લગારે બીજે નહિ, પણ જોગીઓ તો હર્ષથી પ્રભુ સ્મરણ કરે છે. માની માણસો (આનંદથી) તે ખેલ જીએ છે અને અમાની (અતિદુઃખથી કંટાળીને) મરણ કરીએ છે. આ કડીમાં કવિએ પોતાના સંબંધની કેટલીક

હકીકત જણાવી છે તે એ કે મારા જેવા ખીજા દુઃખી લખ્યા છે તેનું કારણ કે કવિને કાંઈ કાંઈ વખતે પૈસા સંબંધી ધણી ગભરામણ થતી તેથી તે કહે છે કે એવા તોફાનમાં જોગી અને મારા જેવા જ્ઞાનીને શૂર ચઢે છે અને તેઓ પ્રભુ સ્મરણ કરે છે પણ જેઓ જ્ઞાની નથી તેઓ તો અતિ દુઃખથી કંટાળીને મરણ દરમિયાન છે, પણ સમજી શકેલા તો દુનિયાના ઢંગ જોઈને પછી કુદરતના રંગ જુએ છે તે પછી ઇશ્વર સ્તુતિ કરે છે. (૪) (વરસાદની ગર્જનાના આ ભડાકા અને કડાકા ગડગડીને ચાંચા જાય છે. વીજળીઓ ચમકે છે. ખૂબ પાણી પડે છે. વાયુના સુસવાટા થાય છે. તડતડ કરીને વાંસ ફૂટે છે (ચોમાસામાં જમીનમાંથી વાંસના ફણગા ફૂટે છે તે વખતે તડાક તડાક એવા અવાજ થાય છે, તેનો એકદમ ફણગો નીકળે છે માટે વાંસના ઝાડ તળે કાંઈ સૂઈ રહેતું નથી. સૂઈ રહે તો જમીનમાંથી નીકળતો ફણગો એકદમ ચીરેમાં ધોચાય છે) તેથી જંગલ મિહામણ ચર્ચ રહે છે, અને તળાવ કાંઈ (વરસાદના ઝપાટાથી) બચવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી હંસ યુમો પાડે છે, (એમ કહેવામાં આવે છે કે અને ઓથો કરે. એટલે આડું કંઈક ધરે. એવા અર્થમાં ઓથો અર્થ કવિએ વાપરેલો છે. (ઓથો=આધાર.) (૫) પહાડ ઉપર મોર તાણીને ટોકા કરીને ચનચન નાચે છે. આંખાની ડાળ ઉપર કાચલ ખૂબ ટકુકા કરે છે, તળાવમાં દેડકાં બોલે છે ને ફૂંદે છે અને (પાણીવિના) અઠળામલા માત્ર પક્ષીઓ પાણી પીએ છે તોપણ પાણી પાણી કરે છે. (૬) ટીપ—આત્ર પક્ષીને માટે એમ કહેવાય છે કે તે વરસાદના પાણી સિવાય ખીજું કંઈ પીતો નથી. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના પાણી સિવાય એની તરસ છીપતી નથી તેથી તે હંમેશાં તરસ્યો કહેવાય

છે. કેટલાક કહે છે કે એને ગળે કાણું છે તેથી પીવાનું નથી માવ
 ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાય છે. તે વરસાદના
 પાણી અંખે છે તે જમ વિઠ્ઠિણી પોતાના ધણોને પિયુ પિયુ કરી
 અંખતી હોય તેમ ને પિયુ પિયુ (પયપય) કરે છે. આકળાં કહેવાનું
 કારણકે પ્રથમ પાણી ન મળેલું તેથી આકળા અને મળ્યા પછી
 પણ ફરીથી ચોમાસા સિવાય મળવાનું નથી એ વિચારથી જેટલું
 પિવાય તેટલું પી લેવામાં ધન્યાત્મ, તોપણ આકળા તેથી સારી પેટે
 વરસાદ પડ્યા પછી પણ તેનાથી પય પય (પિયુ પિયુ) ખોલો જવાય
 છે. વનની બધી ગલીઓ (ઉપર છાયા જેવું અને નીચે રસ્તા પડેલા
 તે) માં પાણી પાણી થઈ રહે છે. પહાડી (પથરાળ જમીન અરાખર
 ધોતાઇને ચક્રચક્ર થઈ રહે છે. પછી ત્યાં ઠંડી અને સારી માફક
 આવે તેની દવા-દાદવ કયરો કાઢે. વાલુ વગેરે ધેવાનું જવાથી થઈ
 રહે છે. અને સાનું દવા પાણીથી રોગી માણસોના રોગ (મટી) જાય
 છે. (૭) બીજા માણસો કરતાં ગરમી ને ઠંડી ઓછી લાગે છે એવા
 ખેડુ લોકો શરીર પત્રોજનું છતાં ખેતરમાં કામ કરે છે. બહા. બહુ
 નવા નવા રંગના જીવજંતુઓ ખેતમાં મારો જીવ (જાતી) સમજાણથી
 ડાહ્યો અને ચિંતા વગરનો થાય છે. (બીજાનું દુઃખ એવાથી અને
 ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું થાય છે.) (૮)
 છેક જંગલી રંગના લીલા (સફેદ ભુરા અને લલ્લા લોલા) પહોડો
 બહુ સુંદર લાગે છે, ધુમસથી કોઈ ભુરા અને કોઈ ઓછા લીલા
 રંગના (જણાય છે) પરંતુ ઉપર ચડી ને કંચે જેડાં તો વાલોનાં
 તરેડ તરેડના આકળનાં (તરખં દેખાય છે એટલે કોઈ ઝાડ જેવા,
 કોઈ પથુ જેવાં, કોઈ પક્ષી જેવાં વગેરે) છે અને નીચે જેડાં તો

જુદી જુદી જાતનાં જાડ ખુબ ખીલ્યાં છે. (૯) બહુ પવનથી ઉચ્ચેથી આડો જતો મેલ જોઈએ તો ધૂળ જોડી રહેલી હોય અથવા ધુમાડાનો ગોટો હોય એવું જણાય છે. દરીઓ પર્વત, જાડ, આકાશ એ બધાં એકજ રંગનાં થઈ રહ્યાં છે. માટી રાતી અને બોની બીની તથા ધાસ લીલાં અને બીનાં થઈ રહ્યાં છે. (૧૦)

પાઠ ૨૮.

દીપ:-જંગલમાં દમયંતીનો ત્યાગ કર્યા પછી નળરાજા વિરહ દુઃખથી ઉન્મત્ત થઈ જાય છે; તે પ્રસંગના તેના વિલાપનું વર્ણન છે. નળ=દાપરના અંતમાં થએલા સુ-ચંદ્રેશી રાજા; નિષધ દેશના વીર-સેનના પુત્ર. (એ સ્વરૂપે સુંદર, શાસ્ત્રગ્રાતા, ધનુર્વેદ નિપુણ ને પુણ્યશીલ હતો.)

કર્કોટક=પાતાળનો એક નામ (એક પ્રસંગે સપ્ત ઋષિના ગ્રાપથી એ પૃથ્વી ઉપર બળતો હતો, એવા-માં નળ રાજા વનવાસ નીકળ્યા હતા તેમણે તેને દોડો ને કાઢ્યો એ ઉપકારને બદલે કર્કોટક તેમને ડાંખ દીધો જેથી નળનું રૂપ કદરૂપું થયું. નળે એમ કર-

વાનું કારણ પૂછવાથી નાગે કહ્યું કે તમારે ત્રણ સંવત્સર છુપા રહેવું છે; માટે મેં ડાંખ દઈ તમારું કદરૂપું રૂપ કર્યું છે. પછી નાગે ત્રણ વસ્ત્ર આપી રાજાને કહ્યું કે આ પહેરવાથી તમારું રૂપ હતું તેવું થશે.)

નયણે=આંખે

વિલાપ=રડતાં રડતાં દુઃખ કહી બતાવવું તે;

વ્યાકુળ=અશાંત; ગભરાએલું; બે-બાકળું

અવનિ=પૃથ્વી

વૈદર્ભી=વિદર્ભ દેશના રાજા બીમકની છોકરી; દમયંતી

વામા=આ (ડાંખા અંગની અધિ-કારી)

રામા=આ (રમત=ક્રીડામાં મુખ

આખનર)

અવધ્ય=અવધિ; હદ

કોકીલાસ્વરી=કોયલના જેવા મધુર

કંઠવાણી

હપન્થો=હપન્થો

વીખવાદ=ટો; બોલવામાં ઝેર

સાદ=ધાટો

વિશ્વમોહિની=જગતને મોહ પમા-

ડનાર

સૃષ્ટિ દોહિની=આખી સૃષ્ટિના

દોહનસાર ૩૫

સુંદરી=સુંદર સ્ત્રી; ૩૫વંતી નારી

વિરહિણી=વિખુટી પડેલી

વલ્લભ=વહાલામાં વહાલો; ધણી

દુર્લભ=જેનું મળવું કઠણ થય

પડ્યું છે એવું

પિયુના પ્રાણ=ધણીના જીવરૂપ;

ધણીને જીવાડનારી

વાટ=રસ્તો; માર્ગ

ધર્ષના ચર્ષા ભુસ્માં=પૃથ્વી પર

પડેલાં પગલાં ભુસી નાખ્યાં

નિરવાટ=કોઈ આવ્યું ગયું ન

હોય એવો રસ્તો

૩એ=જો

હદયા ફાટ=છાતી ફાટ

મોહ ધારણ=મોહને રાખનાર

કર્મ ધારણ=કર્મ આપી થયું તે

ભુજ=હાથ

લલાટે=કપાળે

વિશ્વપે=રહે

કલપે=કલ્પાંત કરે

કપુષ્પ=નકારી પુદ્ધિ

છેલ=દગો

દારણ્ય=ભયંકર

સ્થામા=સ્ત્રી (કાળા રંગ વાળી)

સહોના=સિંહના

સદ=તરત; સઘ

દોહલે=મુશ્કેલીથી

ગજગામી=સ્ત્રી (હાથીની પેઠે

ચાલનાર.)

નિરમુખ=પાછા; વીલે મોઢે

ગાઠો=જાડો

પ્રેમ જળ=પ્રેમનાં આંસુ

ભોહ=લૂછી નાખ

સ્વરે ધાયો=અવાજની દિશા તરફ

દોહયો

દવાડા=દવ; જંગલમાં જાગેલી આમ

બાળ=નામ; સાય

દયાસિંધુ=દયાના સાગર

દીનમંધુ=મરીમના બેલી

વહિ=અગ્નિ

પ્રાણુદાન=જીવતદાન

જોજન=આર ગાઢ

જાતિ પામ્યો=સુખ પામ્યો; જાતિ મળી

પુણ્યશોક=જેનું નામ દેવાથી

પવિત્ર થવાય છે એવા; નળરાજ.

(પ્રાધકિર પશુ પુણ્યશોક કહે-

વાતા હતા)

વિપ્રવાચા=આદાણુનું વચન

વૈદર્ભી કાંત=હમયંતીનો પતિ

દાયો=દાઝ્યો

વૃત્તાંત=વીતેલી વાત

પાઠ ૨૮ નળનો વિલાપ અને કડોટક નાળ.

સમજીતી—નળરાજ આખમાં આસુ જાવીને અનેક તરેહથી દુઃખના પોકાર કરે છે, અને પોતાનું મજરાએલું શરીર બોંયપર પછાડે છે. મરીમ વૈદર્ભી રાણી એકલી વનમાં ખીસે ને ફાટી મરશે; તેથી જીભાની હદ ટળી ગઇ છે. કોયજના જેવા મીઠા સ્વરવાળી એ સ્ત્રી ફરી નહિ મળે; એની સાથે તકરાર શા માટે થઇ ? હે ! મનને મળી રહેલી હમયંતી બોલ-જોમ નળે ધાટો પાડવા માંડ્યો. હે ! જગતને મોઢ પમાડનાર, અતુર, વિચના સાર રૂપ સુંદરી, ધણીથી વિખુટી પડેલી, જેનું દર્શન દુર્લભ છે એવી, પતિના પ્રાણરૂપ (જેના વડે ધણી જીવે છે) એવી હમયંતી તું બોલ. વનમાં ફરતો અને રડતો, આવવાનો રસ્તો જોવા ગયો; પણ કળિયુએ બોંયપરનાં પગલાં જૂસી નાખીને જંગલ આવવા બંધાના રસ્તા વગરતું બનાવી દીધું. વળ રાજ વડની ડાળે વળગ્યો, ને છાટીફાક રડવા લાગ્યો, મોઢ સમજનારને એ કામ જાણી થયું તે કારણે કપાળે કાચ દબને કહે છે. રાજ ધણે વિલાપ અને હર્ષાંત કરે છે, અને તેનું સુખ તથા પ્રેમ

સંભારે છે; કે મનને નબળી બુદ્ધિ સૂઝી તેથી અન્યાયે તેને દગો
 દીધો. જંગમની હૃદ મિહામણી છે. તેમાં અજગર. વાધ, વર ને
 નામ છે, મોટા મોટા કરાડા અને કોતરો. જોઈને તથા સિંહની
 ગર્જના સાંભળીને એ ઝી તરત ફાટી મરશે. મહામુશ્કેલીથી એ
 મજમામીની મળી, અને દેવતા પશુ વીરો મોઢે પાછા મયા, તે વખતે
 સ્વયંવન્તો બધો સંગ્રામ આ વાત સાંભળીને સુખ પામશે. રાજ
 રડે છે તેની આખો કાણુ લૂછે ? એવામાં એક જડો અનાજ
 સાંભળ્યો. હે રાજ પ્રેમનાં આંશુ લૂછી નાખ ને મને મુકાવ. અને
 આ બળી મરતાને બહાર કાઢ. એ વાણી સાંભળીને જાણ્યું કે રાણી
 છે; ને એનો રડી રડીને ઘાટો બેસી ગયો છે. હરખથી ખુશી થઈને
 વીરસેનનો કુંવર (નજરાજ) અવાજ આવતો હતો તે તરફ દોડ્યો,
 ફવ બળે છે તેમાં મોટો નામ તરફ છે, ને બરાડા પાડે છે; ને કહે
 છે કે દયાના સાગર, ગરીબના બેલી નજરાજ મને કાઢ. અગ્નિદેવના
 વરદાનને લીધે નળ ન ફાંજતાં પાસે ગયો, ભારે નાજે નમસ્કાર કર્યા
 ને કહ્યું કે હે ગુણવાન રાજા મને પ્રાણદાન આપી જીવાડ, હું પશુ
 તારાપર કાંઈ ઉપકાર કરીશ. જેની એક જોજન નેટલી દેહ હતી,
 એવા એ નામના ઝેરથી ન બીતાં લીધો, અને ખાંધપર ચઢાવી
 ફરથી બહાર લાવીને મૂક્યો; તેથી તેના જીવને શાંતિ (સુખ) પામ્યો.
 નામ કહે છે કે તમેજ ખરેખર પુણ્યલોક છો. મને આશ્વાસનો શાપ
 હતો. તે મુજબ નજરાજ મળ્યા. નળ પૂછે છે કે ખાટલો બધો કિમ
 દાખ્યો. તે મને માંડીને વાત કહે તારી હકીકત કહે કે ભાઈ તું કાણુ
 છે ? કારણ કે તું બહુ દુઃખ પામ્યો છે. નામ કહે છે રાજ સાંભળો
 મને ઋષિનો શાપ થયો હતો,

૫૪ ૩૨.

હાલ=હાલત; દસા

સુનાની=સોનાની

મુરત=દેખાવ; સિકલ

મેહાલ=(મે=ખરાબ+કાલ) ખરાબ

હાલત; પામમાલી

મુરત=દેખાલ; શોભા

બાકી=ફાકડી; રંગીલી

કુંદન=ચોકળું સોનું

કથિર=કલાઈ

કંચન મહિનો દેવ=(કંચન=સોનું
+મહિ+દેવ) સોનાની મૂર્તિને

મહિ જડેલાં એવો દેવ. બાહ્ય

રાવનો મહુપતિ

સુકુમારો=ધણે નાણુક

ભટકે= આગમાં

નેનતણા=આપના

ચગકાટ=ઝગકાટ

ફૂલાં=ફૂલ; આંખમાં ફૂલું પડે છે તે

કાંઠ=ભપકો; શોભા

કુવ=ખાડા

લાળે=શરમાય

જાળા=નિશાની

અભિઆણું=પાણીદાર

ભાસે=દેખાઈ

નાક મયું=આગર મહ

નિરાશે=આશા ભંગ થયેલી

ડરામણું=બિહામણું

કારમું=સુંદર

ખમાં=(ખ=આકાશ+માં સાતમીનો

પ્રત્યય) આકાશમાં

ધુપ=તાપ; તડકો

અમાવાસ્થાયે=અમાસે

મુરખી=તેજ; ભભક

દુઃખદા=(દુઃખ+દા=આપનાર) દુઃખ

આપનાર

સકસ્ર=હાનર

લિંગ=મહાદેવની મૂર્તિ

દેખાવ=શોભા

રાણીવાવ=મહારાણી મિનળદેવીની

વાવ

હાડ=હાડકાં; તૂટેલા પથ્થર

પુરાણુ=પુરાતનકાળની; પુરાણી

હાલજ=દેહાર; સ્થિતિ

કુમારીકા સરિતા=સરસ્વતી નદી

(એ નદી સમુદ્રને મળતાં કબજા)

રજુમાં સમાધ જતી હોવાથી
કુમારિકા કહેવાય છે.)
લાડતી=ભાક કરતી
વકીજજતી રહી
નદી સ્વરૂપે=વહીના સ્વરૂપની મેઢે
સ્થિત કરી=હસીને
આલિંગન=મેટવું
પુપે=તને; તારા પ્રત્યે
સુચવતી=જણાવતી

મનુજકૃતિ=માણસની કરેલી રચના
(ભગવાન મનુના નામપરથી
માણસો-મનુજ મનુથી જન્મેલા
કહેવાય છે.)
પુત્રવતી=ભૂતી નાખતી
પ્રેમ સરિતાપૂર=પ્રેમ રૂપી નદીની
રેલનું પાણી
મદ ભરીઓ =અહંકારથી ભરેલો

ટીપ—સુરત શહેર પહેલાં ધણું મોટું સુંદર અને વેપાર રાજ-
ગારમાં ચઢિઆવું શહેર હતું; પણ આગ, રેલ વગેરે કારણોથી હાલ
પડતી સ્થિતિમાં આવી ગયું છે તે હકીકત જણાવવાનો કવિને હેતુ
છે. આ કવિતામાં શહેરને એક સ્ત્રીરૂપીને વર્ણન કર્યું છે. તે શહેરની
જગ્યા અને શહેરના ભોકો જાનેને લાગુ પડે છે

સોનાની સીકલ જેવી હે ! સુરત પહેલાં સુરત ધણું સુંદર
શહેર હતું તેથી "સુરત સોનાની મુરત" આ કહેવત ભોકમાં ચાલે
(છે તારી આ તે શી દલા ! પુરેપૂરી ખરાબ હાલત થઇ ગઇ, હે
સુરત તારી સિકલ (ચેહરો) રડતી (નખળી સ્થિતિમાં થઇ ગઇ છે.
(૧) હે ફાંકડી સુરત તું હસી હસીને રડી (સોનામાં ચડતી ગઇ
અને પાછી પડતી થઇ ગઇ) અને ચડી ચડીને પડી (વેપાર વગેરેમાં
ચડતી ગઇ અને હાલ તે જોછા થઇ ગયાં) કુંદનમાં જડી હોય
તેવી દીપી રહી હતી તે હાલ કથિર કરતાં પણ ઝાંખી પડી ગઇ. (૨)
રત્ન જડિત દેવ (આજીરાવ મણપનિ) જેમ કડકે કડકે વેચાયો તેમ

તારું કુમળું સરીર બડકે (આફતથી બાગેલી લાહે) વહેંચાઈ ગયું.
(૩) ટીપ-છેલ્લા આજીસાવ પેશાનો રત્નજડિત સોનાનો અણુપતિ હતો.
તે જ્યારે વેચવા ઠાઠ્યો ત્યારે કોઈ એક જણથી તેનું મૂલ આપી
ચકાવું નહિ, તેથી તેના કટકા કરી જુદા જુદા ગૃહસ્થોને વેચ્યા.
તેમ હે સુરત તારો દેહ આફતોથી વહેંચાઈ ગયો એટલે કોઈ કંઈ
ને કોઈ કંઈ જઈને રહ્યું.

આંખોના ચળકાટ તે ઠહાં । અને આંખે પુલાં પડ્યાં તે ઠહાં ।
(કિટલો બધો તકાવત) । બરેલા માલની શોભા (મઝ) અને ખાડા
પડ્યા તોપ્રજ્ઞ કંઈ લાગે છે । (હજુ ખરાબી ચીજ જાય છે) મત-
લજ કે તારી શોભા જતી રહી છે. (૪) હોઠ જે લાલ હતા તે ધુન્ને છે
અને શીકા તમા કાળા પડી ગયા છે. હવે દાંત તણાવા લાગ્યા છે
અને મરવાના ચાળા જણાય છે મતલજ કે છેક નખળી હાલતમાં
જતી જણાય છે. (૫)

સારું અણુપાળું નાક ચાઠથી ખેસી ગયેલું જણાય છે (નાક
જે ચહેરાની ખૂનસુરતીનું એક કારણ છે હાલ લોકનાં નાક તેા સારાં
છે પણ તુર વગરના હોવાથી જાણે ચાઠથી ખેસી ગયેલાં હોય તેવાં
દૂરથી જણાય છે હાય । (સુરતની) આખર મઝ (નવાબે રાજ્ય ગુમા-
વ્યાં, વેપારીઓએ દેવાળાં ઠાઠ્યાં વગેરે) અને (આજા ભંમ ચક્રથી
તમા આખર જવાથી) નીચું મોઢું થઈ ગયું. (૬) સુરતનું સરજ
જેવું જે તેજસ્વી મુખ (શોભા) હતું તેજ (સુરત તારો) મુખ ધુવ-
ડના જેવું બિહામણું ને શીકું થઈ ગયું. (૭) આકાશમાં પુનેમે
જેવો ચંદ્ર હોય છે તેવું તારું ગોરું સુંદર રસમ તાજ (આમ વગેરે
આફતો) વેઠવાથી અમાસના જેવું (અમાસે આકાશમાં બંધાયું)

હોય તે અધારા સરખું કાંજું) થઈ ગયું. (૮) ચડતીના વખતમાં તારા કંઠીર ઉપર લાલ તેજ (ગુલાબ, એટલે સિંચાણના તરકા જેવું નુર) ઊડી રહેતી હતી; તે આ પડતીમાં લાલ દુઃખ દેનારી જુડી (આંખમાં કાંકરી ભરાય વગેરે કારણથી જુડી) દુઃખદા ધૂળ ઊડી રહી છે. (૯)

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણનો દેખાવ.

સમજીતી—અહીં મોટું સહસ્રલિંગ તળાવ હતું; અને અહીં આ લાંબું સુતું છે તે જીવું પાટણ હતું. અહીં આ મહારાણી મિન-ળદેવીની વાવની બાગી તૂટી નિશાનીઓ પડેલી છે. અહીં આ મોટા મોટા કિલ્લા, કોટ, યુરજો માટી ભેગા મળી ગયા છે. હમણાં એમ નામ દહ દહને વાતો કરવાની રહી છે, હે પુરાતન પાટણ નગર ! હમણાં તારા આવા દેહાર છે ! યુગરાતનો વતની કોણ એવો નહિ હોય કે જેની આંખ આ સ્થળમાં હોય રહીને આંસુથી નહિ ભીંજાય હોય ! પેલી કુમારિકા સરસ્વતી નદી નિર્ભળ જળથી વહે છે; તે જળે નાસે છે, પાસે ધસે છે, લાડ કરે છે, લાજે છે ને ઘેલી થયેલી લાજે છે, ખરે ધન્યરની કૃપા આ નદી સ્વરૂપે—પાણીની પેઠે વહી જાય છે; તોપણ નદી તો હસીને પ્રીતિ સહિત તારા પ્રત્યે આલિંગન કરે છે. હે પાટણ ! તારા પ્રત્યે એ દયા લાવતી એમ સૂચવે છે કે માણસની કૃતિને કાળની મતિ બહે જૂસી નાંખે, પણ મારું પ્રેમરૂપ નદીની રેલનું પાણી અખૂટ વજા કરશે; ધન અને વૈભવના પદાર્થો લૂટાવા, પણ મારું કરણ લૂટાવાનું નથી પડતું સિંખર તોડી પાડીને માણસ અહંકારથી ભરેલો ડાલે છે; ને જળે છે કે મારું ફૂલ હંમેશાં કાયમ રહેશે; તથા મારું કંઠીર કેવળ

પાણી પોચું થડેલું છે, તે તો અનંત જીવ સુધી તેમનું તેમ પહોં-
ચ્યા કરશે. પણ જતે કાળે-વખત જતાં કાળ (નાશ કરનાર સ્વરૂપ)
તેને પણ મળી જશે.

પાઠ ઉદ્.

વિવેક (સ) સારાનરસાની સમજ
(વિ=વિશેષ વચ્ચે ધાતુ=સમજવું)
વિધવિધ વિચાર=જીદી જીદી તરે-
હના વિચાર
ઉચ્ચાર=ખેલ; વાણી
સારા ગુણ શોધો=સદગુણની તપાસ
કરી
ભવ=જન્મગી; ઉંમર
પાઠ=વિદ્યા; જ્ઞાન
પાર=અંત; છેડો
જ્ઞાન અર્થ=જ્ઞાનરૂપી નાણું
ગુણ= સદગુણ
માંડવો=લપ્ત ભેવો; બાધી ભેવો;
સંધરવો
આચાર=ધર્મ; કર્મ; રીતભાત
આપે=પોતે; જાતે
આદરી=જરૂર કરી; આરંભી
અન્યાસ=દેવ; મહાવરો

જીવ જોડી=મન લગાડી
મનન કરવું=ચિંતણું કરવું; વારંવાર
સંભાર્યા કરવું
મનન=વાંચેલી અથવા બહેલી બાબત
પર વારંવાર વિચાર કરવો તે
આગળે=આગલા વખતમાં
ઉઠાવ=ખીલવણી; ઉંપાડ; વધારો
કળ=યુક્તિ
કરતાર=કર્તા; પરમેશ્વર
અંતર ઓળખો=ગુણ દોષ જાણો;
મન પારખો
પરજન=ખીજો માણસ (પરનજન)
પાસ=પાસે
અસમજપણું=અજ્ઞાન; મૂખાંધ.
પ્રશુપ્ત પ્રેમ=પરમેશ્વરના અશ્વમેદ
પ્રેમ
જનકૃત કારજ=માણસે કરેલાં કામ
ધર વગેરે
પ્રશુકૃત=પરમેશ્વરે બનાવેલાં; કુશરતી
રેખી=જોડ

સુપેર=સારી રીતે (સુ+પેર=રીત)

શશી=ચંદ્ર; સૌમ

ધેર=ધેરવો; જથો

તરણુ=તૃણુ; ધાસ

ઝોપે=ઢોપે; શોભે

જુમતિ=તદ્બીર; કળા

અપાર=ધણીજ (અ+પાર)

મતિ=બુદ્ધિ; અકલ

ભણતર=ભણવાનું

રચી=ઢોંસ; પ્રીતિ

પાઠ ૩૬. જ્ઞાન મેળવવા વિષે.

સમજુતી—હે વિદ્યાર્થીઓ આ વિવેકની વાત વાંચો; અને અનેક પ્રકારના વિચાર કરીને સારા ગુણો શોધો. હે વિદ્યાર્થીઓ ભણતર (નિશાળમાં ભણવાનું ભણીને) ‘ભણી રહ્યા’ એમ કહી બોલશો નહિ. સારા ગુણો શોધો. જે તમે આખી જિંદગી સુધી ભણશો તોપણ ભણતરનો (વિદ્યાનો) પાર પામવાના નથી, માટે સારા ગુણો શોધો. જ્ઞાનરૂપી નાણું અને સદ્ગુણ સંધરવા (મતલબ કે જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવા જેમજે) એ આપણી મુખ્ય દરજ્જા છે; માટે સારા ગુણો શોધો. સંધળે વખતે અને સંધળી જગાએ તમે પોતે એવો મહાવરો (જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાનો) રાખી, સારા ગુણો શોધો તમે જેમજેમ છવ લગાડીને મનમાં મનન કરી જુઓ; તેમ તેમ એ વખતે જુઓ કે આપણો આત્મા ક્યાં શું કામ કરે છે ? માટે સારા ગુણો શોધો એ વખતથી અગાઉ ખીજ ને ને બનાવો બનેલા તે તમે તપાસી જુઓ, એથી બુદ્ધિનો એકદમ વધારો થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો, તમે શરીરના સાંધા તથા બળનો અને જગતનો વિચાર કરી જુઓ, કે આપણું શરીર પરમેશ્વરે કેવી યુક્તિથી અને કેવા કારણથી બનાવ્યું છે; માટે સારા ગુણો શોધો. પ્રથમ આપનું મન જોળવો, પછી સાદું, નકારું કે મૂર્ખ વસતું

માણસ ને પામે આવે તો જીવો કે એ ક્ષાથી આનંદમાં કે ઉદ્ધ-
સમાં છે. માટે સારા ગુણો શોધો. માણસના જે જે ગુણ જીવે
જાણવાની જરૂર નથી છે, તે જાણવાં; અને દુઃખ તથા દુર્ગુણોને
દૂર કરીને અક્લ આપો અને ભો; માટે સારા ગુણ શોધો. એ પછી
એક જાગત જરૂરની છે કે પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ તથા ગાન
મેળવો; આપણને એજ પ્રભુએ કયાથી શું શું આપ્યું છે ? માટે
સારા ગુણ શોધો. માણસનાં કરેલાં કામો જોવાં, પછી ઇશ્વરનાં
કૃત્યો સારી પેઠે જોઈને સારા ગુણો શોધો. પહાડ, પત્થર, વન,
પ્રાણીઓ અને ધણી તારાઓનો જયો જીવો ને સારા ગુણો શોધો.
દરીઓ, સૂર્ય અને ચંદ્ર જોતાં હજારો વિચાર થાય છે; માટે સારા
ગુણો શોધો. ફક્ત તૃણ-ધાસ, ફળ અને ફૂલમાંજ જીવો, તો તેમાં
પણ ઇશ્વરી અપાર ક્રિતિઓ શોધો છે; માટે સારા ગુણો શોધો. વળી
જેમ જેમ વિચારશો તેમ તેમ આવી રીતે વધારે અક્લ આવશે;
માટે દલપતરામ કવિ કહે છે કે સારું જાણતર તમે હોંસ (ભાવ)
રાખીને બહો. ને સારા ગુણો શોધો.

પાઠ ૪૦.

સુષેકમ (સં) સુરજનું ઉદયનું;

(સુષ+ઉદય) ઉદયમાં ઉદય ઉચ

સર્ગ+ધ ધાતુ=જડું)

પ્રાચીન=પૂર્વે

નજ=આકાશ; ઓમ

રહત=રાત્રી

પ્રતાપી=પ્રતિવંત; જેને જોઈને

બીજા અંગમાં જાય એવો

ભૂપાળ=(સં) પૃથ્વીનો પાળનાર;

(ભૂ+પાળ)

નિહાળી=જોઈ

વિતર્ક=વિશેષ વિચાર

રવિ સ્વારી=સુર્યની સ્વારી

વિશેષ=ધણી; વધારે

ધાતી આવે=હોડાતી આવે; અકળથી

આવે

સાંધો=ક્ષિતિજ

ધરતી=પૃથ્વી

તૃષ્ણા=કચ્છા; મરણ

પ્રતિબિંબ=સામી છબી

તેજ=પ્રકાશ, અજવાળું

ખવાસ=રાજ સાથે રહેનાર નોકર

ડાક=ડોળ; બપડો

નૃપ (સં) રાજ (નૃ=નર; માણસ
+પ=પતિ; પાળનાર)

લેખી=લેખી

ઉદયાચળ=એ નામનો પૂર્વ દિશા-
એ કષ્ટપેલો પર્વતકેસરી=મરદનપરના વાળના ગુચ્છા-
વાળો; સિંહ

બિંબ=છબી

આદર્શ=આરસી

દશ દિશા=ચાર દિશા, ચાર ખુણા,

ઉપર ને નીચે

સંગ્રામમાં=લડાઈમાં

સિધાબ્યા=ચાલ્યા; ગયાં

તાતો થયો=તપ્યો

અધિર=ઝોટાળો

ઉર=મન

તુલ્ય=જેવા; સમાન

નિબ=પોતાનો

મહી=પૃથ્વી

દાદશ લક્ષ્યાર ભાષ

મૃદમય=મટોડીનું

દીપક જેત=દીવાનો બડકો

જગન=સંયોગ; મેળાપ

અંગીકું=ધાતુ ગાળવાનું કુકું

હોટો=નાનો

કોટિ=કરોડ

બાનુ=સૂર્ય; સૂર્યના કમે ગણાતા બાર

નામોમાંનું ચોથું નામ (વશ્યુ,

સૂર્ય, વેદાગ, બાનુ, ઈંદ્રિ, રવિ,

ગબસ્તિ, ચમ, સ્વર્ણરેતા, દિવા-

કર, મિત્ર અને વિષ્ણુ, પ્રત્યેક

માસમાં પ્રત્યેક આદિત્ય અધિકાતા

હોય છે

નૂર=તેજ

વ્યાપે=ફેલાય

પ્રતાપ=મહિમા

તોલ=વજન

લધુ=નાનો

જડ=જીવ-ધુદિ વગરનો

માન=સમજ

સુશુભ્વ=ધુદિમાન

માન=મોટાઈ

અદર્શ=ન દેખાતું

અમૃ=સેના; લશ્કર

પાઠ ૪૦ સૂર્યોદય.

સમજ્યુતી—સવારમાં સૂર્યોદય વેળા પૂર્વ દિશામાં આકાશ રાતું દેખાય છે, અને તે તરફ ધણી શોભા થઈ રહે છે; જાણે આજે કીર્તિવજો રાજ્ય પરણે છે, અને તેના આનંદમાં ગુલાલ જીડી રહ્યા હોયની ! તેના જેવો દેખાવ એ રતાશનો લાગે છે. (૧) વળી આકાશની રાતાશ જોઈ કવિ વધારે તર્કવાળી વાણી વદે છે, કે સૂર્યની સ્વારી ઝડપથી દોડતી આવે છે, તેની આ રાતી ધૂળ જીડી રહી છે. (૨) પૃથ્વી ને આકાશની હદ મળી ગયાનો સાંધો (ક્ષિતિજ) જણાય છે, તે મનની ઇચ્છાના છેડા જેવો ગણાય છે, કારણકે તે પાસે દેખાય છે તોપણ તેનો પાર પમાતો નથી; અને જેવા જનારો માણસ છેવરાય છે (૩) રાજના ખવાસનો ભપકો જોઈને એજ રાજ્ય છે; એમ જાણી અજાણ્યા માણસ નમે છે. તેમ આ સૂર્યના પ્રતિબિંબનું તેજ પડ્યું છે, તેને અગ્નિનીઓ, એ સૂર્યદેવ છે એમ જાણે છે. (૪) ઉદ્યાત્રળ પર રાતું આકાશ છે, તે જાણે સારી જામમ પાથરી છે, તથા હવામાં જે પ્રતિબિંબ છે, તે જાણે એક સિંહાસન લાવીને ગોઠવ્યું છે. (૫) તે પર કેસરીસિંહ, જેમ કૂદીને જોઈ, તેમ સૂર્યદેવ એકદમ કૂદીને આવ્યો, તેથી મૂળ બિંબમાં પ્રતિબિંબ સમાઈ જાય છે, અને પ્રતિબિંબ જતું રહેતાં જીભી એક થઈ રહે છે. (૬) જ્યાં બિંબમાં સૂર્ય આવીને (પ્રકાશ્યો) પેઠો કે તેજો જેમ સિંહાસન

પર રાજા બેઠો ને લશ્કરને લડાઈમાં મોકલ્યાં. તેમ પોતાના કિરણો દક્ષ દિશામાં બધી તરફ ફેલાવ્યાં (૭) સૂર્યદેવ રંજે રાતો દેખાય છે, તે જાણે કોઈથી તથ્યો છે, અને આ દુનિયાનો ગોટાળાવાળો કારભાર દૂર કરવાને કોઈ મહીમાવાન રાજા પૃથ્વી પાળવાને આવ્યા હોયની એમ લાગે છે. (૮) માણસો જમ જમ બોલે છે અને મનમાં પ્રેમ લાવીને પ્રણામ કરે છે (પગે લાગે છે) કેટલાક માણસો જેમ ગુરને પરમેશ્વર માને છે, તેમ કેટલાક સૂર્યને પોતાનો મુખ્ય દેવ માને છે. (૯) પૃથ્વી રૂપી માટીનું કાઠીઉં છે, તેમાં જાણે પાણી રૂપી દીવેલ બંધું છે; અને તેના સંયોગ રૂપી દીવાસળી સળગી છે; તેથી જાણે સૂર્યરૂપ દીવાની જોત સળગી રહી છે. (૧૦) જો દુરખીનમથી સૂર્યનું બિંબ જોઈએ, તો જાણે ધાતુ ગાળવાનું કુંડું સળગતું હોય અથવા તોપના ગોળા ઉપર કીનખાવના ધણા પાટા વિંટાળેલા હોય એમ જણાય છે. (૧૧) સૂર્ય પૃથ્વીથી બાર લાખ ગણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો દેખાય છે; એ જાણીને આ વિચાર આવે છે કે મોટા માણસો કદી પોતાની મોટાઈ જણાવતા નથી. (૧૨) સૂર્ય પૃથ્વીથી નવ કરોડ ત્રીસ લાખ મૈલ દૂર છે. તોપણ પોતાનું તેજ ફેલાવે છે; તેમ પ્રજા જેને ધણો મહિમા આપે છે તે રાજાનું રાજ ધણું ફેલાય છે. (૧૩) સૂર્ય પૃથ્વીથી વજનમાં ત્રણ લાખ ધણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો ગોળો દેખાય છે; તેમ પરદેશી રાજાનું માન (મોટાઈ) બુદ્ધિમાન પુરષો જાણે, જે જડને (મૂર્ખને) તેનું માન નથી. (પરદેશી રાજા સંબંધી આ ઉક્તિ કવિએ ઇગ્લા-ડના રાજાનું ગૌરવ સચવવામાં કરેલી લાગે છે.) (૧૪) હમણા સૂર્ય અને આપણી વચ્ચે (રાતા પ્રકાશવાળું) હવાનું પદ છે, તે

યોડીવારમાં દેખાવું દૂર થવાનું છે; જાણે બવાયો પડદા પાછળ રહે છે; એવો આ દેખાવ જોઇને ખુશ થાય છે; (૧૫) ભસ્કરનો ઉપરી જેમ ભસ્કરને ચલાવે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ધસારાખંધ ધણી ઝડપથી આવે છે; તે એક મિનિટમાં ધણી મેલ કાપે છે, જે એક સાપને ઇસી હજાર મણાય છે. (૧૬)

પાઠ ૪૪.

અનરે=વિપતિ પાડે; દુઃખ દે

જમતનો નાથ=ધર

સેજ=સહન કરને

કાઝી (ક) ઇનસાફ કરનાર

ભાસે=દેખાય (સંસ્કૃતભાસ=દેખાવું)

હિન્મત=દુર્મેલો; મર્યો પડ્યો; (મસ્ત

થવાનું) જૂ. કૃ. મત=છાંકેલું; મસ્ત)

સ્વાનંદે=પોતાના આનંદમાં આત્મા-

નંદમાં (સ્વ+આનંદે)

કટુ=કડવી; અપ્રિય

ધરાધ=પારકી

ઠેર=જુડાણ

પ્રારબ્ધ=તસીબ; જે કર્મનો બદલો

આપણને ચાહુ જન્મમાં જ મળે

છે તે; જોને લીધે આપણે જન્મ

ધારણ કરવો પડેલો છે તે

નિર્મોહી=મોહ વગરની (નિર+મોહી

=મોહવાળો)=મોહ વિનાનો

છલબલ=છળકપટ; પ્રપચ

કાવ્યમાળા=કાવ્ય એજ માળા;

કવિતારૂપ માળા; કવિતા

ગ્રીવા=ડોક

નિજનંદે=પોતાના આનંદમાં (નિજ

પોતાનો; આત્માનો+આનંદે)

આત્માના આનંદે

બાલ=બાળક; બાળકાંદર કવિ

(બાલ સજ્જના અત્રે જો અર્થ

લેવા.)

પાઠ ૪૪ બોધ.

સમજાવતી—હે બાળક જમતનો નાથ જે તારે માથે વિપતિ નાખે તે સધળું સહન કરને. પ્યારે ઇશ્વરે જે પ્યાર-સાફ મણું

તેને તું ધણું જ પ્યારું ગણી લેજે. અર્થાત્ ઇશ્વર નહારું કરે છે તે સારાને માટે જ એમ સમજી જે વિપતિ માથે આવી હોય તેથી ગભરાઈ ન જતાં તે આનંદથી સહન કરવી.

(હિ બાળક !) તું જે તપાસ કરીશ તો તને માલમ પડશે કે આ (ફાની) દુનિયાની (લોકોની) જીડી વાણીમાંજ દુઃખ રહેલું છે. એવા-જીડી વાણી રૂપી દુઃખથી તું તારા અંતરમાં આનંદ જરાએ ઓછો થવા દઈશ નહિ. અર્થાત્ દુનિયા પ્રપંચી છે. તેમાંથી તને કોઈ સારો કહે, કોઈ નહારો કહે, કોઈ તારું જીડું મોઢે, તોપણ તારે ખીલકુલ દુઃખી થવું નહિ.

મહાન ઇશ્વરની કચેરીમાં દુનિયાના કાજનો કોડીનો પણ હિસાબ નથી. અર્થાત્ ત્યાં તેને કોઈ કાજ લેખવતું નથી, માટે આ જગતમાંનો તું ઇન્સાફ કરનાર થઈને ફેગટ પીડા વહોરી લેતો નહિ. આનો ભાવાર્થ કે દુનિયામાં તારે પંચ-ઇન્સાફ કરનાર-પટેલીયા થવું નહિ. પંચ થઈએ તો કોઈને સારો માઠો સુકન કહેવો પડે, અને તેથી તેને મારું લાગે. અર્થાત્ તેનો જીવ દુખાવ અને તેથી આપણો પણ દુખાવ એના કરતાં કાજ-પટેલ થવું નહિ. એજ સાચું છે. આપણામાં કહેવત છે કે “પંચાતીયાનાં છોકરાં બૂખે મરે.” માટે પંચાતીયા થવું નહિ.

જેમ કાચના યંત્રોથી (વકીમવનને લીધે) વસ્તુ કદી પણ પોતાના મૂળ રૂપમાં જણાતીજ નથી, તેમ આ દુનિયા રૂપી એક કાચનું યંત્ર તેમાં પણ ખરી વસ્તુ દેખાતી નથી, ખરું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. અર્થાત્ મનુષ્યો એટલા બધા પ્રપંચી છે કે તેઓ ઉપરથી સારો દેખાવ કરી અંદરખાતેથી ધણો દેવ-એક રાખે છે,

બહારના ઇગિત ઝીવા શખે છે કે આપણે તેને મોટા પ્રમાણિક
માણસ જાણીએ, પણ તેજ મોટા ઇગલખાજ હોય છે, આથી હે
માણસ ! તું સારા કે નહારાની કોઇની પણ જરાએ સોંપતમાં રહેતો
નહિ-તું તારામાંજ મગ્ન રહેજે.

તું હંમેશા શુદ્ધ અંતઃકરણથી ચિન્તિતમાં ને સંતોષમાં રહેજે.
અને તારા હીલમાં જે દુઃખ અથવા આનંદ હોય તે કોઇને પણ
કહેતો નહિ. અર્થાત્ આપણા મનની વાત કોઇને વિશ્વાસુ જાણીને
કદી કહેવી નહિ કારણ કે દુનિયા પ્રપંચી છે.

તારા મનમાં કોઇ રૂપી એક દુશ્મન રહે છે તેને તું છોડી
દેજે, અને બલાધ લેવાની જે ધડી-વખત જાય છે તેનો લાભ લઇ
તેનેજ (બલાધનેજ) તું મોટી લક્ષ્મી માની લેજે. અર્થાત્ કોઇના
ઉપર તું કોષ કરતો નહિ, પણ બલાધ રૂપી મોટી લક્ષ્મીનો સંગ્રહ
કરજે. એટલે દરેક ક્ષણે બલાધને લેજે કોઇનું 'પુર' કરીશજ નહિ.

તું તારા પોતાનાજ આનંદમાં મસ્ત રહેજે. એનેજ ખેડ
સુખ માની લેજે. (ખીજથી આનંદ થાય તેને શુદ્ધ માની લેજો)
અને જે તારે કાંઈ પણ પીવાની જરૂર પડે અર્થાત્ તું જે કાંઈ
પીએ, તો ફક્ત પ્રભુના પ્રેમનો ખાસોજ પીજે. અર્થાત્ તારા
શરીરમાં પ્રભુના પ્રેમ રૂપી રસનીજ કેદ પ્રસરે એવો તેનોજ પ્રેમનો
ખાસો પીજે. ભાંગ, માંગે, ઇત્યાદિ કેરી ચીજો પીતોજ નહિ,
આમાં કવિ સ્વામીથી થવાનું અંદરથી સુચવે છે. પ્રભુના પ્રેમનો
ખાસો ભરીને પીવાનું છે એટલે અધુરો ખાસો પીવો નહિ મતલબ
કે બગલગત થવું નહિ; પણ પ્રભુમયજ થવું.

જે તું કોઇની કડવી વાણી સાંભળે તો તું તેને સામી જોડી

વાણી કહેજે, અર્થાત્ પીજે તને માઠો થુકન કહે, તોખણ તારે તેને સારેજ થુકન કહેવો, મતલબ કે નમ્રતા રાખવી; અને પારકી ચૂર્ણતાને માટે તારે કદીએ મોઢે ઝેર લેવું નહિ. (નકારી વાણી બોલવી નહિ) કોઇ માધ્યમ દોસ્તદાર અથવા સર્ગ વહાણનું ઉપરાણું જઇ તારે કદીએ ખરાબ વાણી બોલવી નહિ. મતલબ કે તારે આગેવાન (હોળીનું નાળિયેર) ચૂવું નહિ.

હે બાળક, પ્રારબ્ધ-ભવિષ્ય-નસીબ-સુખ તો માંડું છે, જે કોઇ માણસ તેને માંગે તો તે દુરજ રહે છે-આવડુંજ નથી, અને જે માંગતો નથી તેના તરફ દોડવું આવે છે. અર્થાત્ તું સુખ માગ્યા કરીશ તેમ તેમ તે તારાથી દૂર જવું જશે અને નહિ માંગે તો તે તારા તરફ દોડવું આવશે; માટે તારે તેની મામણી કરવી નહિ. વળી કવિ કહે છે કે-“એની મેળે આવશે” એવો નસીબપર આધાર રાખી તું બેસી રહીશ નહિ. અર્થાત્ સુખ કે દુઃખની આશ વગર જીવન પ્રવૃત્તિ તો તું કર્યાજ કરજે, પછી જે તારા નસીબમાં ફરી, તે તને આવી મળશે.

તું મોઢ વગરનો રહી શાન્તિથી રહે, એજ મોઢું સુખ છે એમ તારે માનવું, અર્થાત્ તને લોભ ન યામ અને તારું મિત્ત હંમેશા જે મળે તેથી પ્રસન્ન રહે તો એનેજ તારે મોઢું સુખ માનવું, જમત રૂપી બાજીગરી-છગકપટની ભૂમીમાં તું બધા છગ-કપટ (કાવાલાવા) છોડી દેજે. એટલે બાજીગર જેમ આમથી તેમ કરી બધાને આંજી નાખી સાચાનું જીવું અને જીવનું સાચું કરે છે. તેમ તારે કદી પણ કરવું નહિ. અર્થાત્ શાન્તિથી રહેવું, સાચાં જીવં કરવાં નહિ બાજીગરની પેઠે પેઠેને સાર પેસ મેળવવાને કાવા-

દાવા (સુચ્ચાઈ) કરવી નહિ.

મહાન ઇશ્વરના નામ રૂપી પુણ્યે કાવ્ય માળામાં (કવિતારૂપી માળામાં) પરાવીને અર્થાત્ હરિના ગુણની કવિરૂપી હાર બનાવીને પ્રભુની ખાડી (શિખીલી) મીરામાં (ડાકમાં) તું પ્રીતે પહેરાવી દેજ. અર્થાત્ કવિ બંગમાં પોતાનો ભાવ જણાવે છે. કે કવિતા કરવી એ પ્રભુનીજ કરવી અને તે અર્પણ કરવી, તો તેનેજ અર્પણ કરવી, મોઢાઈ ખાતર; માન ખાતર, નાણાં ખાતર, કોઈનાં જણમાં કુંઠવા નહિ અને કોઈને કવિતાની અર્પણ પત્રિકા કરવી નહિ. કવિનો સ્વતંત્ર ખવાસ આથી જણાઈ આવે છે.

તું 'કવિરાજ' થયે પછી તને શી પીડા છે? માટે હે બાલ (બાલશંકર કવિ પોતાની જાતનેજ કહે છે) તું હંમેશાં પોતાનાં આનંદની મસ્તીમાંજ મગ્ન લેજે, પારકા પર આધાર રાખીશ નહિ, તારા પોતાના આનંદમાંજ મગ્ન રહેજે, બાલ શબ્દનો ઉપયોગ હે બાળક એવો. પણ થઈ શકે તેમ છે, કારણ આખી કવિતા બાળકને મોઢ રૂપ લખાયલી છે માટે આ ઠેકાણે અર્થ આ પ્રમાણે લેવો— બાલશંકર કવિ કહે છે કે હે બાળક તું. ૪૦ દીપ:—ઉપરનો અર્થ લખ્યો છે તે કવિનો ભાવ સમજી લખ્યો છે, અને ધીને આ પુસ્તકમાં કવિતા લખલ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજી ક્યો છે.

પાઠ ૪૮.

હામ છેલ્લો=ઠેકાણું છેલ્લું

મોગ=મેળાપ

હારમો=નવાઈ નવો

માનનહિ

ઠેરલો=રહેલો

માણવી=મોગવવી

રૂપ=ગુરુસો

આપેલ=તમે; પોતે

નિત્યનાનેમથી=કંમેશના નિયમે

આદરો=કરવા માટે
 નકારો=નકામો. સુ=સાર
 કાળની=મોતની
 ઝાંખ=જો
 ઝિણ્ઝાણથી=ખારીકાપથી
 આ વારમાં=આ વખતમાં
 સાધ=કરવા માંડ
 હરિપે=પરમેશ્વર ઉપર
 પાછ=માફ; ખીકણ
 ન્યાણી=ધારીને જોઇ
 બાળી લે=જોઇ લે
 હામથી=હિંમત વડે
 અવિચળ=કાયમ
 આ ઠોરમાં=આ સ્થળમાં
 પ્રતાપે=મહેરબાની વડે
 અગમ=અવિષ્ય
 અદ્ય=તુચ્છ; હલકુ
 એ જામનો=એ રાત્રિનો
 મુક્ત=મોક્ષ; જગતના જિંધનથી
 છુટકારો

દોષ=અવગુણ
 દીનતા=મરિયાપ
 નેક=ટેક; આખર
 વાસના=મનની સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
 વેરીને=ફેલાવીને
 ધીર=ધીરજ
 ખરાબે=ખડક પર
 અરણ્યવે=દરીખામાં
 મંડ=મહેનત કર
 મોહથી=પ્યારથી
 કારમાં=નવાઈ જેવાં
 હામ=પૈસા
 ધક્ક=પરમેશ્વર
 તોળ=વચાર કર
 મનસુખ=મનને સુખ
 હાકી=દૂર કરી
 દાખી=દેખાડી
 તાકીને=ધારીને
 ખેડતાં=અજાવતાં
 ગુણી=ગુણવાન

પાઠ ૪૮. જિંદગી વિષે.

સમજાવતી—ખરી વાત છે કે માણસની જિંદગી ધણીજ
 ખપતી છે; માટે રમજાન (મુઠ્ઠાં બાળવાની જગ્યા) નેજ ઉલ્લેખ

ઠેકાણું ન સમજ, જીવ અને કરીરનો જે નવાઈ જેવો મેળાપ છે, તે એક ઠેકાણે કાયમ રહેશે એમ ન ધાર. હે ભાઈ! માટીના માનવી; તારી કાયા મટાડીમાજ મળી જશે એમ જાણુ. જ્યારે કરીરથી જીવ જુદો પડીને જાય છે, ત્યારે એમ નથી વિચારતો કે અહીં કાયાના શ્વા હવાલ થાય છે. (૧) જગતમાં જન્મીને પુણ્ય મંત્ર ભોગવતી એમ નહિ માનો તો મનમાં ગુસ્સો આણો અને પોતેજ જાણો કે, એમાંનું કંઈ કામ આ ઠેકાણે (દુનિયામાં) છે નહિ. પણ બહુ પ્રેમથી અને હંમેશના નિયમ પ્રમાણે આજ કરતાં કાલ વધારા થાય એવી રીતે ઉદ્યમ કરો; અને સારાં કામ કરવાં શરૂ કરો આ બાબતમાં વાંદરા-વાંદરા જેવો બુદ્ધિ વિનાનો વહેમ આણો, (૨) કાળની (જતા વખતની) પાંખ તું ખારીકાપથી જો, તેની આગળ વીજળીની ઝડપ પણ હારી જાય છે. હે ભાઈ! આ સભામાં હુમરનો પાર નથી, માટે જે રીત સારી લાગે તે શીખવાનું શરૂ કર. મનમાં હિંમત રાખીને ધમ્મર પર ભાવ લાવીને સાચા ઉદ્યોગમાં મગ્ન રહે. તું ધર્મને ધારણ કરીને બળ સહિત બહાદુર બનીને મરણની બીકથી બીકણુ ચમક નહિ, (૩) તું જગતરૂપી રણ-ભૂમિને આંખથી ધારીને જો, અને તેને મનથી તુચ્છ જેવું જોઈ લે, ને હિંમતથી તેને બે રાત્રીનું ઠેકાણું જણી લે એવું ધાર અને આપે જો. હિંમતના કામ કર કે જેથી કીર્તિ કાયમ રહે. ધમ્મર પણ જ્ઞાન વડે મોક્ષ આપે છે. આ રચનમાં (દુનિયામાં) ચાબક વડે (મારવડે) ઢોર બરાબર ચાલે છે તેમ (તું) ધમ્મર કૃપાથી તેવો ન થા. (૪) બિવિધને આશરે રહેતા નકડી માઈ સાઈજ થશે એમ જાણીને નાશ (અશુભ રૂપી જોળ) થી બચ, બની અચેલી વાતને

છો જતી એમ જણુ, અને તેને મનમાં દીલગીરી લાવીને પાછી આણુ નહિ. હાલને વખત સૌથી સારો છે એમ જો, અને અવગુણ હાંકી કાઢીને ઉદ્યમને પકડ. મનમાં ધમ્મરને રાખીને અને ગરિબાઇ દેખાડીને હિંમતથી તરત તાકીને કામ કર. (૫) મોટા મોટા (પ્રખ્યાત) પુરુષોની બિંદગી (જીવન ચરિત્ર) આપણને ખરી યાદ-દાસ્તી આપીને એમ ખરું જોલે છે-જણાવે છે કે એમાંના કેટલાકની ઇચ્છાતો પ્રથમ એક તરણની તોલે પણ ક્યાં હતી? વખત જતાં તેજ પ્રખ્યાતિને પામ્યાં, ને વળી તેમનું જળ ભારી જમ્યું. એમ જો આપણે મનથી ચિંતવીએ તો સંસારમાં સારી કીર્તિ થાય. (૬) મનની ઇચ્છાને ચોમેર ફેલાવીને એવાં કામ કરો કે જેથી નામ નિશાની રહી જાય, અને આપણું દર્શાત જોઇને કોઇ માણસ એ વડે મનની ધીરજ માની લે. જગતરૂપી ફરીઆ વિષે ચલાવતાં ખડકપર ચઢી ગયેથી જેનું વહાણ ભાંગે, તે આદમી પોતાની પાસે કાંઈ ન રહેવાથી એકલો (જગતરૂપી) ફરીઆમાં જેનું વહાણ ખડક (ખરાબ રૂપી કુમાર્ગ) પર ચઢવાથી ભાંગે. (૭) ચાલ તું તૈયાર થા અને મનમાં હિંમત અને હેત રાખીને કામને પકડ, આજસતે છોડીને બહુ ઉલટથી ચંચળાઇ રૂપી જળ નાખીને (કામને) ધંધાને પકડી લે. ધીરજ રાખીને નવાઇ જેવાં કામ કર, ને કામ કરવાથી કદાપિ હારી ન જા; કામ પુરું થયા પછી પૈસાની રાહ જો. (કામ કર્યા વગર પહેલાંથીજ પૈસા મળતા નથી) આવી રીતે તો પરમેશ્વર નક્કી આપશેજ. (૮) એા બલા માણસ તું મારું કહેવું સાંભળીને આ નવા સારા છંદ ગાઇને શુભવાન થા. એમાં જે વાત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખ ને મનમાં મોટા વિચાર ભાવ નહિ, મરીજ

રજીયા કવિની આ વિનંતી ઝડપથી વાંચીને તરત એનો તોલ
કર. ભક્તિ ભાવથી જો મનને સુખ ચાલે તો પ્રભુનો દાસ થઈને
તેની સેવા કર.

પાઠ પર.

નોકા=હોડી

સોડે=કિનારે; કાઠે

કામણ=શુકાનને ફેરવી વાહને વાળવું તે

સહ=વહાણને ચલાવવામાં મદદ

કરવા માટે જે લુગડું બાંધેલું

હોય છે તે

નાવિક=ખલાસી; વહાણ ચલાવનાર

ધારે=માને; મણકારે

સસવાટા=પાણીના ખવાળે

સાગરે=ફરીઆમાં

શુકાન=વહાણની દિશા બદલવાનું

સાધન

વલોવાય=મભરાય

તિમિંગલ=મોટું માછડું

ખડખા=ખરાબા; ખડક

ટાણે=સમયે; વખતે

કરણનિધાન=(કરણ+નિધાન=ભં-

ડાર) મહેરબાનીના ભંડાર

કંટાળા=ગુરસે થયા

સહાય=મદદ

હાય=શક્તિ

ધન=ઉડી

ખેપ=ફેરો

એજે=નકામી; ફાકટ

ભવે=સંસારમાં

ભૂતશ=(ભૂત+મશ=ધણી) સઘળાંજ

પ્રાણી પદાર્થનો ધણી

હાય દેજે=સહાય કરજો

આશરે=આશરામાં

પારો=(૧) ગરમી માપક યંત્રમાંનો;

(૨) શરીરમાંનો ધાતુ

સદીસા=આગળથી; જોડેલું અને

તેટલું જલદી

વટોળ=વટોળીઓ-

વામી નાખવું=કાઢી નાખવું

ધ્રુવ=ધ્રુવનો તારો

હોકો=હોકાયાંત્ર

ટંડેલ=કપ્તાન

હોંસ=ભાન

પાઠ ૫૧. સંસાર સાગરના તોફાનમાં પડેલી નૌકા.

(આ કવિતામાં માથુસની જિંદગીને હોડી રૂપ વર્ણવી છે.)

હોડીને કિનારે શી રીતે લઈ જવાય? કામથી દેવાય તેવું પણ રહ્યું નથી એટલે ધારેલે રસ્તે લઈ જવા માટે વાળી શકાય તેમ નથી. (આ સંસારની માયામાં જીવ એટલે બધો લુપ્ત થઈ ગયો છે કે સંસારને કિનારે જવાનો એટલે તરી પાર ઉતરવાનો માર્ગ સૂઝતો નથી, મતલબ કે જિંદગીને સુમાર્ગે વાળવાને શક્તિ રહી નથી) સઠ ફાટીને ઊડી જાય છે અને વહાણ ચલાવનાર માઈ કહેલું કશું કાને ધરતો નથી તો હવે શું થશે? (જિંદગીને સુમાર્ગે દોરવાની શક્તિઓ રહી નથી. અને જિંદગી નિભાવનાર ઇશ્વર તો અમાઈ કહેલું કંઈ ગણ્યું કરતો નથી.) વરસાદ આવે છે અને વચમાં ખવન કેવા સસવાટા કરે છે. હે હરિ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી; (જિંદગીને ખરે રસ્તે વાળવામાં અનેક પ્રકારની હરકતો નડે છે, હોડી કબજામાં રહેતી નથી અને કિનારે પહોંચ્યા પહેલાં તે ડૂબી જશે એમ લાગે છે મતલબ કે ખરો માર્ગ પકડતો નથી અને સુમાર્ગ દેખ્યા પહેલાં આ જિંદગી પુરી થવાની)

સુકાન ડોલા ખાય છે અને કશું કામ કરી શકતું નથી (હોડી ભર દરીએ છે અને અંધારું થયેલું છે તેથી) ક્યાં કશું દેખાય છે? (અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં કાંઈ સૂઝતું નથી, મન નિર્બળ થઈ ગયું છે અને સ્થિર રહેતું નથી જિંદગીનો ભરોસો રહ્યો નથી) (સઠ સુકાન વગેરે) સર્વ સાધન ખૂટ્યાં. અહંકાર (કિનારે પહોંચવાનો) રહ્યો નહિ અને (ડૂબી જવાની ખીકથી) મન ગભરાય છે.

(જિંદગી નિભાવવાનાં સાધન ખૂટ્યાં, હિંમત રહી નહિ અને મન મભરાવા લાગ્યું) હે ભાઈ ચોખ્ખાનુએ મોટાં મોટાં ધણાં માછલાં ચડી જઇને હોડીને નમાવે છે (શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ દાખલ થઇને શરીર નબળું કરી નાંખે છે) હે હરી! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૨) હોડી અંધારામાં અથડાય છે અને ખાડા ટેકરા (ખડક) જોઇને હું ધણો ડર છું (માથાના અંધારામાં આમથી તેમ ફરે છું અને તેમાં આવતાં અનેક કપટો જોઇ હું ધણો ડર છું) આ વખતે ઇશ્વરજ રહ્યા તો હું એકલો શું કરી શકું? ઇશ્વરની સહાયતા સિવાય કંઈ પણ કામ થઇ શકતું નથી અને ઇશ્વરની મને મદદ નથી તો હું એકલો શી રીતે નદી પાર ઉતરી શકું? સાથે કોઇની મદદ રહી નહિ તો હવે શી રીતે ખચી શકું? (ઇશ્વર રહ્યા તો ખીજું કોણ મદદ કરી શકે માટે કોઇની મદદ રહી નહિ એમ કહ્યું છે.) હરિ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૩) પાણીમાં ડૂંડી જાય છે (માટે હવે જરૂર ડૂબવાની) અને છેવટે મનુષ્ય રૂપી આ ખરેખરો ઉપયોગી ફેરો ફેગટ મથો; હે પ્રભુ સંસારમાં બટકતાં (ખરે) માર્ગે હું ભૂલ્યો અને હવે બહુ થઇ ગઇ. (આ પસ્તાવાનાં વાક્યો કહે છે) હું પ્રથમથી (જ્યારથી આ સૃષ્ટિમાં આવ્યો ત્યારથી) આપને આશરે છું, માટે ક્યા કરીને હાથ આપજો (એટલો આપણો હાથ આપો તો તે પ્રાણીને હું પાર ઉતરું અને બર્હમાંથી બચું) હે હરિ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી.

પાઠ ૫૧. કવિના પિતાનો મંદવાક.

ટીપ્પણ—આ કવિતા દ્વર્ધી છે એમાં વાચ્યાર્થ-અર્થને એક

વહાણુના ખલાસીને લાગુ પડે છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નર્મદાશંકર કવિના પિતા લાલશંકરને અને તેના જેવું ને ને માણસોનું મરણ થયું હોય તે સર્વને લાગુ પડે છે.

હે બાઈ ખલાસી તારું વહાણુ તોફાનમાં પડ્યું છે, અને ઉપાયો હાથમાં રહ્યા નથી. તારાથી જની તેટલી તેં બહુ યુક્તિઓ કરી, પણ કમનસીબે રાત પડી મધ્ય. રાત પડી જવાથી અધારામાં કાંઈ સૂએ નહિ; તેથી વહાણુનો નાશ થવાનો સંભવ રહે.

હવે કવિ પોતાના બાપને ઉદ્દેશી કહે છે:—હે બાઈ (લાલશંકર) તમારું શરીરરૂપી વહાણુ મોતરૂપી તોફાનમાં પડ્યું છે. અર્થાત્ તોફાનમાં પડવાથી જેમ વહાણુ ડૂબવાનો સંભવ રહે છે તેમ તમારું મરણ થવાનો સંભવ છે. હવે જોકે ઉપાય હાથમાં રહ્યો નથી. (મરણ થવાનો ધણોજ સંભવ છે એવું સૂચવે છે.) તારાથી ચામ તેટલી યુક્તિ (ઉપાયો) તો તેં કરી જેમ પણ રાત પડી મધ્ય છે. અર્થાત્ હવે મરણ આવીજ ખહોંચ્યું છે.

ટીપ:—બાઈ કહેવાતું કારણ નર્મદાશંકર પોતાના બાપને બાઈ કહેતા હોવા જોઈએ, ધણા ગુજરાતી બાપને બાઈ કહે છે.

જ્યારે પાસે નીચે ઉતરવા માંડ્યો ત્યારે તેં આમળથીજ જાણ્યું હતું કે તોફાન થશે. (ખેરામિટર-વાયુ બાર માપક ચંત્રમાં જ્યારે પાસે નીચે ઉતરે ત્યારે જાણવું કે હવે થોડી વારમાં તોફાન વાવાઝોડું (ધેરો) તેથી તું વહાણુને બચાવવાને બહુ મથ્યો. સહ વજેરે ઉતારી નાખી વહાણુનો જખાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરાએ ફાવી શક્યો નહિ. (હવે તો વાદળે પણ ઘેરો ઘાફ્યો છે. અર્થાત્ વાસ્તાવ આવાનાં પણ ચિહ્ન થયાં છે. જોઈએ તારી સ્થિતિ ગંભીર છે.

લાલશંકરને—ભાઈ જ્યારે તમારા કરીરમાંથી પારો (ધાતુ) ધટવા માંડ્યો, ત્યારનું જ આગળથી તમે જાણ્યું હતું કે હવે અપણે થોડા દિવસના છીએ, મરણરૂપી તોફાનમાંથી બચવાને તમે ધણી પ્રયત્ન કર્યો (મોજશોખ છોડી દીધા અને ખરી મસાલા, અને રોગિષ્ઠ પદાર્થો ખાવા છોડી દીધા.) પણ વાદળે (મોત રૂપી વાદળે) (રાજે) તો ઘેરો ધાલ્યોજ. અર્થાત્ મરણની તૈયારીઓ તો થઈ રહીજ.

વહાણના સઠ પવનથી ફડ ફડ થઈ ફાટી ચીધરાં થઈ ગયાં ને ક્યાં દૂર ગિડી ગયા. જ્યાં મોટો નુકસાનકારક પવન છૂટ્યો ત્યાં માણસ કેમ કરી બચી શકે ? (વહાણને)

લાલશંકરને—તમારા સહરૂપી હાથ પગ વગેરે છિદ્રિયો નકામી પડી ગઈ મતલબ કે કામ કરી શકે તેવી ન રહી. જ્યાં મોતરૂપી મોટો વંટોળાઓ છૂટ્યો, અર્થાત્ મોતજ આવ્યું ત્યાં માણસો સલામત કેમ કરીને રહે. જીવી કેમ શકે ? (સઠ જેમ નદીમાં નાવને ચલાવે છે—ચાલવામાં મદદ કરે છે, તેમ હાથ પગ વગેરે છિદ્રિયોથીજ આ દેહરૂપી વહાણ ચલાવે છે. વહાણ હાલ હાલ ચાલે છે તેથી અંદર ફરીઆતું પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે, અને સુકાન પણ તલન માંગી ગયું છે તેથી તે આમ તેમ દોડ્યા કરે છે, ધારેલે ઠેકાણે (કિનારે) જવું નથી, પણ આડું અવળું જાય છે. તમારું કરીરરૂપી વહાણ ડોલમડોલા ચાલે છે, અર્થાત્ તમારાથી સ્થિર હોવા રહેવાતું નથી, તમારા પગ ધ્રુજે છે, અને પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે. એટલે પગે સોજ પણ ચઢવા માંડ્યા છે. કરીરમાં શક્તિરૂપી જે સુકાન હતું જેથી પગ સ્થિર રહેતા હતા તે માંડ્યું (નષ્ટ થયું) છે, તેથી તે (કરીર) આમ તેમ દોડે છે અર્થાત્

સથડીઆ આવે છે. વહાણને બચાવવા માટે અંદરથી ધણો માલ કાઢી નાખ્યો (દરીઆમાં ફેંકી દીધો) તોપણ તે પુરેપુરું તરતું નથી, ધણા ખલાસી લોકો જે તરવામાં ધણાજ હોશિયાર હોય છે તેજ તણાઈ ગયા તો પછી બિચારા ઉતાર કેમ ન હુખી મરે ? તમારા શરીરને (!બિંદગીને) બચાવવા માટે પેટમાંથી દવાથી (જીલાબ વાટે યા ઉલટી વાટે) ધણો માલરૂપ વિકાર કાઢી નાખ્યો તોપણ તે પુરેપુરું ટટાર થતું નથી. અર્થાત્ શરીરમાં શક્તિ આવતી નથી. ધણા (ખલાસી શરીરરૂપી વહાણને સુધારનાર (ઠેકાણે લાવનાર) વૈદો આવી ગયા. તોપણ કાંઈજ વળ્યું નહિ, તો પછી ઉતાર (મોદો) તે કેમ મરે નહિ ? અર્થાત્ વૈદો દવા કરીને ચાક્યા પણ રોગ મટ્યોજ નહિ. પછી મોત કેમ થાય નહિ ?

વાદળ થવાથી અંધકારમાં ધ્રુવનો તારો પણ દેખાતો નથી અને (હોકાયંત્ર) પણ દેખાતું નથી કે જેથી દિશા સૂઝે. હવે કાંઈજ ઉપાય રહ્યો નથી એમ ધારી બહાદુર કરતાં નથી ઉભા નથી રહેવાતું તોપણ બળાતકારે (સ્થીર) ઉભો ટક ટક જોયા કરે છે કે જોઈ વાર હવે હું ક્યારે હુપું છું.

રોગ એટલો બધો જામી ગયો છે કે ધ્રુવ (હુંટી) ઉપરથી જણાય છે તે અંબોષ છે કે નહિ એટલે ધબકે છે, કે નહિ તેની પણ ખબર પડતી નથી. (કહે છે કે માથુસ મરતા અગાઉ સવા ધડી તેની અંબોષ પ્રથમ-મરી જાય છે-ધબકતી બંધ થાય છે.) અને હોકાયંત્ર રૂપી નાડી પણ દેખાતી નથી. આવે વખતે ખરો મરદ મરણથી ન ડરતા હવે મારું ક્યારે મરણ થાય છે તેની વાત સ્મર મિતે જુએ છે.

જેમ કેશી માણસે ધણો કેદ પીધો હોય અને તેનાં હોંસ (શક્તિ) દેહાર (ભાન) રહેતાં નથી તેમ ચાકથી ટ'ડેલ ધૂમ (હોંસ વગરનો) થઇ ગયો અને ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા લાગ્યો. કારણકે તે ખીધો કે હવે મારું નક્કી મોત આવ્યું—હું કુખી મરીશ—એવી તેને ખાત્રી થઇ.

જે કેશી માણસે ધણો કેદ પીધો હોય અને તેનાં હોંસ રહેતા નથી તેમ લાભજાન કરને થયું. પ્રથમ તો હપર કહ્યું તેમ તે ડર્યો નહિ પણ ધણીવાર તેમ રહેવાયું નહિ ને આવાચક થઇ ગયા—પછી ધીમે ધીમે ચાકે ભાન વિનાનો ધૂમ થઇ જઇ તેણે શ્વાસ કાઢવા માંડ્યો.

લાભજાનકર રૂપી માણસ અને ટ'ડેલ કમાનતું વહાણ શરીર રૂપી વહાણ ખરાબા પર ચઢીને ભાગી ગયું. અર્થાત્ તેમનું મરણ થયું અને તેમનો વારસ નર્મદાજાનકર કવિ રૂઝ રડીનેજ રહ્યો. કારણ કે તેની પાસે ખાલી ખોખું (શરીરનું) પણ રહ્યું નહિ. અર્થાત્ તેમનો મૃત દેહ રહ્યો નહિ. લોકોએ તેને ધૂંકી મૂક્યો.

પાઠ પડ.

સ્તુતિ (સં) સ્તવન કરવું; ગુણ

માવા તે

રચના (સં) બનાવટ. (રચનાધાતુ)

ધણી=પ્રભુ

કરણ=કર્તા

પ્રભુતા=ધણીપણ; મોટાઇ

ધરી=ધારણ કરીને; રાખીને

મજદાર બધ=સજામ સ્વીકારી

મજ=મારો

કરી લે=કરણ કરી લે; લઇ લે

વાવરો=વાપરો

કર=કાર્ય

વણસે=અગડે

વણ સેવના ચકી=સેવા વગર

નર ધારી=નરની ધારેલી

ધારણા=વિચાર; કામ

મેફની=ટોળું; મનુષ્યોનો સમુદાય

હરિ=લઘ લીધી
 હરિ=પરમેશ્વર
 દુઃખ કાળે=દુઃખને વાસ્તે
 કાપી=મટાડી
 ધડી=ખનાવી; પેદા કરી
 રૂંજે ધડી=જે વખતે ;
 ધર્યા=મૂકયા
 ટળી=મટી ગઈ
 દાહતી હતી=ખાળતી હતી; દુઃખ
 દેતી હતી
 દાડી=દરરોજ; હંમેશાં
 મળિની=મલિન; મેલી
 નિર્મળી=(સં) ચોક્ખી; સારી (નિર-
 +મલ+પ) મેલ વિનાની
 કચશે=ખનાવીને કહેશે
 થોક ચશે=થોકડા ચશે
 બણી બણી=બની બનીને
 નખમાં ન ખમાય=જરા પણ સ-
 હન ન થાય
 કંઈ=કંઈક; કેટલાકો
 તાપ=દુઃખ
 ખમે=જોગવે
 હરે=લઘ મે

રજ=ગ્રીષ્મી વસ્તુ
 પારજ=છેડો
 પામીએ કચી=કહેવા પામીએ
 જમે=સીલકમાં જમા ઉધારમાંથીજ
 બાકી રહેલું તે
 સદ્ભાગી (સં) સારા નસીબદાર
 સદ્ ભાવના=મનનો સારો ભાવ
 ધરે=રાખે
 રંજન=પ્રસન્ન કરનાર
 સુખ કારણે=સુખને માટે
 ધર્યા=મૂકયા
 તનવંત (સં) શરીરવાળો માણસ
 વંદ્યે=પગે લાગશે
 વાનર તોલમાં=વાંદરાની બરાબરીમાં
 તજવા=છોડી દેવા
 તજ=તારી
 નિજનો=પોતાનો
 નિજનો ખુની=ખાતમધાતી
 ગણુના=મણુતરી
 અદ્યપ્યુદ્ધિ=થોડી પુદ્ધિવાળો
 જોચરે=જોલે
 અભિમાન (સં) અભિ=તરફ+
 માન=મેટાઈ પોતાને વિષે મેટાઈ

રાખવી તે; પોતાને વિષે અ-
ધરિત મોટાઇ તે અહંકાર
કહેવાય છે.

હજાર વસાનકી

કેળુ=કહેવત

મર્વ=અહંકાર

સમા પર=વખત આવ્યો ત્યારે

મર્દોન્મત (સ) અહંકારથી છાકી

મએલા (મદ+ઉન્મત)

સદાવ્રત=સાધુ સંતને હંમેશાં

મદત સીધું આપવું તે

છતા=પ્રખ્યાત

કળે=પ્રકૃતિથી

રિપુ=દુશ્મન

બાણ કમાન=ધનુષ બાણ

શીળી=કંડી

સન્ને=ધરે; રાખે

સાર=સારા

સમાન=જેવા; બરાબર

જોય=જો

પમાય=મેળવાય

પ્રભુપદ=ધર્મરત્ના ચરણ

પૂરણ બ્રહ્મ=સાક્ષાત્ પરમાત્મા

પિછાન=ઓળખાણ; જ્ઞાન

રસાળ=સારા રસીલા

પ્રત્નપતિપાળ=રાજા

વિગત=મતલબ

ધારી=રાખને

તોલ=બરાબરોટાનો વિચાર

પાઠ પડે. ઇશ્વરની સ્તુતિ વિષે.

હે જગતની રચના કરનાર કશ્ચાણુ પ્રભુ ! મારાપર ધણી દયા
કરો હે પ્રભુ ! તું તારી મોટાઇ ધારણ કરીને સલામ સ્વીકારી મારો
શ્રેય (દુનિયામાંનું સર્વ પ્રકારનું દુઃખ) બાંધ લે, હે પરમ સુખીઆ
પરમેશ્વર ! મને સુખીઆરો કરવાને તમારો હાથ વાપરો; કે જેથી
તને સુખે બળ્યું. હે નર ! માણસનાં ધારણાં કામ નકલી ઇશ્વરની
સેવા વગર બગડે છે, (ઇશ્વરને સોંપ્યા વગર અહંકારથી કરેલાં કામ
બગડે છે) હે હરિ ! મનુષ્ય દુનિયામાં જન્મે છે, તેની તે પીડાઓ

લમ લીધેલી દેખાય છે. (બાળપણમાં મળે ભાગે મનુષ્ય દુઃખની
 ભાગણીઓથી રહિત દેખાય છે. દુઃખને વખતે તમે તેમનાં દુઃખ
 મટાડીને દીકરા દીકરી કરીને ગણ્યાં છે. (મળે છે) જે ઘડીએ
 જેટલા પ્રાણીને સરળ અહીં મુક્યા છે, તે સમજાં ઉપર હે પરમ
 ઉપકારી પ્રભુ તેં ઉપકાર કર્યા છે. હે ગુણવાન પ્રભુ ! તારા ગુણ
 વાંચવાથી આટલી આપદા મટી ગઈ. જે દરેકજ અતિશે બાળતી
 (દુઃખ દેતી) હતી; તે મલિન યુદ્ધિ ગઈ અને નિર્મળ યુદ્ધિ મળી;
 કોઈ કવિ જે તારી કવિતા બનાવીને કહેવા જશે; તો તેના બની
 બનીને મોટા ઢગલા થશે. (પણ તેનો પાર નહિ આવે) અમારાથી
 નખમાં પણ સહન ન કરી શકાય એવા દુઃખ કંઈક જીવતા પ્રાણીઓ
 ભોગવે છે. સૌ ઠગ ઠગાવાની વાત કરે છે; પણ હે જગપાલક પિતા!
 તું તેમના પાપ લઈ લે. કીણી રજનો કદાચ અમારી યુદ્ધિ વડે
 પાર પામીને કહી શકીએ, પણ આપના આ હાથપણ (શક્તિ)
 આગળ અમારી યુદ્ધિ ચાલતી નથી. (આપની શક્તિનો પાર પામી
 શકતો નથી.) સીલકે જગતમાં હજારો આદમી કરે છે. પર કોઈક
 સારા નસીબદારજ આપની તરફ મનનો સારો ભાવ રાખે છે. (બંધિત
 કરે છે) હે સુખ કરનાર પ્રભુ ! માણસોને ખૂશ કરનાર રંગ તેં
 બનાવ્યા છે, અને તે અહીં સુખને વાસ્તે મૂક્યા છે તારી બંધિત
 છોડી દેવાની વાત જે મૂઠ કરે છે. તેને બધા માણસો પોતાનોજ
 ખુતી પોતાનેજ નુકશાન કરનાર (આત્મઘાતી) ગણી લે છે. કોઈ
 ગણનાર જે તારા ગુણની ગણતરી કરે તો તે ગણતાં ગણતાંજ
 મરણ પામે, (તોપણ પાર આવે નહિ) તારા ગુણ ગણતાં કદી
 પણ છેલ્લું ઠેકાણું આવે નહિ (મણી રહેવાય નહિ-છેડા આવે નહિ)

તો થોડી બુદ્ધિવાળો. દશપતરામ તેવી રીતે કવિતા બનાવીને કહી શકે. (આ સ્થળે) કવિએ પોતાને પ્રથમ પુરુષમાં ન ગણ્યતા તૃતીય પુરુષમાં ગણ્યો છે.)

અભિમાન તજવા વિષે.

કદી કોઇ માણસ અહંકાર કરે તો તે નકરી બહુ હલકો (સ્વભાવે નીચ) હોવો જોઈએ, હું આ સારી કહેવત કહુ છું તે કાન દધને ધ્યાન રાખીને સૌ સાંભળો; કે ભગવાનને બળે અને અહંકારને તળે મહાન રાવણનો પણ અહંકાર પડી ગયો (તૂટી ગયો) અને વખત જતાં તેનાં બધાં માણસો તેના શત્રુ થયા; અને તેના જીવનું જોખમ થયું માટે ભગવાનને બળે અને અહંકારને તળે. વળી કહો કે અહંકારમાં છદ્ધી ગયેલો દુર્યોધન અને જેણે હંમેશાં દાનમાં સદાશ્રત આપ્યાં હતાં એવો અભિમાની કર્ણ પણ ક્યાં છે? તેઓ મરણ પામી ગયા; માટે ભગવાનને બળે અને અહંકારને તળે. (કહેવાય છે કે કર્ણ દરરોજ સવાશેર સોનું દાનમાં આપતો હતો.)

જમતમાં પ્રખ્યાત બહવૈયા પુરુષો હતા, કે જેઓ યુક્તિથી શત્રુપર ક્રોધ કરતા હતા તે બળીઆ પુરુષો પણ ધનુષ બાણ મૂકીને મુઆ માટે ભગવાનને બળે અને અહંકારને તળે. હંમેશા શબ્દજનની ઠંડી છાંયડી ચતી હતી, અને જેઓ કંઈ પણ કરતાં જરા ડરતા નહિ એવા નર પણ પોતે ગયા અને તેમના ગુણના જ્ઞાન (જશ) રહ્યા માટે ભગવાનને બળે અને અહંકારને તળે. જે માણસ સધળા સારા ગુણ ધારણ કરે (રાખે) પણ મનમાં જરાક અહંકાર રાખે; તો તે દુષ્ટમાં ઝેર ભેળ્યા જેવું થાય છે, (આવા સદગુણ ઝેરવાળા દુષ્ટની પેઠે નકામા થઈ પડે છે) માટે ભગવાનને બળે ને

અહંકારને તજો. જો મનથી જમતમાં આપરને ચાહવા હો, તો
કદી કોઈ અહંકાર ન કરો; હે નર તમે જેમ નમ્ર (નરમ) હો
તેમ ગુણવાન થશો, માટે ભગવાનને બજો ને અહંકારને તજો.
અહંકાર ટળી જવાથી બહુ મિત્ર મળે છે ને ઇશ્વરના ચરણોને
પવિત્ર પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે) પછી
પૂર્ણ બ્રહ્મનું (પરમાત્માનું) જોગખાણ થાય છે. માટે ભગવાનને
બજો ને અહંકારને તજો; હે પ્રજાજન અરે નૃપતિજો! આ નવ
રસાળ હંદ સાંભળીને વિગત (મતલબ) મનમાં રાખીને અને વળી
વિચાર કરીને એનો તોલ કરો એમ દલપતરામ કવિ કહે છે.

પાઠ પપ.

હિમાલય=(હિમ=ઘરફ+આલય=ઠે-
કાણું) ઘરફનું ઠેકાણું, જ્યાં ઘરફ
હંમેશ્વર પડ્યો રહે છે તે પર્વત

હિમાચળ=(હિમ=ઘરફ+અચળ=પ
ર્વત) જે પર્વતપર હંમેશ્વર ઘરફ
છે તે પર્વત; હિમાલય

હસ્તુરીમૃગ=જે મૃગની કુંટીમાંથી
હસ્તુરી નીકળે છે તે મૃગ. એ
મૃગ ટિપ્પેટમાં થાય છે.

જહ્નવી=ગંગાનદી. સ્વર્ગમાંથી ગંગા
જિવના મસ્તકપર પડ્યા તે ત્યાં
સુઆર્ધ ગયાં જિવની ઘણી સ્તુતિ

ભગીરથ રાજાએ કરી ત્યારે પોતા-
ની એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો.
એ પ્રવાહને પોતાના પૂર્વજો જે
જગ્યાએ મૃત્યુ પામ્યા હતા તે
જગ્યાએ લઈ જવા માટે ભગીરથ
આગળ ચાલતા હતા, રસ્તામાં
એક જહ્નુ નામના ઋષિ તપ
કરતા હતા ભગીરથે તેમને રસ્તા-
માંથી ખસી જવા વિનંતી કરી
કારણકે તેઓ ખેંચાઈ જાય
નહિ. ઋષિ ગુસ્સે થયા અને જેથી
ગંગા પ્રચંડ પ્રવાહથી આવી
તેવું જ તેવું આવમન કરી ગયા.

ભગીરથે બહુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે
પોતાની બાંધમાંથી ઋષિએ
પ્રવાહ ચલાવ્યો, આથી ગંગા
નહાવી કહેવાય.

અમહર્તા=ચાકને લાઇ લેનાર

પંક=કાદવ

દેવદાર=દેવદાર

સ્કંધ=કાળી, ખભા

ગુચ્છ=જથ્થો

પ્રબલન=સળગાવતો

આરત=દુઃખ

સંચે છે=સંગ્રહે છે

શરભ=એ આઠ પગનું કશ્પિત
પ્રાણી છે એ પ્રાણી હાથીનો
કદો દુશ્મન મણાય છે.

પરિભવ=(પરિ+ભૂ=થવું)=નિષ્ફળતા

વેણું=વાંસળી

કિનારીઓ=કિનારની ઓંઓ; સ્વર્ગની
માનાસી; કિનાર લોક દેવના મહેલા
છે. તેઓ દેવથોનીમાં મણાય છે.
વિદાધર, અમ્સરા. ચક્ષુ, રાક્ષસ,
મંધવ, કિનાર, પિતૃ, ગુણક.

શિક્ષ અને જાત એ કહ્યું દેવોની

કહેવાય છે.

કોકિલ કંઠે=મધુર અવાજે; કાયલના
જેવા સુરથી. કોકિલ=કાયલ.

ત્રિપુરવિજય=ત્રિપુરાસુર નામનો
દૈત્ય શિવનો દુશ્મન હતો તેને
શિવે માર્યો હતો તે પરાક્રમની
હકીકત જે પુસ્તકમાં લખેલી છે
તે ત્રિપુરવિજય

મૃદંગ=એક જાતનું વાજુ; નરધાના
જેવું એક બાજુએ અને કહના
જેવું બીજી બાજુએથી હોય
એવું ઢાલ

શિવવક્ત્રભ=(શિવ=મહાદેવ+ વક્ત્રભ
=પ્રિય) મહાદેવને પ્રિય; શિવને
વહાલું લાગે તેવું

સાગે=ગાવાના સાહિત્યે

ઉપતટ=(ઉપ=પાસે+તટ=કિનારો)

=કિનારા પાસે

બાળનિયમ=બાળરાજાને નિયમમાં
રાખનાર; બાળરાજાને બંધન
કરનાર

શામ પાક=કાળા પગ

કૌચ=એ નામની હિમાલયથી ઠિ-

બેટમાં જતા એક સાંકડી ખીણ છે.

ભૃગુકુળદીપક=ભૃગુઋષિ કુળને

શોભાવનાર-દીવારૂપ=પરશુરામ

વીસલુગ=રાવણ; વીસ હાથવાળો

ખખલ્યા છે=ઢીલા થયા છે

અપરંપાર=અધૂરી; પાર વિનાની

ગિરિવર=(ગિરિ=પર્વત+વર=શ્રેષ્ઠ)

પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ

વારૂ=ઓવારૂ; શીદા થાઉ, વારી જવું

કાલ=વખત

શીશ=(સં) માથું

ધરા=પૃથ્વી=(ધૃત્વધારણ કરવું પરથી)

વિરાજે=(વિ=વિશેષ કરીને+રા=પ્રકાશવું.

શોભવું ઉપરથી) શોભે

ગોખ=ગોખલો; સંગવાદ્ધક

ચંદા=ચંદની; કૌમુદી

વૃહિન=બહાર

વપુ=અરીર

ત્રિવિધ=(ત્રિ=ત્રણ+વિધ=પ્રકાર) ત્રણ

પ્રકારના, આધિ; વ્યાધિ અને

ઉપાધિ

વાંસ કુમ્ભી=વાંસળી વગાડી

મૃદુ=કામળ

દૃઢવૃત્ત=જેનું વૃત્ત મજબૂત છે

એવા; સ્થિર; અચર

મોરાર=મુર નામના રાક્ષસના દુશ્મન

મુરારી ઉપરથી=મોરાર

ધારક=ધારણ કરનાર

ધન્વન્તરી=દેવના વૈદ

અવતાર=અન્મ

તરંગ=માળા; ઝપાટા

જનન=(જન્ પેદા થવું ધાતુપરથી)

પેદા થવું તે; જન્મવું તે

સ્થિતિ=હયાતી; રહેવું તે

દોલતરામ=એ કવિ નડીઆહના

વતની છે હુણવાડામાં કિવાન

હતા. એમણે કુસુમાવલી નામનું

નોવેલ બનાવ્યું છે સુમન્યુચ

પણ એમનું જ બનાવેલું કાવ્યનું

પુસ્તક છે.

પાઠ પપ હિમાલયનું વર્ણન

ટીપ—આ કવિતા કવિ કુલજી પણ્યકાલિદાસના એકદૂત કાવ્યનું

ભાષાન્તેર સ્વર્ગવાસી નવલરામભાષાએ કહેલું તેમાંથી લીધેલી છે. તેથી મેધદૂતની હકીકત દુકામાં કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

એક યજ્ઞ ઇંદ્રરાજના શ્રાપથી પૃથ્વીપર આવી પડ્યો, તેણે પોતાની પ્રિયાને વિરહની વેદનાથી સંદેશો મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ કાશ્મીર નહિ એટલે મેધનેજ કવિએ કલ્પિત કાસદ (દૂત) માન્યો અને તેની સાથેજ સંદેશો મોકલાવ્યો. વર્ણન કરતાં કરતાં દિમાલય સુધી મેધ સંદેશો લઇને આવેલો છે એવી કલ્પના; અત્રે કરેલી છે. ત્યાંથી આગલો ભાગ આ કવિતા છે. સમન્વુત્તી—જે બરહ વડે ઉબળો છે, કસ્તૂરી મૃગેના બેસવાથી જેની ક્ષિલા (પત્થરો) ઉપર સુગંધી બેઠેલી છે, (સુગંધી બેસવાનું કારણ કસ્તૂરીની રજ પત્થરોએ ચોટી રહેલી છે તે) અને જ્યાંથી ગંગા નદી નીકળે છે, એવા દિમાલય પર્વતે (પર્વત આગળ તું મેધ જઈ પહોંચ, અને દુઃખને હરનાર (શાકને હરનાર) એ પર્વતના શિખરોપર બેસ. જ્યારે તું પર્વતના શિખરપર બેસીશ ત્યારે શી શોભા થઇ રહેશે ! જાણે મી શંકર ભગવાનને પોઠીઓ (નંદી) પોતાના શરીર પર કાઢવ ઉછાળતો હોયની ! એવી શોભા (દેખાવ) થશે પોઠીઆ જ્યારે મસ્તી પર આવે છે ત્યારે પોતાના સમ્પત શીંગડાથી બેખડોમાંથી (જમીનમાંથી) કાઢવ ઉખાડે છે એ દેખાવ કવિએ જોએલો તે ઉપરથી આ ઉપેક્ષા અલંકાર ધરાવ્યો છે. નંદીને આ ઠેકાણે સફેદ કલ્પ્યો છે, દિમાલય પર્વતનાં શિખર પર હમેશા બરહ રહે છે તેથી તે સફેદ દેખાય છે (હોય છે,) મેધ (પાણીવાળાં વાદળાં) હંમેશા કાળાંજ હોય છે, એ વાદળાં જ્યારે પર્વતના શિખરોને અડકે ત્યારે ઉપલો દેખાવ થાય એમાં પર્વત તે નંદી અને પંક (કાઢવ) રૂપી કાળો તે મેધ (કાળાં વાદળાં) (૧)

જે પવન ઊડવાથી (વા વાવાથી) દેવદારના ઝાડની ડાળીઓના ધુધ્ધ વડે (ધુધ્ધ વડે) પેદા થયેલો દવ જંગલી ઝાંચોનાં પુછડાંના ગુચ્છ વડે ઠામ ઠામ અગ્નિ સળગાવી પર્વતને પીડતો હોય તો તારી હજારો (પાણીની ધારાઓ વડે તારે તેને હોલવશે. થટે છે,) કારણ કે દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટેજ સળ્જન (સારા માણસો) દ્રવ્ય સંગ્રહ કરે છે. (૨) (જંગલમાં વા વાવાથી ઝાડો ખીચોખીચ હોય છે તે ધસાય છે. ધસાવાથી અગ્નિ લાગેજ. એ અગ્નિ તે દેવ કહેવાય છે (જંગલી ગાયો) એ ગાયો હિમાલયમાં ચાય છે. એના પુછડાંના ચમ્મર ચાય છે. હિમાલયમાં ટિબેટના વેપારમાં હપથોગમાં લેવાતી ચાક નામની ગાયો જે વપરાય છે તે આ હશે) જંગલમાં દવ સળગે એટલે તેમાં રહેલી ગાયોનાં પુછડાં પણ સળગેજ. આથી ગાયો ગભરાટથી નાસાનાસે કરે અને તેથી પુછડાં વડે ઠામ ઠામ આગ લાગેજ,

હેલ્લું બ્યવહારી ચરણ કાળિદાસે મૂકી પોતાનો ધણો હંચો વિચાર જણાવ્યો છે કાળિદાસ કવી પોતાના કાવ્યોમાં વારંવાર વચ્ચે વચ્ચે આવો બોધ કરતા જણાય છે.)

હાથીની પ્રાન્તિયા-૬ હાથી છે એમ ધારીને તારા પર શરમ પોતાના (હાડકાં) શરીર ભંગ થવાને માટેજ ટપ દધને તલપ મારે છે (કૂકો મારે છે) પણ તું તો જાતનો ચપળ છે એટલે આકાશની સાથે વાતો કરે છે. અર્થાત્ જલદી હંચે ચઢી જાય છે.

જ્યારે વાદળો હિમાલયના શિખરોને અડકતાં અડકતાં જાય છે ત્યારે શરમ જે હાથોઆનો કટોદુસ્મન છે તે (તેને) મેલને હાથી મારી વેરથી તેના પર (મારવા માટે) તલપ મારે છે પણ વાદળો

તો તુરત આકાશમાં જતાં રહે છે એટલે શરમ પોતાની તત્કાલ ચૂકે છે અને શિખરો પરથી કૂદકો મારવાને બીજે ગળડીને પગપાથ છે, (આથી તેનાં હાડકાં મહત્તનાં ભાગેજ એ સ્વાભાવિક છે.)

આકાશમાં રહીને તું શરમ ઉપર કરાતો તડ તડ માર કર અને ખડખડ હસ. અર્થાત્ ગાબ. (ખડખડ હસવામાં અવાજ થાય અને ગાબવાથી પણ અવાજ થાય એ બન્ને વચ્ચે સાદૃશ્ય છે)

કારણકે તારી જીત થયેલી છે. અને શરમનાં હાડકાં ભાંગ્યાં એ તેની હાર સૂચવે છે. હવે હારતું કારણ સૂચવતાં કવિ નીતિમય વાક્ય કહે છે કે અણુસમજે (વગર સમજે) કોઇ પણ કામ શર કરવાથી કોણ પરિભ્રમ (નિષ્ફળતા)ને પામ્યું નથી? અર્થાત્ વગર સમજે કોઇપણ કામ કરીએ તો નિષ્ફળ નીવડીએ. શરમે વગર સમજે મેધને હાથીનો ભેદ બણ્યા વગર તલપ મારી તો તેનાં હાડકાં ભાંગ્યાં. (૩) વાંસળીઓમાં પવન બરાબર—બરાવાથી ત્યાં મધુર અવાજ થાય છે. તે વાંસળીના રાગની સાથે સુંદર કિન્નરીઓ ઉત્સાહ પૂર્વક કોયલના જેવા સૂરથી ત્રિપુરવિજય ગાય છે તે વખતે જો તું મૃદંગના જેવા અવાજ વડે શુદ્ધાઓમાં ગાજો તો સાહિત્ય વડે શિવને વહાણું એવું સંખીત પૂર્ણ થાય. (૪) (પર્વતપર વાંસના વન હોય છે. તેમાંના કેટલાક સૂકા વાંસમાં જમરો કાણાં પાડે છે. એ કાણાંમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે. ત્રિપુરાસુર નામનો રાક્ષસ બોકોને ધણું દુઃખ દેતો હતો આથી તેને શિવે માથે એ હાકીકત સંબંધનું કાબ્ય બોકો ઉત્સાહથી ગાયજ. ટિબેટ બણીજ ત્રિપુરાસુરનું રાજ્ય હતું.

મેધની મજાનાથી શુદ્ધાઓમાં પ્રત્યાધાત થાય તે અવાજ

મૃદમ વામતી હોય એવો થાય છે. સંગીત ત્રણ વસ્તુથી થાય
ગીત, ઘાવં, નૃત્ય આમાં કિન્નરીઓ ગાય છે અને વાદ્યમાં (સાજમાં)
ફક્ત વેણુઓ જ છે પણ એકલી વેણુઓનું સાજ પૂર્ણ નથી. તાલ
બતાવવા માટે મૃદમ જોઈએ. તે તું (મેઘ) વગાડે તો શંકરનું
પ્રિય સંગીત સાજ એ ગાવાના સાહિત્ય વડે પૂર્ણ થાય. (પૂર્ણ
સંગીત થવા માટે હજુ નૃત્યની ખામી છે એ સાંભળી શંકર પોતે જ
નૃત્ય કરશે એમ ધારીએ તો સંગીત પૂર્ણ થાય.) મહાદેવને સંગીત
ખૂબ પ્રિય છે. એ પુરાણપ્રસિદ્ધ વાત છે.

દિમાલયમાં શિખરો ઉપર જે જે વિશેષ હોય તે જોઈને જે
જુગુ કુળદીપક (પરશુરામ) ના યજ્ઞની ખરેખરી બારી છે. અને
આંધી દર વર્ષે હંસની સ્વારી આવે તે જાણ છે કૌંચની બારીમાં
(ખીચુમાં) બજિરાજને વજ્ર કરનાર વામનના કળા પમના જેવો
થઈને તું પેસ.

કાળા પમના જેવો થઈને પેસવાનું કારણ મેઘ મુદ્દે તો કળીજ
હોય અને તેમાં વળી કૌંચની ખીચુ સાંકડી છે તેમાં થઈને જવાનું
હોવાથી વધારે સંકોચાઈ પમની પાની જેવું સ્વરૂપ લેવું પડે. જ
વાદળાં જેમ જેમ સંકોચાય (ઘટ્ટ થાય) તેમ તેમ વધારે કાળાં થાય
છે. આથી કાળો પગ કલો.

હંસ ચોમાસામાં માનસરોવર પર જ રહે છે. ચોમાસું વીસા
બાદ હિંદ બણી ફરવા આવે છે અને ચોમાસું આવતાં જ જાણ
માનસરોવર બણી જાય છે. તેઓ પણ આ કૌંચની ખીચુમાંથી જ
જાય છે.

પરશુરામના યજ્ઞની બારી કહેવાનું કારણ:—પરશુરામ શિવજી

પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા માટે ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા ફરીને આવતાં
 શિવપુત્ર કાર્તિકેય (સ્કંધ) સાથે પોત પોતાના સામર્થ્ય વિષે વાદ-
 વિકાદ થયો; આથી પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા પરશુરામે એક બાણ
 મંત્ર બળથી સામા હિમાલયમાં એવું તો માર્યું કે તેમાં એક સળંગ
 સ્ત્રી ખીણ પડી રહી, કૌંચની ખીણની આ ઉત્પત્તિ ઉપર નબ્બર
 સખી કવિ કહે છે કે એ તો પરશુરામના ચક્ષુની ખરેખરી બારી
 છે; (મતલબ એ છે કે એ તો પરશુરામ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવા ગુરુ
 પાસેથી વિદ્યા બળ્હીને પ્રથમ પોતે હિંદમાં નહોતા આવ્યા, પણ
 તેમનો ચક્ષુ પર્વત ફાડીને હિંદમાં પ્રથમ આવ્યો હતો.) (૫)
 ત્યાંથી કૌંચની બારીમાંથી નીકળી તું હંચે ને હંચે ઉત્તર દિશા
 તરફના મુલકમાં પ્રવાસ કર. હે પ્રિય ! (મેધ) તું શ્રી કૈલાસમાં
 જઈને પ્રીતે તેનો પરાણો ચા. રાવણના બળથી જેનાં સાંધા ઢીલા
 થયા છે. એવા કૈલાસ પર્વતના ડગમગ ડાલતાં શિખરની યોબા
 તું જો કે કેવી સુંદર છે !

સાંધા ખખળવાનું કારણ:—એક વખત રાવણ શિવ દર્શનાર્થે
 કૈલાસમાં ગયો ત્યાં શિવ પાર્વતી એકાંતમાં બેઠેલા હોવાથી નંદીએ
 તેને અટકાવ્યો. આથી રકડક થઈ, અને કોષે બરાઈ રાવણે પોતાના
 વીસ હાથથી કૈલાસ પર્વત ઉપેડી ગર્વથી હાથે વાળવા માંડ્યો; આથી
 શંકરને ગુસ્સો ચઢ્યો તેમણે પોતાનો પગ ઢોકડી પર્વતને સજ્જડ
 બેસાડી હાથે પર્વતના સજ્જડ બેસવાથી રાવણના હાથ પર્વત ત્રીચે
 દબાયા, પછી તેણે પાર્વતી શંકરની સ્તુતિ કરી, ત્યારે પાર્વતીના
 કહેવાથી પર્વતને સહજ મૂળમાંથી એાછા બારવાળો (દીસો) કરી
 રાવણના હાથ શંકરે કાઢવા હાથ, આથી પછી હમેશા એ પર્વત

મૂળમાંથી જરા દીલો રહ્યો. એવું કહેવાય છે કે કૈલાસ પર્વતનું શિખર હંમેશા હાલ્યાજ્વ કરે છે. દુનિયામાં કેટલાક ખડકો એવા છે છે કે તે જરા જોરથી ચક્કર ચક્કર કરે પણ ગમે તેટલા માણસ મળે તો પણ તે ઉંચકી તો નજ ચકાય. એવી તરેહનો એક નાનો ખડક ઈંગ્લાંડમાં કાર્નવાલ પ્રગણામાં પેન્ઝાન્સની પાસે છે, તેમજ મહા બળિપુર આગળ એવો ચમત્કાર દીઠામાં આવે છે. કૈલાસનું એવુંજ છે કે કેમ તેનો શોધ થયો નથી. ડોલતું શિખર છે એમ ધારી કવિ ઉત્પેક્ષા કરે છે કે જો જો તને (મેધને) બોલાવે છે. (૬) સમજીતી—પાર વિનાની શોભા છે, હે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ (મહાન) હિમાલય તારી શોભા ધણીજ છે, (તેથી) હું તારાપર હજારો વખત વારી જાઉં છું. (શીદા ચાઉં છું) પર્વતરાજ તારી શોભા ધણીજ છે.

કાળના માથા પર પૃથ્વી શોભે છે. તેના પર હે બાધ, તું સ્થિર છે, હે ગિરિવર (એ) તારી શોભા પાર વિનાની છે. (૧)

(કાળ એટલે વખત. વખત અસ્થિર છે. ઝપાટાબંધ ચાલ્યો જાય છે. હવે જે માણસ જોસવાળી ગતિમાં હોય તેનું માથું પણ તેવી ગતિમાંજ હોય; અને એ માથાપર કાંઈ પદાર્થ મૂકીએ તો તે પણ ધણી ગતિમાંજ હોય એ સ્વભાવિક છે. આ ઠંકાણે કાળના માથા પર પૃથ્વી છે એવું કહેવાનું કારણ એજ છે કે કાળ અસ્થિર છે તેથી તેના માથાપર રહેલી પૃથ્વી પણ અસ્થિરજ હોય, બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે. કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિએ આ એક ચિત્ર રચ્યું છે.)

હવે કવિ ખુબીથી વર્ણન કરે છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે તેના પર સ્થિર રહેવાયજ નહિ, છતાં હે બાધ તું તો તેના પર સ્થિરજ

રહે છે એટલી તારી (પર્વતની) ખુબી વિશેષ છે (યાર શબ્દ ખાસ ઉમરાઈ બતું આશ્ચર્ય બતાવવા માટે જ યોગ્ય થયેલ છે.) આકાશકીર્ણી જોખલામાંથી ખૂશ થઈને તને ચાંદની (કૌમુદી) જુએ છે. અર્થાત્ તારા પર ચંદ્રનો ઠંડો સફેદ-ફેરો પ્રકાશ પડે છે. (ત્યારે) હે ગિરિવર તારી શોભા ધણીજ થાય છે. (૨) આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણે પ્રકારના તાપ (દુઃખ) સમાવવા માટે (તું) ધણુંજ બરફ (તારા) શરીર પર ધારણુ કરે છે. પર્વતરાજ ઇંદ્ર (૩) હિમાલય પર્વત ધણો હંચો છે તેથી તેના શિખરો ઉપર બારે માસ બથાબંધ બરફ પડ્યુંજ રહે છે તે ઉપરથી કવિએ આ વર્ણન કરેલું છે. અપાર શબ્દને તુહિન શબ્દ સાથેજ સંબંધ છે એ ખાસ યાદ રાખવું. સ્થિર હોય રહેલા મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ જેમ વાંસળી વડે ગાયન કરે છે તે પ્રમાણે તું પણ અચળ રહી વાંસળી વડે ગાયન કરે છે. કૃષ્ણ પરમાત્માએ રાસ વખતે એક પગે સ્થિર રહી વાંસળી વગાડી જોષિકાઓનાં અને સર્વ જગતનાં ચિત્ત આકર્ષ્યાં હતાં તેમની સાથે કવિ સ્થિરપણુનો અને વાંસળી વગાડવાનો પર્વતનો મુકાબલો કરે છે. (૪) પર્વત પર વાંસ ઉગેલા હોય છે બમરાઓ તેમાં ઠાણાં પાડે છે તેમાં બ્યારે પવન બરાય છે બ્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે તે ઉપરથી પર્વત વાંસળી વગાડે છે એવી કલ્પના કવિએ કરેલી છે, આનો મુકાબલો મેઘદૂતની ઉપલી કવિતાની “પવન બરાઈ વેણુંઓમાં નાદ મધુર ત્યાં થાય” એની સાથે કરવો. બન્ને કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિ સરખી જ બાસે છે. જાણે પહેલાતું બીજું અનુકરણ ન હોય ! ! તું શરીર નારોગ છે અને ઔષધિને (ઓસડને) શખનારો છે (ખરેખર) તું ધનંતરીનોજ અવતાર છે, પર્વતરાજ

૪૦: નિરોગ (રાગ વિનાના) માણસને દવાની ઔષધિની) શી જરૂર છે કે તે રાખે ? પણ કવિ પર્વતની મહત્તા બનાવે છે કે તું એ પ્રમાણે સ્વાર્થી નથી, પણ પરોપકારી છે તારે જરૂર નથી છતાં પણ તું અમુષ્ઠોના બલા ખાતર ઔષધિ રાખે છે. (૫) તું ઠંડી, તડકે, વરસાદ, દવની જવાળાને (દવ લાગવાથી જે મોટા મોટા બડકા થાય છે તેને) જરા વાર પણ ગણતો નથી હે પર્વત રાજ ૪૦(૬) પવનનાં મોળ તારા પર ઉછાળા મારે છે (ઝપાટા મારે છે.) અર્થાત્ પવન ઝપાટાખંધ વાજ છે અને કમળોરથી તારી સાથે અથડાય છે. છતાં પણ તેની તને ખીસકુલ દરકારજ નથી. મતલબ કે તું તેને ગણતોજ નથી. હે પર્વતરાજ ૪૦ (૭) હે પર્વતરાજ, તારા પેદા થવાને અને હયાતિને -રચિતને-હોવાપણાને-સંભવને ધન્ય છે । ધન્ય છે । કારણકે તું સદા સુખ આપનારોજ બની રહે છે. પર્વતરાજ ૪૦ (૮)

૧૫ પાઠની કવિતામાં આપેલા લોકોની ઓળખાણ.
મીરાં—મારવાડના મેડતા ગામના જેમલ રાજની કુંવરી, તેમને ઉદેપુરના કુંભા રાજા સાથે પરણાવ્યા હતાં. તેમને સંસાર મમતો નહિ અને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ હતી. એમણે ધણાં ભજન બનાવ્યાં છે. એ સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. **કરમા**—મારવાડની નાય જાતિની એક બાઈ હતી; તે નહાયા ધોયા (ચોકખાઈ રાખ્યા) વગર ખીચડી રાંધીને પ્રભુને ધરાવતી હતી પણ તે ખરા પ્રેમથી ધરાવતી હતી માટે પ્રભુ આવીને આરોગી જતા. **શબરી (શવરી)**—એક બાઈ હતી, રામચંદ્રજીએ તેને ઘેર આવી શબરીએ ચાખી જોઇને રામજીએ માટે જે સારાં સારાં ખોર રાખ્યાં હતાં તે ચાખેલાં એટલે એકાં ખોર ખાઈ હતાં. **પુરી**—એ ઉમરેઠ ની રહેનાર એક બાઈ હતી અને તે ભક્ત હતી.

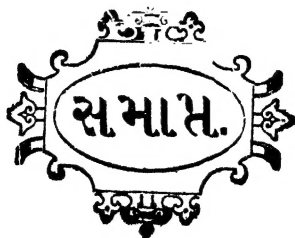
ગાંધીજી—મંગાળા ઇલાકાના ગૌડ નામે એક પ્રાંતના રાજા. તેનેતેની માં મૈનાવતી તથા જલધર અને દ્વાનિક નામના યોગિઓથી બોધ મળ્યો હતો અને તે બાર વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ છોડી યોગી થઈ ગયા હતા.

ભરત—માળવાના પરમાર વંશના રાજા; વિક્રમના ભાઈ જે ભટ્ટહરિના નામથી ઝોળખાય છે તે તેમને પોતાની રાણી પીંગળાનાં બોધ કૃત્ય ઉપર ચુરસો આવવાથી તે સંસાર છોડી જોગી થઈ ગયા હતા.

બીજા ભરત રામચંદ્રજીના ભાઈ તે પણ ભક્ત હતા. પીપ્પા—ગાંગ-શાઠ મઠનો એક રાજા હતો. તે દેવી ભક્ત હતો. સૂરદાસ—શ્રી મહા પ્રભુના ચાર સખા-પૂર્ણ ભક્તિ ભાવને પામેલા ઇશ્વરના મિત્ર જેવા, અનુનની માફકમાનો મુખ્ય. તે આધજો હતો. તેણે સવા લાખ પદ બનાવ્યાં છે. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયા હતા. કબીર—રામાનંદનો શિષ્ય હતો. તે બંગાળામાં થયો હતો એણે હિંદુ, મુસલમાનનો એક ધર્મમાં લાવવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ કહેતા હતા કે હિંદુનો રામ અને મુસલમાનનો અલ્લા એકજ છે. કુબો—તે જાતે કુંભાર હતો. તેનું મૂળ નામ કેવળ હતું. તે કુવામાં ઘટાયો હતો ત્યાં પણ તે ભક્તિજ કરતો હતો તેને બહાર કાઢ્યો ત્યાર પછી તેને ઘટાવાથી ખુંધ નીકળી હતી ત્યારથી તે કેવળ કુબો કહેવાયો.

સદનો—તે જાતે કસાઈ હતો, પણ ભક્ત હતો અને જાતે હિંસા કરતો નહિ, માત્ર માંસ વેચવાનું જ કામ કરતો જે પથરાવતી તે માંસ તોળતો હતો તે પથરા શાર્દૂઆમહતા. સાધુ એ પથરા બદલી મવા પણ પછી પાછો મૂકી જવો પડ્યો હતો. ધનોજી—તે જાતે જાટ હતો. તેનો ધધો ખેતીનો હતો. ને તેને સાધુઓ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. એક વખતે તે ખેતરમાં વાવવા માટે ધડ બંધ જતો હતો

તે ધઈ તેનાં ગરીબ માખાપોએ બહુ મુશ્કેલીએ મેળવ્યા હતા, છતાં તેણે રસ્તામાં બહારોબહાર સાધુને આપી દીધા હતા. નાલિ—તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નાગલ નામના ગામડામાં ઉછર્યો હતો. તે જાતે કાઠી એટલે વેશ્વ કાઠી માગનારની જાતનો હતો. તે મહાન ભક્ત હતો. તેણે ભક્તમાળનું પુસ્તક બનાવ્યું છે. લીલ્લભક્ત—વાલ્મિકિ ઋષિ પહેલાં તે હુટારાની જાતના હતા. પણ નારદજીના બોધથી તેમણે તે કામ છોડી દઈ રામચંદ્રજીનું મહાન તપ કર્યું ને રામાયણ બનાવ્યું. પછીથી તે ઋષિ રહેવાયા. જનક—અયોધ્યાની પૂર્વે ગંદકી નદીની પેલી પાર મિથિલા નગરીના રાજા હતા. સીતાજીના બાપ થાય. તે વિદેહી રહેવાતા. શુકદેવ—વ્યાસ મુનિના પુત્ર તે જન્મથી જ યોગી હતા. પોપટ રૂપે મહાદેવજીનો બોધ સાંભળ્યો હતો અને મહાદેવજી તેમને કાલવા ગયા ત્યારે તે વ્યાસ મુનિની સ્ત્રીના પેટમાં પેસી ગયા હતા અને જન્મીને તરતજ જંગલમાં સાધુઓ પાસે નાસી ગયા હતા, તે ગર્ભયોગી રહેવાય છે. ધીરો—વડોદરા તાળાના સાવલી ગામનો ભાટ હતો.

મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. તેરફથી બહાર પડેલી.

અપ્રિય થકે પડેલી અર્થની નોટા.

કાગળની નોટ ૦-૨-૦	કઠીના અર્થ ૦-૬-૦
કાગળની અર્થ ૦-૨-૬	સાતથીના ,, ૦-૧૦-૦
ખીંટના ,, ૦-૪-૦	કન્યા ૧લીના ,, ૦-૪-૦
ખીંટના ,, ૦-૫-૦	કન્યા ૨લીના ,, ૦-૪-૦
ચાંચીના ,, ૦-૭-૬	કન્યા ૩લીના ,, ૦-૭-૦
પાંચથીના ,, ૦-૮-૦	ત્રીવેદી પાં. પુ. ૧ ,, ૦-૪-૦

ચોર્યાસી તાલુકાના નકશો બે આના.

મુરત શહિરનો નકશો છપાય છે.

બાળ અરખાવળોની નોટ બે આના.

સી. એમ. શાહ-શાહપોર-મુરત.

ખીંટ ચોપડીના "ડિક્ટેશન શિક્ષક" ત્રણ આના.

ખીંટ ચોરણ માટે મુરત શહિર તથા ચોર્યાસી તાલુકાને
"ભૂગોળ શિક્ષક" ત્રણ આના.

ખીંટ ચોરણનો 'સુખગાનિત શિક્ષક' બે આના.

મુરત જિલ્લાના નકશો ત્રણ આના.

મુરત જિલ્લાના 'ભૂગોળ-શિક્ષક' ત્રણ આના.

મુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળની પ્રભાસરખાણા ૩ આના.

ચોરણવાર 'સુખગાનિત શિક્ષક' તૈયાર છે.

કર્તા-શ્રીમદશાહ માલીશામ શાહ શાહપોર-મુરત.

